

TURYSTYKA W REGIONIE PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ W KONTEKŚCIE ZARZĄDZANIA DOBREM ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA BIAŁOWIEŻA FOREST

IOŚ-PIB

Instytut Ochrony Środowiska
Państwowy Instytut Badawczy

NFOŚiGW

AUTOR

Dr Grzegorz Rąkowski

Sfinansowano ze środków
Narodowego Funduszu
Ochrony Środowiska
i Gospodarki Wodnej

Materiał został dofinansowany ze środków Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Za jego treść odpowiada wyłącznie Instytut Ochrony Środowiska-Państwowy Instytut Badawczy.

Instytut Ochrony Środowiska – Państwowy Instytut Badawczy

ul. Krucza 5/11D, 00-548 Warszawa

tel.: +48 22 37 50 525 (sekretariat)

puszcza@ios.edu.pl

<https://ios.edu.pl/bialowieza-forest/>

SPIS TREŚCI

WSTĘP	3
I. UWARUNKOWANIA ROZWOJU TURYSTYKI W REGIONIE PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ	5
I.1. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA REGIONU	7
I.2. WALORY TURYSTYCZNE	9
I.3. ZAGOSPODAROWANIE TURYSTYCZNE I RUCH TURYSTYCZNY	42
I.4. ANALIZA SWOT UWARUNKOWAŃ ROZWOJU TURYSTYKI W OBRĘBIE OBIEKTU ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA UNESCO BIAŁOWIEŻA FOREST I W JEGO OTOCZENIU	80
II. ZARYS KONCEPCJI ROZWOJU TURYSTYKI W REGIONIE PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ.....	85
II.1. DZIAŁANIA PROMOCYJNE I POŻĄDANE KIERUNKI ROZWOJU TURYSTYKI.....	86
II.2. PROPONOWANE PRZYKŁADOWE DZIAŁANIA W ZAKRESIE OPTIMALIZACJI ORGANIZACJI RUCHU TURYSTYCZNEGO W REGIONIE	109
BIBLIOGRAFIA	123

WSTĘP

Wprowadzenie

Ekspertyzę opracowano na zlecenie Instytutu Ochrony Środowiska – Państwowego Instytutu Badawczego w Warszawie, w ramach projektu „**Wykonanie zintegrowanego planu zarządzania dla Obiektu Światowego Dziedzictwa Puszcza Białowieska**”, współfinansowanego przez Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej ze środków Umowy o dofinansowanie w formie dotacji nr 787/2021/Wn50/NE-PR/D z dnia 24.08.2021 r.

Ekspertyza jest elementem opracowania Planu zarządzania Obiektem Światowego Dziedzictwa „Białowieża Forest” (część polska). Plan powstaje na podstawie wymogów Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. i wydanych w ramach tej konwencji decyzji oraz wniosków misji Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO i IUCN.

Plan odwołuje się do wniosku renomacyjnego „Belovezhskaya Pushcha/Bialowieza Forest” World Heritage Site (33 bis). Proposed modification of the criteria and boundaries. Change of the name of the property” (2014). Plan uwzględnia Wytyczne Operacyjne do Realizacji Konwencji Światowego Dziedzictwa (*Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. WHC.21/01 31 July 2021*), a także polskie przepisy prawa w tym w szczególności Ustawę o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r. (Dz.U. 2022 poz. 916) i Ustawę z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz.U. 2015 poz. 774). Plan uwzględnia także Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzonej w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. 2011 poz. 1018).

Ekspertyza uwzględnia aspekty związane z kryteriami wpisu „Białowieża Forest” na listę Światowego Dziedzictwa:

- Kryterium IX. Stanowi wyjątkowe przykłady reprezentatywne dla trwających procesów ekologicznych i biologicznych istotnych w ewolucji i rozwoju ekosystemów oraz zespołów zwierzęcych i roślinnych lądowych, słodkowodnych, nadbrzeżnych i morskich,
- Kryterium X Obejmuje siedliska naturalne najbardziej reprezentatywne i najważniejsze dla ochrony *in situ* różnorodności biologicznej, włączając te, w których występują zagrożone gatunki o wyjątkowej uniwersalnej wartości z punktu widzenia nauki lub ochrony przyrody.

W ekspertyzie wzięto także pod uwagę integralność Obiektu, rozumianą jako jego nienaruszalność jako całości, oraz sposoby prezentacji wartości Obiektu odbiorcom.

Zasięg opracowania

Ekspertyzę sporządzono dla obszaru nazwanego na potrzeby niniejszego opracowania **regionem Puszczy Białowieskiej**, który można uznać za **obszar funkcjonalny**. Obejmuje on całości teren **powiatu hajnowskiego**. Powiat zajmuje powierzchnię 1624 km² i jest zamieszkały przez 42 610 osób (wg stanu na 2019 r.). W granicach powiatu hajnowskiego, który przylega do polsko-białoruskiej granicy państwowej, znajduje się obszar leśny całej polskiej części Puszczy Białowieskiej, administrowany przez Białowieski Park Narodowy i Lasy Państwowe, w granicach Nadleśnictw Białowieża, Hajnówka i Browsk, oraz przyległe tereny wiejskie i fragmenty lasów nienależących do kompleksu Puszczy Białowieskiej.

W granicach powiatu hajnowskiego mieści się w całości polska część obiektu **światowego dziedzictwa UNESCO Białowieża Forest**, zajmująca powierzchnię 59 577 ha, i obejmująca cały obszar leśny polskiej części Puszczy Białowieskiej, z wyłączeniem, w formie enklaw, wszystkich większych polan i położonych na nich miejscowości. Enklawy te oraz obrzeża puszczy znalazły się w granicach **strefy buforowej** obiektu UNESCO, której polska część zajmuje 35 835 ha. Łącznie więc polska część obiektu UNESCO Białowieża Forest wraz ze strefą buforową, obejmuje obszar 95 412 ha, czyli 58,8% powierzchni powiatu hajnowskiego (*Raport otwarcia 2022*).

W skład powiatu wchodzi 9 gmin: gmina miejska Hajnówka, gmina miejsko-wiejska Kleszczele oraz gminy wiejskie: Białowieża, Czyże, Czeremcha, Dubicze Cerkiewne, Hajnówka, Narew i Narewka. W obrębie powiatu znajdują się dwa miasta: miasto powiatowe **Hajnówka**, liczące 20,5 tys. mieszkańców (2019) i będące również siedzibą gminy wiejskiej, oraz będące siedzibą urzędu miasta i gminy Kleszczele, liczące 1,3 tys. mieszkańców (2017). Sześć z wymienionych gmin: Białowieża, Dubicze Cerkiewne, Hajnówka – gmina miejska, Hajnówka – gmina wiejska, Narew i Narewka, obejmuje tereny leśne wchodzące w skład Puszczy Białowieskiej i obszary wiejskie bezpośrednio z nią sąsiadujące bądź położone na leśnych polanach, a także lasy nienależące do kompleksu Puszczy Białowieskiej, administrowane przez nadleśnictwa Hajnówka, Browsek, Bielsk i Żednia. W granicach każdej z wymienionych gmin, z wyjątkiem miejskiej gminy Hajnówka, znalazły się fragmenty obiektu UNESCO Białowieża Forest, natomiast w granicach miasta Hajnówka znalazły się jedynie fragmenty strefy buforowej obiektu. Gminy Czeremcha i Kleszczele są położone na obrzeżu Puszczy Białowieskiej i nie sąsiadują z nią bezpośrednio, przy czym w ich granicach oprócz obszarów wiejskich znalazły się tereny leśne nienależące do kompleksu Puszczy Białowieskiej, administrowane przez Nadleśnictwo Bielsk. Obie gminy nie obejmują żadnej części obszaru obiektu UNESCO, lecz tylko fragmenty jego strefy buforowej. Gmina Czyże nie sąsiaduje bezpośrednio z lasami Puszczy Białowieskiej i obejmuje tereny niemal całkowicie bezleśne. Jest to jedyna gmina w powiecie hajnowskim, w granicach której nie znalazł się żaden fragment powierzchni obiektu UNESCO Białowieża Forest ani jego strefy buforowej.

I. UWARUNKOWANIA ROZWOJU TURYSTYKI W REGIONIE PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ

Puszcza Białowieska jest jednym z najcenniejszych pod względem przyrodniczym kompleksów leśnych w Europie. Jej wartość polega nie tylko na tym, że jest ona jednym z największych na naszym kontynencie obszarów leśnych i miejscem występowania dużej liczby rzadkich i ginących gatunków, a także jedyną naturalną ostoją żubra i miejscem jego udanej restytucji. Jest to już ostatni w Europie las, gdzie obserwować możemy zachowane w stanie naturalnym wielopiętrowe i wielogatunkowe ekosystemy lasów niżowych i wyobrazić sobie jak naprawdę wyglądały dawne „puszcze litewskie”, a także obserwować niezakłócony przebieg charakterystyczny dla tych lasów procesów ekologicznych. Puszcza ma także ogromne znaczenie jako pomnik historii, teren polowania książąt litewskich, królów polskich i carów rosyjskich oraz najstarszy na świecie obszar chroniony, bowiem już od XIV w. ochraniano ją przed eksploatacją jako łowiecki teren władców (Karcow 1903, Hedemann 1939, Więcko 1984, Rąkowski 2010, Radziejowski 2011, Kujawa i in. 2016).

Na szczególne podkreślenie zasługują także stosunkowo mało spopularyzowane niezwykle walory krajobrazu kulturowego okolic Puszczy Białowieskiej. To już jeden z ostatnich regionów w naszym kraju, gdzie znajdują się zwarte zespoły tradycyjnej drewnianej zabudowy wiejskiej, często z pięknymi zdobieniami, oraz XVI-wieczne układy wsi-ulicówek i wąskich działek zagrodowych w ich obrębie. Układy takie, z licznymi drewnianymi chatami mającymi wartość zabytkową, zachowały praktycznie niemal wszystkie wsie w polskiej części Puszczy oraz na jej obrzeżach (Rąkowski 2010, Rąkowski 2019).

Wybitne walory przyrodnicze Puszczy Białowieskiej, a także istniejąca tu dobrze rozwinięta infrastruktura turystyczna powodują, że jest ona jednym z najczęściej odwiedzanych przez turystów obszarów przyrodniczych w Polsce, a liczba zwiedzających sięga 100–200 rocznie. Międzynarodowa sława i ranga Puszczy Białowieskiej, a także jej walory kulturowe, oraz krajowa i światowa moda na ekoturystykę, turystkę kulturową i etniczną, stwarzają możliwości rozwoju zrównoważonej turystyki krajowej i zagranicznej w całym regionie, a więc również na terenach otaczających puszcę, co jak dotąd wykorzystano w stosunkowo niewielkim stopniu, bowiem ruch turystyczny, jak dotąd, w zdecydowanej większości koncentruje się w samej Białowieży i w Białowieckim Parku Narodowym, który zajmuje jedynie ok. 1/5 obszaru polskiej części Puszczy. Tak więc, w świadomości przeciętnego turysty, nie tylko z innych regionów Polski, ale także z województwa podlaskiego, jedyną godną uwagi atrakcją turystyczną regionu objętego opracowaniem jest Białowieża z Białowieckim Parkiem Narodowym i rezerwatem pokazowym żubrów. Co więcej, przekonanie to, jako utarty od lat stereotyp, podziela również większość mieszkańców regionu.

Obecnie, w kontekście uznania całej polskiej części Puszczy Białowieskiej za przyrodniczy obiekt światowego dziedzictwa UNESCO (na podstawie wniosku renominacyjnego z 2014 r.), co stanowi bardzo ważny czynnik promocji regionu, jest szansa, aby zmienić ten stan i aktywować turystycznie również inne obszary Puszczy Białowieskiej, a także jej obrzeża. Przyniesie to korzyść zarówno środowisku przyrodniczemu – ze względu na większe rozproszenie ruchu turystycznego i zmniejszenie presji turystycznej na obszary najcenniejsze pod względem przyrodniczym, jak i lokalnej społeczności – ze względu na możliwość uzyskania dodatkowych dochodów z turystyki nie tylko przez mieszkańców Białowieży i jej najbliższych okolic, ale także przez osoby mieszkające w wielu innych miejscowościach na obrzeżach Puszczy Białowieskiej i w jej sąsiedztwie.

Rycina 1. Budynek dyrekcji Białowieżskiego Parku Narodowego i Muzeum Przyrodniczo-Leśnego BPN w Białowieży.

Fot. Grzegorz Rąkowski

Pożądana zmiana struktury ruchu turystycznego i kierunków jego rozwoju powinna być jednym z celów strategii rozwoju turystyki w regionie. Niektóre rozwiązania w tym zakresie zostały zaproponowane w niniejszej ekspertyzie. W niczym nie umniejszając wyjątkowych walorów Białowieżskiego Parku Narodowego (BPN) i białowieżskiej ostoi żubra, które są w istocie i pozostaną najważniejszymi walorami turystycznymi w skali całego kraju, mającymi rangę międzynarodową, należy przekonać turystów, że nie są to bynajmniej jedyne atrakcje regionu. Działania te prowadzić należy kilkoma torami. Po pierwsze trzeba przekonać turystów, że Puszcza Białowieża to nie tylko BPN, ale równie ciekawe, a może pod niektórymi względami ciekawsze są inne rejony Puszczy. Drugi kierunek działań promocyjnych i marketingowych powinien uzmysłowić turystom, że sama Puszcza Białowieża nie jest jedyną atrakcją regionu, i że na jej obrzeżach znajduje się wiele interesujących dla turystów obszarów o harmonijnym krajobrazie przyrodniczo-kulturowym, a także, że na uwagę zasługuje nie tylko popularna Białowieża, ale także niedoceniana Hajnówka oraz inne miejscowości położone na obrzeżu Puszczy. Trzeci kierunek działań, to wypromowanie regionu Puszczy Białowieżskiej jako obszaru niezwykle interesującego nie tylko pod względem przyrodniczym, ale także unikatowego pod względem kulturowym, z największymi i najlepiej w kraju zachowanymi zwartymi zespołami tradycyjnej drewnianej zabudowy wiejskiej.

Równie ważne jest przekonanie o tym przedstawicieli lokalnych społeczności, bo tylko wówczas skłonni będą oni zaangażować się na rzecz rozwijania nowych form turystyki w miejscach i regionach uważanych dotąd za „nieturystyczne”, a także na rzecz aktywnej ochrony walorów kulturowych regionu jako niespotykanej gdzie indziej atrakcji i jednego z „magnesów” przyciągających turystów.

I.1. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA REGIONU

Położenie geograficzne i krajobraz

Pod względem geograficznym region Puszczy Białowieskiej obejmuje wschodnią część Niziny Północnopodlaskiej z mezoregionami: Wysoczyzna Bielska – obejmującym większą część obszaru uwzględnionego w opracowaniu, oraz Dolina Górnej Narwi i Wysoczyzna Białostocka - obejmującymi jego północne obrzeża.

Rzeźba terenu w regionie jest stosunkowo mało urozmaicona. Większą część obszaru zajmuje lekko falista wysoczyzna morenowa, wzniesiona na 140–190 m n.p.m., o lokalnych deniwelacjach nieprzekraczających kilkunastu metrów. Najwyższym wzniesieniem jest Srebrna Góra koło Zbucza (195 m n.p.m.), a najniżej położony punkt znajduje się w dolinie górnej Narwi na granicy powiatu hajnowskiego z powiatem bielskim. Pod względem użytkowania ziemi region można podzielić na dwie zasadniczo odmienne części: zwarty obszar leśny Puszczy Białowieskiej i jej obrzeży, zajmujący całą wschodnią, przygraniczną część regionu, oraz niemal bezleśne obszary rolnicze na przedpolu Puszczy w zachodniej części regionu. W uproszczeniu więc opisywany region dzieli się na dwa obszary Puszcę Białowieską – o wybitnych walorach przyrodniczych oraz otaczające Puszczę tereny rolnicze, z dominacją cennych wartości kulturowych. Nie oznacza to jednak, że obszar samej Puszczy Białowieskiej jest pozbawiony wartości kulturowych, a jej rolnicze otoczenie nie posiada walorów przyrodniczych.

Rycina 2. Dolina rzeki Leśnej Prawej w południowo-zachodniej części Puszczy Białowieskiej.

Fot. Grzegorz Rąkowski

Cały omawiany obszar leży w dorzeczu Wisły, a największymi rzekami są górna Narew i jej dopływy: Narewka z Łutownią i Hwoźną, Łoknica, Orlanka z Białą, Ruda, Małynka i Rudnia oraz będące dopływami Bugu: Leśna Prawa z dopływami Chiwszczej i Perebel, oraz Nurzec z Nurczykiem. Dolina górnej Narwi, szeroka na 1–2 km i wcięta na kilkanaście metrów w otaczające ją wysoczyzny, jest obok rozległych lasów Puszczy Białowieskiej, głównym elementem urozmaicającym krajobraz regionu. Jedynym większym zbiornikiem wodnym jest utworzony na Narwi Zbiornik Siemianówka o powierzchni 3250 ha (przy maksymalnym spiętrzeniu). Ponadto istnieje kilka niewielkich zbiorników o charakterze retencyjnym lub rekreacyjnym, m.in. zalewy w Dubiczach Cerkiewnych i Repczycach.

Dostępność komunikacyjna

W porównaniu z pozostałą częścią województwa podlaskiego region Puszczy Białowieskiej ma nieco gorszą dostępność komunikacyjną, związaną z jej peryferyjnym, przygranicznym położeniem. Komunikację w zachodniej części regionu zapewnia droga krajowa z Białegostoku przez Bielsk Podlaski i Siemiatycze do Lublina, ważne jest także jej odgałęzienie wiodące z Bielska Podlaskiego przez Kleszczele do przejścia granicznego w Połowcach. Regionalne znaczenie mają szosy z Białegostoku przez Michałowo i Narewkę do Hajnówki, z Zabłudowa przez Narew do Hajnówki, z Zambrowa przez Bielsk Podlaski i Hajnówkę do Białowieży, oraz z Siemiatycz przez Kleszczele do Hajnówki.

Mniejsze znaczenie niż niegdyś odgrywają koleje. Najważniejszym szlakiem jest łącząca region z resztą kraju trasa z Siedlec przez Czeremchę do Hajnówki, zapewniająca bezpośrednie połączenie Puszczy Białowieskiej z Warszawą. Drugą linią kolejową regionu jest trasa z Białegostoku przez Kleszczele do Czeremchy, wiodąca dalej do przejścia granicznego w Czeremsze i do Brześcia. Niestety, w 1994 r. zlikwidowano komunikację pasażerską na linii kolejowej między Hajnówką i Białowieżą i mimo kilkakrotnie podejmowanych prób jej remontu i przywrócenie ruchu pasażerskiego na tej linii, jak dotąd nie przyniosły one efektów. W ostatnich latach wyremontowano odcinek kolei między Hajnówką i Bielskiem Podlaskim, co poprawiło dostępność komunikacyjną regionu, bowiem kursują tędy bezpośrednie pociągi na trasie Warszawa – Siedlce – Czeremcha – Hajnówka – Bielsk Podlaski – Białystok. Komunikacja kolejowa na odcinku z Hajnówki do Siemianówki była przez kilkanaście lat zawieszona lub okresowo ograniczana, jednak w 2022 r. ją przywrócono, co poprawiło dostępność komunikacyjną północnej części regionu.

W regionie Puszczy Białowieskiej znajduje się kilka drogowych i kolejowych przejść granicznych na granicy państwowej w Białorusią. Są to przejścia: w Siemianówce-Cisówce (kolejowe, wyłącznie dla ruchu towarowego), w Białowieży (turystyczne), w Połowcach (drogowe), w Czeremsze (kolejowe). W związku z bieżącą sytuacją polityczną wszystkie te przejścia są obecnie nieczynne.

Podsumowując, dużym atutem regionu Puszczy Białowieskiej jest fakt, że pomimo peryferyjnego, przygranicznego położenia i nie najlepszych połączeń komunikacyjnych najważniejsze atrakcje regionu leżą w odległości zaledwie godziny jazdy samochodem z Białegostoku oraz ok. 3–4 godzin jazdy z największej w kraju aglomeracji warszawskiej. Obie aglomeracje miejskie są więc w naturalny sposób głównymi adresatami turystycznej akcji promocyjnej regionu. Za pośrednictwem Warszawy, będącej głównym celem wizyt turystów zagranicznych w Polsce, jest także szansa na dotarcie z promocją do turystów zagranicznych w większym zakresie, niż działa się to dotychczas.

I.2. WALORY TURYSTYCZNE

I.2.1. WALORY PRZYRODNICZE

Region Puszczy Białowieskiej jest jednym z najciekawszych przyrodniczo i najmniej zanieczyszczonych regionów kraju. Przyrodniczy krajobraz regionu zdominował zajmujący ponad 1/3 powierzchni powiatu hajnowskiego wielki kompleks Puszczy Białowieskiej, o wybitnych walorach przyrodniczych rangi europejskiej. Jest to ostatni nizinny w Europie o zachowanych znacznych cechach naturalności, z ogromnym bogactwem różnorodnych zespołów roślinności leśnej, największa na świecie ostoja żubra, ostoja ptaków o znaczeniu międzynarodowym, obszar, na którym znajdują się stanowiska licznych rzadkich gatunków fauny i flory, w tym również chronionych konwencjami międzynarodowymi. W sposób niezakłócony lub mało zakłócony przebiegają tu naturalne procesy przyrodnicze, rzadko spotykane gdzie indziej. O wartości przyrodniczej Puszczy Białowieskiej świadczą znajdujące się na jej obszarze liczne obszary chronione, różnej rangi. Najcenniejszym z nich jest Białowiecki Park Narodowy. Jego rangę podkreśla międzynarodowy status, jest on bowiem obiektem przyrodniczym wpisanym na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, jest także rezerwatem biosfery. Cała Puszcza Białowieska, a także dolina Górnej Narwi, zostały objęte ochroną jako ostoje Natura 2000 – obszary przyrodnicze o znaczeniu międzynarodowym w skali Unii Europejskiej (Rąkowski 2009, Rąkowski i in. 2010, Rąkowski i in. 2012, Kujawa i in. 2016, Wesołowski i in. 2018).

Puszcę otacza harmonijny rolniczy krajobraz kulturowy z ekstensywnie prowadzoną gospodarką rolną. Jest to również ważny obszar przyrodniczy, mający znaczenie jako siedlisko wielu zagrożonych gatunków ekotonowych i związanych z otwartym krajobrazem rolniczym. Granicząca z Puszcą dolina Górnej Narwi wraz z Zalewem Siemianówka stanowi ostoję rzadkich gatunków ptaków błotnych i wodnych oraz jest korytarzem ekologicznym o znaczeniu transgranicznym. Znaczenie przyrodnicze jako lokalne korytarze ekologiczne mają także doliny mniejszych cieków: Nurca, Leśnej, Narewki i Orlanki.

Na terenie regionu zbiorowiska roślinności naturalnej, bądź zbliżonej do naturalnej pokrywają około 50% powierzchni (lasy, bagna i torfowiska, naturalne łąki), zaś około 30% powierzchni zajmują obszary o zachowanym harmonijnym rolniczym krajobrazie kulturowym, z przewagą tradycyjnego, mało intensywnego rolnictwa. Tak więc obszary o cennym krajobrazie przyrodniczym lub kulturowym zajmują w obrębie regionu aż 80% powierzchni, co stawia go w rzędzie najciekawszych w kraju.

Wybitne walory przyrodnicze były podstawą uznania Puszczy Białowieskiej za **przyrodniczy obiekt światowego dziedzictwa UNESCO**. Zgodnie z **Kryterium X** zawartym w Art. 2 **Konwencji Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego** znajdują się tu siedliska naturalne najbardziej reprezentatywne i najważniejsze dla ochrony *in situ* różnorodności biologicznej, włączając te, w których występują zagrożone gatunki o wyjątkowej uniwersalnej wartości z punktu widzenia nauki lub ochrony przyrody. Warto dodać, że walory przyrodnicze Puszczy Białowieskiej są nie tylko reprezentatywne dla pierwotnych europejskich lasów nizinnych, ale także nie występują nigdzie indziej w Europie na tak dużej powierzchni. To z kolei sprawia, że naturalne procesy ekologiczne mogą tu przebiegać w sposób niezakłócony i w ten sposób Puszcza Białowieska spełnia także **Kryterium IX** wspomnianego artykułu Konwencji, czyli jest miejscem, gdzie możemy obserwować wyjątkowe przykłady reprezentatywne dla trwających procesów ekologicznych i biologicznych istotnych w ewolucji i rozwoju ekosystemów oraz zespołów zwierzęcych i roślinnych lądowych, słodkowodnych, nadbrzeżnych i morskich.

Warto dodać, że Puszcza Białowieska jest także bardzo cennym obiektem badań naukowych. W samej Białowieży działają cztery placówki naukowe, a wiele innych instytucji naukowych z kraju

i zagranicy prowadzi tu swoje badania. Co roku w Puszczy Białowieskiej są odkrywane nowe dla nauki gatunki (Rąkowski 2010, Wesołowski i in. 2018).

Region Puszczy Białowieskiej to również jeden z najczystszych regionów Polski. Poziom zanieczyszczenia powietrza i wód, a także zagrożenia hałasem należy do najniższych w kraju. Jest to czynnik sprzyjający rozwojowi turystyki oraz działaniom ten rozwój wspomagającym, jak np. produkcja zdrowej żywności.

Lasy i inne zespoły roślinne

Puszcza Białowieska jest jedynym dużym kompleksem lasów niżowych na naszym kontynencie, który zachował naturalny charakter zbliżony do lasów pierwotnych, oraz jedyną naturalną ostoją żubra w Europie. Najważniejsze walory przyrodnicze Puszczy to stare wielogatunkowe drzewostany puszczańskie, które zachowały wielopiętrową i wielowiekową strukturę, dużą różnorodność zbiorowisk leśnych z zachowaną naturalną strefowością oraz siedliska i stanowiska licznych rzadkich gatunków grzybów, roślin i zwierząt, w tym wielu gatunków związanych z lasami naturalnymi oraz martwym drewnem (Karpiński 1972, Rąkowski 2009, Kujawa i in. 2016, Wesołowski i in. 2018).

Oprócz rozległych lasów, zajmujących ponad 90% powierzchni całej Puszczy Białowieskiej, charakterystycznym elementem urozmaicającym puszczański krajobraz są doliny leśnych rzek i strumieni, zazwyczaj obramowane szerokim na kilkadziesiąt – kilkaset metrów pasem szuwarów, trzcinowisk i podmokłych łąk. Krajobraz leśny Puszczy Białowieskiej urozmaicają także mniej lub bardziej rozległe polany, na których rozłożyły się puszczańskie wsie. Do największych polan należą Polana Białowieska, przecięta granicą Polana Masiewsko-Tuszeńska. Na mniejszych polanach leżą takie wsie jak Skupowo, Teremiski, Budy, Kruhle, Nikiforowszczyzna i Wygon oraz kilka mniejszych osad leśnych (Rąkowski 2000).

Rycina 3. Las gądowy ze starymi dębami w południowej części Puszczy Białowieskiej.

Fot. Grzegorz Rąkowski

Puszcza Białowieska jest najbardziej naturalnym, a jednocześnie jednym z największych kompleksów leśnych na Niżu Środkowoeuropejskim. Pomimo niewielkiego zróżnicowania warunków naturalnych, zadziwia ogromnym bogactwem gatunków oraz zespołów roślinnych, z których wiele należy do rzadkich lub ginących na naszym kontynencie. W Puszczy spotyka się niemal wszystkie typy lasów niżowych występujące w Polsce. Najbardziej charakterystycznym dla tego obszaru zbiorowiskiem leśnym jest grąd – wielogatunkowy las liściasty, zajmujący ok. 47% powierzchni leśnej w Puszczy Białowieskiej i porastający najżyźniejsze gleby na terenie lekko pofałdowanym. W lasach tych drzewa osiągają największe rozmiary, np. dęby mają pierśnicę do 300 cm i wysokość do 43 m, a lipa i jesion pierśnicę do 200 cm i wysokość do 45 m. Dużą powierzchnię – ok. 27% – zajmują też bory mieszane i świerczyny, w tym bardzo interesujące borealne zbiorowisko świerczyny na torfie, gdzie spotyka się liczne gatunki górskie i borealno-górskie. Około 14% powierzchni Puszczy zajmują łęgi i olsy porastające bezodpływowe zagłębienia ze stagnującą wodą oraz doliny rzek i strumieni. Cennym zespołem leśnym jest występująca na pagórkach morenowych dąbrowa świetlista, z gatunkami ciepłolubnymi w runie (Karpiński 1972, Więcko 1984, Sokołowski 2004). W dolinach większych rzek puszczańskich, w szczególności Narwi, Narewki i Leśnej, występują duże podmokłe łąki i torfowiska niskie.

W Puszczy Białowieskiej znajdują się ostatnie na niżu europejskim fragmenty lasów o charakterze pierwotnym, a także występuje naturalny układ przestrzenny leśnych zbiorowisk roślinnych. Rośnie tu 26 gatunków drzew. Najbardziej rozpowszechnionymi drzewami rosnącymi w Parku są świerk, sosna, brzoza, dąb, olcha, jesion, grab, wiąz i lipa. W pobliżu Puszczy przebiegają granice naturalnego zasięgu dwóch ważnych, lasotwórczych gatunków drzew: południowa granica północnego zasięgu świerka oraz północno-wschodnia granica zasięgu dębu bezszypułkowego. Na wyspowym stanowisku w białoruskiej części Puszczy występuje jodła. Do niedawna na pojedynczych stanowiskach (m.in. w uroczysku Nieznanowo) występował w Puszczy także cis. Najcenniejsze drzewostany, w 3/4 ponad 100-letnie, ocalały w strefie ochrony ścisłej Białowieskiego Parku Narodowego. W znacznej mierze zachowały one cechy dawnych pierwotnych puszczy niżowych, o naturalnym składzie gatunkowym i złożonej wielowarstwowej, wielogatunkowej i różnowiekowej strukturze, z licznymi powalonymi i obumierającymi drzewami. Obecność znacznych ilości martwego drewna, zapewniającej warunki bytowania licznym gatunkom roślin, zwierząt i grzybów, w tym wielu gatunkom rzadkim, jest jedną z cech charakterystycznych Puszczy Białowieskiej i jednym z ważnych czynników warunkujących wysoką różnorodność biologiczną lokalnego ekosystemu leśnego (Sokołowski 2004, Rąkowski 2009, Kujawa i in. 2016, Wesołowski i in. 2018).

Jedną z charakterystycznych cech drzewostanów w Puszczy Białowieskiej jest fenomen osiągania przez pospolite gatunki drzew, np. lipy, osiki, jesiony, olchy czy wierzby, ogromnych, niespotykanych gdzie indziej rozmiarów i kształtowania charakterystycznego pokroju, z grubymi pniami i stosunkowo niewielkimi koronami. W lasach białowieskich w większości zachowała się naturalna mozaika zbiorowisk roślinnych ze strefowym układem zbiorowisk leśnych w dolinach leśnych cieków (Karpiński 1972, Więcko 1984, Rąkowski 2000, Rąkowski 2019).

Flora

Flora roślin naczyniowych Puszczy Białowieskiej liczy ok. 1070 gatunków. Z tego ponad 100 gatunków objętych jest ochroną na mocy prawa krajowego i konwencji międzynarodowych, a kilkadziesiąt najrzadszych i najbardziej zagrożonych umieszczono w polskiej Czerwonej Księdze Roślin i w Europejskiej Czerwonej Księdze opracowanej przez Światową Unię Ochrony Przyrody (IUCN). Najwięcej rzadkich gatunków roślin, grzybów i porostów występuje Białowieskim Parku Narodowym.

Do najrzadszych gatunków rosnących w lasach i na torfowiskach w Puszczy należą gatunki pochodzenia północnego, takie jak: brzoza niska (*Betula humilis*), wierzba borówkolistna (*Salix myrtilloides*), kosaciec syberyjski (*Iris sibirica*), wielosil błękitny (*Polemonium caeruleum*), gnidosz królewski (*Pedicularis sceptrum-carolinum*), skalnica torfowiskowa (*Saxifraga hirculus*), fiołek torfowy (*Viola epipsila*), niebielistka trwała (*Sweetia perennis*) i wełnianka delikatna (*Eriophorum gracile*). Inne rzadsze gatunki to mieczyk dachówkowaty (*Gladiolus imbricatus*), rosiczka okrągłolistna (*Drosera rotundifolia*), sasanka otwarta (*Pulsatilla patens*), pełnik europejski (*Trollius europaeus*), dzwoniecznik wonny (*Adenophora lillifolia*), leniec bezpodkładowy (*Thesium ebracteatum*), goździk pyszny (*Dianthus superbus*) oraz kilkanaście gatunków storczyków, wśród których do najrzadszych należą: storzan bezlistny (*Epipogium aphyllum*), kruszczyk błotny (*Epipactis palustris*), kruszczyk rdzawoczerwony (*Epipactis atrorubens*), buławnik czerwony (*Cephalanthera rubra*), gółka długoostrogowa (*Gymnadenia conopsea*) i kukuczka kapturkowata (*Neottianthe cucullata*) (Rąkowski 2000, Białowieski Park Narodowy 2009, Rąkowski 2009, Rąkowski i in. 2012, Plan zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 Puszcza Białowieska PLC200004 2015; Kujawa i in. 2016, Brzeziecki 2017).

Rycina 4. Gnidosz królewski. Fot. Grzegorz Rąkowski

Na uwagę zasługuje bardzo bogata mykoflora Puszczy, licząca ok. 4 tys. gatunków grzybów, w tym ok. 30 objętych ścisłą ochroną gatunkową i blisko 400 uznanych za zagrożone. Należy do nich m.in. odkryty tu gatunek nowy dla nauki – kolcowniczek białowieski (*Dentipratulum bialoviesense*). Z powyższych względów Puszcę Białowieską uznaje się za jedną z najważniejszych ości grzybów w Polsce i w Europie. W lasach Puszczy stwierdzono występowanie ok. 500 gatunków porostów, w tym kilka okazałych, chronionych i rzadkich gatunków należących do rodzajów brodaczka (*Usnea*),

włostka (*Bryoria*) i granicznik (*Lobaria*), ponad 80 gatunków śluzowców, ok. 260 gatunków mszaków, wśród których jest kilka objętych ochroną gatunków torfowców (*Sphagnum*), w tym borealny torfowiec Girgensohna (*Sphagnum girgensohni*), i ok. 50 gatunków wątrobowców. Wszystkie te grupy obfitują w gatunki rzadkie, charakterystyczne dla lasów naturalnych. Można je spotkać tam, gdzie las zachował swój naturalny charakter, niezmieniony lub w małym stopniu zmieniony przez gospodarczą działalność człowieka. Większość z nich jest związana z martwym drewnem lub z pniami, konarami i korą starych drzew. Właśnie ich obecność stanowi o unikatowości Puszczy, będąc jednocześnie miernikiem stopnia zachowania jej zasobów naturalnych (*Białowiecki Park Narodowy* 2009, Rąkowski 2009, Rąkowski 2010, Kujawa i in. 2016, Wesołowski i in. 2018).

Fauna

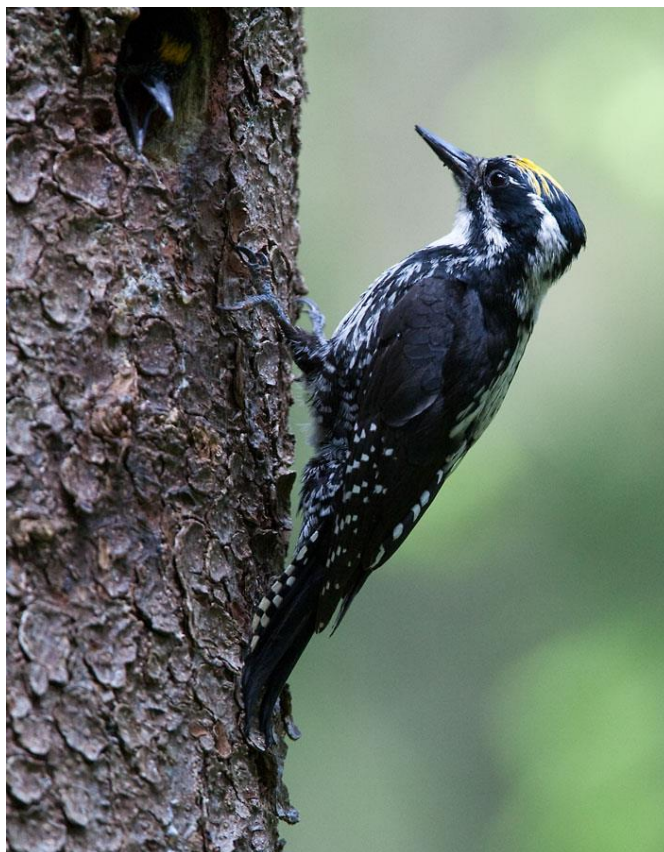
Ogromny walorem Puszczy Białowieckiej jest bogactwo świata zwierzęcego. Różnorodność i naturalność występujących tu siedlisk sprawia, że Puszcza jest środowiskiem życia dla olbrzymiej, jak na tę strefę klimatyczną, liczby gatunków zwierząt oraz jest uznawana za jedną z najważniejszych ostoi zwierzyny leśnej i ptaków w Europie. Charakterystyczny jest znaczny udział gatunków związanych z lasami naturalnymi oraz specyficzna struktura populacji tych gatunków, typowa dla lasów pierwotnych, o zróżnicowanej strukturze gatunkowej i wiekowej. W takich lasach zwierzęta występują w stosunkowo małych zagęszczeniach, przy jednoczesnej bardzo wysokiej różnorodności gatunkowej na stosunkowo niewielkim obszarze (Rąkowski 2000, Rąkowski 2009, Rąkowski 2010, Wesołowski i in. 2018).

Rycina 5. Białowieckie żubry. Fot. Grzegorz i Tomasz Kłosowcy

Najpotężniejszym i najbardziej kojarzonym z Puszcą Białowieską zwierzęciem jest żubr (*Bison bonasus*). Przed tysiącami lat zamieszkiwał on prawie całą Europę. Do początku naszego stulecia żubry w stanie dzikim przetrwały tylko w Puszczy Białowieskiej i na Kaukazie, ale podczas I wojny światowej zostały wytępione doszczętnie. W okresie międzywojennym przystąpiono do restytucji żubra w Puszczy. W wyniku tych starań we wrześniu 1939 r. stado białowieskie liczyło 16 sztuk rozwojowych. Z powiększającego się stada II wojnę światową przetrwało 17 żubrów. Pomyślny rozwój hodowli w rezerwatach umożliwił wypuszczenie zwierząt na wolność. Obecnie (wg danych BPN z 2014) w polskiej części Puszczy Białowieskiej żyje stado żubrów liczące ponad 500 sztuk, a nieco mniej w części białoruskiej. Łącznie liczba żubrów w obu częściach Puszczy sięga ok. 1000 sztuk i jest to największa populacja tego gatunku na świecie (Wesołowski i in. 2018, *Białowieski Park Narodowy* <https://bpn.com.pl>).

W Puszczy występuje łącznie ok. 60 gatunków ssaków, w tym m.in. łось (*Alces alces*), wilk (*Canis lupus*), ryś (*Lynx lynx*), bóbr (*Castor fiber*) i borealny zając bielak (*Lepus timidus*), niewielka zaś ryjówka średnia (*Sorex caecutiens*), zwana białowieską, ma tu swoje wyspowe stanowisko, znacznie oddalone od zasadniczego areału tego gatunku na dalekiej północy Europy (Rąkowski 2000, Rąkowski 2010, Kujawa i in. 2016, Wesołowski i in. 2018).

Rycina 6. Dzięcioł trójpalczasty. Fot. Grzegorz i Tomasz Kłosowscy

Niezwykle cenna jest także awifauna Puszczy, licząca około 230 gatunków ptaków, z czego ok. 180 to gatunki lęgowe. Są wśród nich m.in. rzadkie w Europie duże ptaki drapieżne: bielik (*Haliaetus albicilla*), orlik krzykliwy (*Aquila pomarina*), kania czarna (*Milvus migrans*) i kania ruda (*M. milvus*) oraz sowy: puchacz (*Bubo bubo*), włochatka (*Aegolius funereus*) i sóweczka (*Glaucidium passerinum*). Występują tu także związane ze starymi puszczańskimi drzewostanami dzięcioł

trójpalczasty (*Picoides tridactylus*) i dzięcioł białogrzbiety (*Dendrocopos leucotos*) (Rąkowski 2000, Rąkowski 2009, Rąkowski 2010, *Plan zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 Puszcza Białowieska PLC200004* 2015, Wesołowski i in. 2018).

Ponadto w Puszczy Białowieskiej stwierdzono występowanie 7 gatunków gadów, 12 gatunków płazów, 27 gatunków ryb i co najmniej kilkanaście tysięcy gatunków bezkręgowców, w tym ok. 10 000 gatunków owadów, w tym rzadkie gatunki chrząszczy związanych z martwym drewnem. Wśród występujących w Puszczy chrząszczy jest kilka bardzo cennych i zagrożonych gatunków, należą do nich m.in. ponurek Schneidera (*Boros schneiderii*), bogatek wspaniały (*Buprestis splendens*), kozioróg dębosz (*Cerambyx cerdo*), średzinka syberyjska (*Mesosa myops*), zgniotek cynobrowy (*Cucujus cinnaberinus*), zagłębek bruzdkowany (*Rhysodes sulcatus*), pływak szerokobrzeżek (*Dytiscus latissimus*), jelonek rogacz (*Lucanus cervus*), pachnica dębowa (*Osmoderma eremita*), pogrzybnica Mannerheima (*Oxyporus mannerheimii*) i rozmiarz kolweński (*Pytho kolwensis*). (Rąkowski i in. 2012, Wesołowski i in. 2018, *Standardowy Formularz Danych dla obszaru Natura 2000 Puszcza Białowieska PLC200004* 2023).

Ponad 300 gatunków zwierząt występujących w Puszczy jest objętych ochroną prawną, a ponad 100 chronionych jest na mocy międzynarodowych konwencji i dyrektyw (Rąkowski 2010, Rąkowski i in. 2012, Kujawa i in. 2016). Wiele rzadkich gatunków zwierząt i roślin, występujących w Puszczy Białowieskiej, budzi zainteresowanie przyrodników i turystów z kraju i zagranicy, a możliwość oglądania tych gatunków w warunkach naturalnych jest jednym z celów przyjazdów turystycznych i poznawczych.

Obszary przyrody chronionej

Tereny objęte różnymi formami ochrony prawnej zajmują ponad połowę powierzchni regionu. Obszary te stanowią jedną z głównych atrakcji turystycznych Puszczy Białowieskiej i jeden z głównych celów wizyt turystów.

Tabela 1. Główne obszary i obiekty przyrody chronionej w Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeżach*

Nazwa obszaru/obiektu	Rodzaj obszaru/obiektu	Rok utworzenia	Powierzchnia	Położenie administracyjne	Uwagi/dostępność turystyczna
Rezerwat Biosfery Białowieża	Rezerwat biosfery MaB UNESCO	1976, powiększenie 2005	92,4 tys. ha	Gminy lub ich części: Białowieża, Narewka, Narew, Hajnówka, Dubicze Cerkiewne, Kleszczele i Czeremcha	Obejmuje całą polską część Puszczy Białowieskiej i jej obrzeża. Dzieli się na część rdzeniową (21,9 tys. ha), buforową (37,8 tys. ha) i przejściową (32,7 tys. ha)
Obiekt Światowego Dziedzictwa UNESCO Białowieża Forest	Przyrodniczy obiekt światowego dziedzictwa UNESCO	1979, powiększony w 1992 i w 2014 r.	141,88 tys. ha (łącznie części białoruska i polska). Polska część obiektu obejmuje 59	Gminy Białowieża, Narew, Narewka, Hajnówka i Dubicze Cerkiewne	Polska część obiektu obejmuje wyłącznie lasy Puszczy Białowieskiej. Obiekt otacza niebędąca formalnie jego częścią strefa buforowa, o powierzchni 35 834,91 ha, obejmująca obrzeża i polany w Puszczy oraz położone tam miejscowości.

			576,09 ha.		
Białowiecki Park Narodowy (BPN)	Park narodowy	1932, powiększony w 1996 r.	10 517,27 ha	Gminy Białowieża i Narewka	Częściami parku są rezerwat pokazowy żubrów z pawilonem edukacyjnym oraz Park Pałacowy w Białowieży z Muzeum Przyrodniczo-Leśnym. Rezerwat pokazowy i muzeum oraz trasa dostępna dla zwiedzających w obszarze ochrony ścisłej BPN są najczęściej odwiedzanymi przez turystów miejscami w Puszczy Białowieckiej. Generalnie, dostępność BPN dla turystów jest ograniczone – na trasę w obszarze ochrony ścisłej można wejść tylko z przewodnikiem, a w pozostałej części BPN szlaki turystyczne są nieliczne: biegną tam zaledwie trzy znakowane szlaki piesze, szlak rowerowy i dwie ścieżki edukacyjne.
Obszar Natura 2000 Puszcza Białowiecka PLC200004	Siedliskowy i ptasi obszar Natura 2000	2011	63 147,6 ha	Gminy Białowieża, Narew, Narewka, Hajnówka i Dubicze Cerkiewne	Obejmuje cały obszar leśny polskiej części Puszczy Białowieckiej wraz z polanami
Obszar Natura 2000 Ostoja w Dolinie Górnej Narwi PLH200010	Siedliskowy obszar Natura 2000	2007	20 306,8 ha	W obrębie obszaru opracowania leży tylko wsch. część obszaru w granicach gmin Narewka i Narew	Obejmuje dolinę górnej Narwi, wraz z różnej szerokości pasem terenu po obu stronach rzeki
Obszar Natura 2000 Dolina Górnej Narwi PLB200007	Ptasi obszar Natura 2000	2004	18 384,08	W obrębie obszaru opracowania leży tylko wsch. część obszaru w granicach gmin Narewka i Narew	Obejmuje dolinę górnej Narwi, wraz z różnej szerokości pasem terenu po obu stronach rzeki
Obszar Chronionego Krajobrazu „Puszcza Białowiecka”	Obszar chronionego krajobrazu	1986, powiększony 2016	76 303,14 ha	Gminy: Białowieża, Narewka, Narew, Hajnówka, Dubicze Cerkiewne, Kleszczele, Czeremcha	Obejmuje cały obszar leśny polskiej części Puszczy Białowieckiej wraz z polanami i obrzeżami

Berezowo	Rezerwat przyrody, leśno-faunistyczny	1995	115,37 ha	Gm. Hajnówka	Dostępny turystycznie, przez jego teren biegną znakowane szlaki pieszy i rowerowy
Czechy Orlańskie	Rezerwat przyrody, leśny	1995	77,95 ha	Gm. Dubicze Cerkiewne	Rezerwat położony poza lasami Puszczy Białowieskiej. Dostępny dla turystów, przez jego teren biegnie droga udostępniona do ruchu publicznego oraz ścieżka edukacyjna „Czechy Orlańskie”
Dębowy Grąd	Rezerwat przyrody, leśny	1985	100,47 ha	Gm. Hajnówka	Turystyczna dostępność ograniczona. Wzdłuż granicy rezerwatu biegną szlak rowerowy i trasa nordic walking
Dolina Waliczówki	Rezerwat przyrody, florystyczny	1995	44,75 ha	Gm. Narewka	Niedostępny dla turystów
Głęboki Kąt	Rezerwat przyrody, leśny	1979	40,30 ha	Gm. Hajnówka	Dostępny turystycznie, przez jego teren biegną znakowane szlaki pieszy i rowerowy
Gnilec	Rezerwat przyrody, florystyczny	1995	37,21 ha	Gm. Narewka	Turystyczna dostępność ograniczona. Brak wyznaczonych tras turystycznych, skrajem rezerwatu biegnie droga dostępna dla pieszych
Jelonka	Rezerwat przyrody, krajobrazowy	1989	227,00 ha	Gm. Kleszczele	Rezerwat położony poza lasami Puszczy Białowieskiej. Brak wyznaczonych tras turystycznych, przez rezerwat biegnie szosa z Kleszczel do Hajnówki
Kozłowe Borki	Rezerwat przyrody, leśny	1995	246,97 ha	Gm. Białowieża	Rezerwat położony przy granicy państwowej, zasadniczo niedostępny dla turystów. Na niewielkim odcinku jego skrajem biegnie pieszy szlak turystyczny.
Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej	Rezerwat przyrody, leśny	2003	8581,62	Gminy: Białowieża, Hajnówka, Narewka, Narew, Dubicze Cerkiewne	Rezerwat składa się z 19 fragmentów o różnej wielkości i kształcie. Przez różne jego części biegną znakowane szlaki turystyczne, inne zaś części są niedostępne dla turystów.
Lipiny w Puszczy Białowieskiej	Rezerwat przyrody, leśny	1961	56,28 ha	Gm. Hajnówka	Dostępny dla turystów, przez jego teren biegnie znakowany szlak pieszy
Michnówka	Rezerwat przyrody, torfowiskowy	1979	85,34	Gm. Hajnówka	Turystyczna dostępność ograniczona. Wzdłuż granicy rezerwatu biegną znakowane szlaki rowerowe i szlak pieszy
Nieznanowo	Rezerwat przyrody, leśny	1974	27,73 ha	Gm. Hajnówka	Turystyczna dostępność ograniczona. Brak wyznaczonych tras turystycznych, skrajem rezerwatu biegnie droga dostępna dla pieszych
Olszanka-Myśliszcze	Rezerwat przyrody,	1995	278,32 ha	Gm. Hajnówka	Dostępny turystycznie, przez jego teren biegną znakowane

	faunistyczny				szlaki rowerowe i pieszy
Podcerkwa	Rezerwat przyrody, leśno-faunistyczny	1995	228,12 ha	Gm. Białowieża	Turystyczna dostępność ograniczona. Wzdłuż granicy rezerwatu biegną znakowane szlaki rowerowy i pieszy
Podolany	Rezerwat przyrody, leśny	1995	15,10 ha	Gm. Białowieża	Turystyczna dostępność ograniczona. Brak wyznaczonych tras turystycznych, skrajem rezerwatu biegnie droga dostępna dla pieszych
Pogorzelce	Rezerwat przyrody, leśny	1974	7,64 ha	Gm. Białowieża	Turystyczna dostępność ograniczona. Wzdłuż granicy rezerwatu biegną znakowane szlaki rowerowy i pieszy
Przewłoka	Rezerwat przyrody, leśno-faunistyczny	1995	78,38 ha	Gm. Hajnówka	Rezerwat położony przy granicy państwowej, niedostępny dla turystów.
Rezerwat Krajobrazowy im. prof. Władysława Szafera	Rezerwat przyrody, krajobrazowy	1969	1343,91	Miasto Hajnówka, gminy Hajnówka i Białowieża	Dostępny turystycznie, położony po obu stronach szosy z Hajnówki do Białowieży. Na odcinku kilkunastu kilometrów przez rezerwat biegnie znakowany szlak pieszy, wyznaczono w nim także ścieżkę przyrodniczą „Drzewa Puszczy”. W kilku miejscach przecinają go także znakowane szlaki piesze i rowerowe oraz trasy nordic walking.
Siemianówka	Rezerwat przyrody, leśny	1995	224,54	Gm. Narewka	Dostępny turystycznie, przez jego teren biegną znakowane szlaki piesze, szlak rowerowy i ścieżka przyrodnicza.
Sitki	Rezerwat przyrody, leśny	1979	35,24 ha	Gm. Hajnówka	Turystyczna dostępność ograniczona. Brak wyznaczonych tras turystycznych, skrajem rezerwatu biegnie droga dostępna dla pieszych
Starzyna	Rezerwat przyrody, leśny	1979	370,08 ha	Gminy Hajnówka i Dubicze Cerkiewne	Rezerwat położony przy granicy państwowej. Turystyczna dostępność ograniczona. Brak wyznaczonych tras turystycznych, przez rezerwat biegnie droga dostępna dla pieszych
Szczekotowo	Rezerwat przyrody, leśno-krajobrazowy	1979	36,67	Gm. Hajnówka	Na terenie rezerwatu znajduje się kilkadziesiąt kurhanów wpisanych do rejestru zabytków archeologicznych. Rezerwat dostępny turystycznie, przez jego teren biegnie znakowany szlak pieszy

Wysokie Bagno	Rezerwat przyrody, leśny	1979	77,92	Gm. Białowieża	Rezerwat położony przy granicy państwowej. Dostępny turystycznie, przez jego teren biegną ścieżka przyrodnicza i trasa nordic walking
Dęby Królewskie w uroczysku Stara Białowieża, między wsiami Pogorzelce i Teremiski,	Pomniki przyrody			gm. Białowieża	Grupa 19 okazałych dębów, w wieku 150–300 lat, nazwanych imionami królów polskich i wielkich książąt litewskich. Miejsce dostępne turystycznie dzięki poprowadzonej wśród dębów ścieżce przyrodniczej.
Car-Dąb	Pomnik przyrody			Gm. Hajnówka	Najwyższy dąb w Puszczy Białowieskiej, w wieku 450–500 lat, martwy od 1984 r. Dostępny turystycznie, choć słabo oznakowany. Obok biegnie znakowany niebieski szlak pieszy.
Dąb Dunin we wsi Przybudki	Pomnik przyrody			gm. Narew	400-letni dąb szypułkowy, nazwany na cześć poety i dramaturga Wincentego Dunina Marcinkiewicza. W 2022 r. został uznany za Europejskie Drzewo Roku. Dostępny turystycznie, położony na skraju wsi przy drodze publicznej.

*Informacje na temat obszarów i obiektów przyrody chronionej na podstawie stron internetowych RDOŚ w Białymstoku, BPN, nadleśnictw oraz publikacji Rąkowski i in. 2005.

W Tabeli 1 przedstawiono obszary i obiekty przyrody chronionej stanowiące główne walory przyrodnicze regionu Puszczy Białowieskiej i mające znacznie turystyczne. Warto zauważyć, że niektóre z tych obszarów częściowo pokrywają się ze sobą, bądź zawierają się w obrębie form bardziej rozległych. W szczególności dotyczy to wielkoobszarowych form ochrony międzynarodowej i krajowej: np. Rezerwat Biosfery Białowieża, obiekt światowego dziedzictwa UNESCO Białowieża Forest, obszar Natura 2000 Puszcza Białowieska PLC200004 i Obszar Chronionego Krajobrazu „Puszcza Białowieska” w znacznej części pokrywają się ze sobą, zawierając w swoim obrębie Białowieski Park Narodowy oraz niemal wszystkie rezerваты przyrody.

Największe z wymienionych obszarów (rezerwat biosfery, obiekt Światowego Dziedzictwa, obszar Natura 2000 Puszcza Białowieska i obszar chronionego krajobrazu „Puszcza Białowieska”) i w znacznej mierze pokrywające się ze sobą, obejmują całą polską część Puszczy wraz z jej obrzeżami i generalnie są słabo kojarzone przez turystów, którzy odwiedzając je najczęściej nie zadają sobie sprawy, że przebywają na terenie obszaru chronionego. Jest to rezultat zarówno słabej świadomości ekologicznej turystów, jak i słabej promocji i niedostatecznej informacji o tych obszarach oraz braku oznakowania lub niedostatecznego oznakowania ich granic, co sprawia, że są one istotnymi czynnikami zwiększającymi atrakcyjność turystyczną regionu, choć z powodzeniem można je w tym celu wykorzystać.

Spośród wymienionych obszarów najbardziej rozpoznawalnym i stanowiącym największą atrakcję dla turystów oraz główny cel ich przyjazdu jest **Białowieski Park Narodowy (BPN)**, zajmujący ok. 1/5 całej powierzchni polskiej części Puszczy Białowieskiej. Najczęściej odwiedzanymi przez turystów obiektami są będące częściami BPN odległe o kilka kilometrów na zachód

od Białowieży **rezerwat pokazowy żubrów** (gdzie można obejrzeć także inne zwierzęta występujące w Puszczy Białowieskiej) wraz z otwartym niedawno pawilonem edukacyjnym oraz zlokalizowane w samej Białowieży **Muzeum Przyrodniczo-Leśne**. Nieco mniej turystów zwiedza prowadzącą przez starodrzew o charakterze naturalnym **trasę w obszarze ochrony ścisłej BPN**, co wiąże się z obowiązującymi ograniczeniami dotyczącymi wielkości grup zwiedzających oraz wymogiem wejścia na trasę wyłącznie z licencjonowanym przewodnikiem. W Białowieży do często odwiedzanych miejsc należy także stanowiący część BPN **Park Pałacowy**, w którym można obejrzeć m.in. pomnikowe dęby i stawy oraz położony na jego terenie **Ośrodek Edukacji Przyrodniczej BPN**, mieszczący się w zabytkowym drewnianym dworze gubernatora z 1845 r. Bez przewodnika jest dostępna północna część BPN, położona poza obszarem ochrony ścisłej. Biegają przez nią trzy znakowane szlaki turystyczne, z których najdłuższy i najciekawszy jest zielony „Wilczy Szlak”, oraz kilka ścieżek przyrodniczych. Szczególnymi miejscami interesującymi turystów są w tej części parku narodowego są dwie **ostoje żubrów**, żyjących na wolności, z miejscami ich dokarmiania i wieżami obserwacyjnymi, a także **mini skansen kolejki leśnej** w uroczysku Głuszc.

Rycina 7. Las w strefie ochrony ścisłej Białowieskiego Parku Narodowego. Fot. Grzegorz i Tomasz Kłosowscy

Jeśli chodzi o **rezerваты przyrody**, to najbardziej dostępny dla turystów jest jeden z największych w Puszczy Białowieskiej **„Rezerwat Krajobrazowy im. prof. W. Szafera”**, z pięknym, dorodnym starodrzewem, ciągnący się wzdłuż szosy z Hajnówki do Białowieży, który przecina kilka znakowanych szlaków pieszych i rowerowych, a także szlaki nordic walking i jedna ścieżka przyrodnicza. Największy w Puszczy Białowieskiej **rezerwat „Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej”** składa się z 19 odrębnych enklaw rozmieszczonych w różnych rejonach puszczy. Przez niektóre z nich również przechodzą szlaki piesze, rowerowe lub nordic walking. Do dostępnych dla ruchu turystycznego należy kilka innych rezerwatów, przez które biegają szlaki piesze, rowerowe lub ścieżki przyrodnicze, takich jak:

Rycina 8. Rezerwat pokazowy żubrów BPN. Fot. Grzegorz Rąkowski

„Berezowo”, „Czechy Orłańskie”, „Głęboki Kąt”, „Lipiny”, „Olszanka-Myśliszcze”, „Siemianówka”, „Szczekotowo” i „Wysokie Bagno”. Turystyczny dostęp do rezerwatów „Dębowy Grąd”, „Gnilec”, „Jelonka”, „Michnówka”, „Nieznanowo”, „Podcerkwa”, „Podolany”, „Pogorzelce”, „Sitki” i „Starzyna” jest ograniczony, bo szlaki turystyczne lub drogi publiczne biegną jedynie wzdłuż fragmentów ich granic. Praktycznie niedostępne dla turystów są rezerваты „Dolina Waliczówki”, „Kozłowe Borki” i „Przewłoka” (dwa ostatnie leżą przy granicy państwowej z Białorusią).

Rycina 9. Starodrzew puszczański w rezerwacie „Dębowy Grąd”. Fot. Grzegorz Rąkowski

Oba **obszary Natura 2000** (ptasi i siedliskowy), obejmujące znajdujący się w regionie Puszczy Białowieskiej fragment doliny górnej Narwi, odgrywają pewną rolę turystyczną bowiem prowadzi

przez nie dość popularny kajakowy szlak wodny zaczynający się w Narewce i prowadzący rzekami Narewka i Narew.

Spośród innych obiektów przyrodniczych turystyczne znacznie mają niektóre okazałe drzewa, chronione jako **pomniki przyrody**. W szczególności chodzi tu o grupę kilkunastu **starych dębów** w często odwiedzanym przez turystów **uroczysku Stara Białowieża** niedaleko Pogorzalec, które nazwano imionami królów polskich i wielkich książąt litewskich, i wśród których prowadzi ścieżka przyrodnicza. Mniej znany jest najwyższy w Puszczy Białowieskiej, a dziś już martwy **Car-dąb** przy niebieskim szlaku na wschód od wsi Łozice. Stosunkowo niedawno zdobył popularność **dąb Dunin** we wsi Przybudki k. Łosinki, który w 2022 r. został uznany za Europejskie Drzewo Roku.

I.2.2. WALORY KULTUROWE

Choć okolice Puszczy Białowieskiej nie obfitują w cenne zabytki architektury, nie powinniśmy zapominać, że cały ten kompleks leśny jest nie tylko bezcennym obiektem przyrodniczym, ale również wielkim **pomnikiem historii i kultury**. Puszcza była terenem łowów najpierw książęcych i królewskich, potem carskich, jeszcze później terenem polowań dygnitarzy oraz arystokracji z całej Europy w okresie międzywojennym i powojennym, a także miejscem licznych ważnych wydarzeń historycznych, żeby wspomnieć choćby podpisany tu w 1991 r. w Wiskulach (w białoruskiej części puszczy) układ kończący istnienie ZSRR. Pamiątkami wizyt królewskich są m.in. puszczańskie drzewa – Dąb Jagiełły (zwalony w latach siedemdziesiątych już częściowo zmurszały) – i uroczyska: Stara Białowieża (stał tu dwór myśliwski króla Zygmunta Starego), Góra Batorego, Zamczysko (był tu zameczek myśliwski Stefana Batorego), Wielka Kletnia (za czasów Batorego znajdował się tu pierwszy zwierzyniec w puszczy) Inne pamiątki królewskich i carskich polowań znajdują się w położonej w centrum puszczy Białowieży. Polowanie Augusta II upamiętnia zachowany w Parku Pałacowym głąz, a wielkie łowy Augusta III – ozdobny obelisk z pamiątkowym napisem. Śladami polowań carskich są zachowane w Białowieży: dworek gubernatora z czasów cara Aleksandra II (obecnie Ośrodek Edukacji Ekologicznej BPN) i pozostałości ogromnego zespołu pałacowego Aleksandra III (sam pałac został wysadzony w powietrze przez Niemców w 1944 r.) (Hedemann 1939, Rąkowski 2000, Rąkowski 2019).

Krajobraz kulturowy

Na szczególną uwagę zasługują niezwykle walory **wiejskiego krajobrazu kulturowego** obrzeży Puszczy Białowieskiej, które w odróżnieniu od najważniejszych walorów przyrodniczych, nie podlega tutaj formalnej ochronie. Zespół kilkudziesięciu wsi, osad i przysiółków, położonych w bezpośrednim sąsiedztwie białowieskich lasów i na ich polanach, stanowi niezwykle cenny w skali kraju i Europy zespół osadniczy. Puszczańskie wsie, harmonijnie wtopione w puszczański krajobraz, zachowały historyczne, XVI-wieczne układy przestrzenne wsi-szeregówek i niemal całkowicie drewnianą zabudowę, często z pięknymi zdobieniami i oryginalnymi pomieszczeniami gospodarczymi, związanymi z tradycyjnymi zajęciami miejscowej ludności. Takich wsi w innych rejonach Polski już praktycznie nie ma. Ponadto, niemal w każdej w tutejszych wsi znajdują się otoczone starymi drzewami drewniane cerkwie, kapliczki, przydrożne krzyże i wiejskie cmentarze. Także formy i sposoby rolniczego użytkowania gruntów pozostały tu w dużej mierze tradycyjne, a wielu zagrodach znaleźć możemy mające wartość zabytkową stare narzędzia i sprzęty, które wciąż są w użyciu (Rąkowski 2010).

Rycina 10. Zdobienia wiejskiego domu we wsi Nowoberezowo. Fot. Grzegorz Rąkowski

Walory przyrodnicze Puszczy Białowieskiej są powszechnie znane, zarówno w Polsce, jak i w całej Europie, a konieczność ich ochrony jest powszechnie akceptowana. W powszechnej świadomości nie funkcjonuje jednak fakt, że ogromne walory ma również unikatowy wiejski krajobraz kulturowy obrzeży Puszczy Białowieskiej. Ten tradycyjny krajobraz wymaga ochrony na równi z przyrodą Puszczy Białowieskiej, nie tylko dlatego, że stanowi cenną pamiątkę wielowiekowych związków człowieka z puszczą, ale również z tego względu, że obszarów o takim krajobrazie i tak wyglądających drewnianych wsi nigdzie indziej już w Polsce i w Europie nie ma. Jest to ważne również z tego powodu, że w dobie przebiegających ze znaczną intensywnością przemian cywilizacyjnych, krajobraz ten jest poważnie zagrożony (Rąkowski 2004, Rąkowski 2010). Krajobraz kulturowy obrzeży Puszczy Białowieskiej i drewniana zabudowa leżących na tym terenie wsi wymaga formalnej ochrony prawnej. Z drugiej strony, te unikatowe walory można wykorzystać do promocji i rozwoju turystyki na obrzeżach puszczy (Rąkowski 2004, Rąkowski 2010). W regionie mamy bowiem do czynienia z jedynym w swoim rodzaju połączeniem zachowanego cennego wiejskiego krajobrazu kulturowego z cennym naturalnym krajobrazem przyrodniczym, co stwarza wyjątkowo korzystne warunki do rozwoju turystyki kulturowej i agroturystyki.

Zabytki architektury

W powiecie hajnowskim znajduje się stosunkowo niewiele **zabytków architektury** wpisanych do oficjalnego **rejestru** Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku (ich wykaz znajduje się w poniższej Tabeli 2), a nieco więcej wpisano do wojewódzkiej **ewidencji zabytków** i do ewidencji gminnych. Niemal wszystkie obiekty ze wspomnianych rejestrów nie są zabytkami wysokiej klasy. Jedynie niektóre z nich można uznać za atrakcje dla turystów; są to przede wszystkim charakterystyczne dla regionu drewniane świątynie z okresu od XVIII do 1 poł. XX w. oraz unikatowe w skali kraju zespoły drewnianego budownictwa wiejskiego.

Tabela 2. Wykaz zabytków architektury w powiecie hajnowskim wpisanych do rejestru wojewódzkiego
(wg stron internetowej Urzędu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku)

Miejscowość		Nazwa obiektu*	Czas powstania**	Uwagi
GMINA BIAŁOWIEŻA				
Białowieża	Układ przestrzenny historycznej części miejscowości		XVI–XIX w.	
	Zespół kościoła:			
	1	Kościół św. Teresy	1927–1935	Neorenesansowy, proj. Borys Zinserling z Warszawy
	2	Plebania	1933	Styl dworcowy, proj. Borys Zinserling
	Zespół cerkwi:			
	1	Cerkiew św. Mikołaja	1894–1897	Cenne wyposażenie wnętrza, w tym porcelanowy ikonostas
	2	Plebania prawosławna, drewn.	k. XIX w.	
	Cerkiew cmentarna św. Cyryla i Metodego, drewn.		1873	
	Kapliczka prawosławna		przeł. XIX i XX w.	
	Zespół pałacowy, XIX – pocz. XX w.			
	1	Dworek gubernatorski, drewn., obecnie Ośrodek Edukacji Przyrodniczej BPN	1845	Najstarszy budynek w Białowieży
	2	Brama wjazdowa	k. XIX w.	
	3	Dom tzw. jegierski	k. XIX w.	
	4	Dom tzw. hofmarszałski	I. XIX w.	
	5	Tzw. dom „szoferów”	k. XIX w.	
	6	Dom mieszkalny nr 9, drewn.	k. XIX w.	
	7	D. łaźnia	k. XIX w.	
	8	Magazyn, drewn.	k. XIX w.	
	9	Młyn	k. XIX w.	
	10	Stajnia i powozownia, mur-drewn.	k. XIX w.	
	11	Oficyna tzw. domu świckiego	1889–1894	
	12	Park Pałacowy	k. XIX w.	Został założony wg projektu warszawskiego architekta Waleriana Kronenberga. Stanowi wydzieloną enklawę BPN
	Zespół osiedla dyrekcyjnego, 2 poł. XIX w.			
	1–7	Domy urzędnicze, drewn. nr 7, 8, 10, 11, 13, 15, 19	k. XIX w.	
	8	Park Dyrekcyjny	2 poł. XIX w.	
	Zespół dworca „Białowieża Towarowa”			
	1	Dworzec „Białowieża Towarowa”, drewn.	1903	Starannie odnowiony na pocz. XXI w., mieści obecnie elegancką „Restaurację Carską”
	2	Wieża ciśnień	pocz. XX w.	
	3	Przepompownia wody		
	4	Budynek mieszkalny przy przepompowni		
	5–7	Trzy budynki mieszkalne: nr 4, 7 i 10		
	8–9	Dwa budynki magazynów		

	10	Obora		
	11–13	Trzy budynki szaletów		
	Skansen Architektury Drewnianej Ludności Ruskiej Podlasia			
	1	Dom I	1880	
	2	Dom II	1900	
	3	Stodoła ze spichlerzem	1945	
	4	Wiatrak koźlak duży	1925	
	5	Wiatrak koźlak mały	1930	
	6	Warsztat	1922	
	7	Łażnia	1922	
	Zespół leśniczówek, ul. Wojciechówka 4			
	1	Leśniczówka A	1927	
	2	Leśniczówka B	1925	
	Zespół d. nadleśnictwa „Jagiellońskie”			
	1	Leśniczówka I	1927	
	2	Leśniczówka II	1927	
	3	Wozownia ze stodołą, drewn.	1927	
	4	Stajnia, drewn.	1927	
	5	Stodoła ze spichlerzem i oborą, drewn.	1927	
	Dom dróżnika, ul. Parkowa 7			
	Wieża ciśień, drewn., ul. Centura			
	Zespół leśniczówki „Dziedzinka”			
	1	Leśniczówka „Dziedzinka”, drewn.	1935	Dawne miejsce zamieszkania prof. Simony Kossak i fotografika Lecha Wilczka
	2	Stodoła ze spichlerzem i obora, drewn.	1935	
	Aleja przydrożna, ul. Browka			Aleja ponad 100 sędziwych drzew, w większości dębów szypułkowych
GMINA CZEREMCHA				
Czeremcha	Cerkiew cmentarna śś. Kosmy i Damiana, drewn.		1797	
Zubacze	Zespół cerkiewny			
	1	Cerkiew Opieki Bogarodzicy, drewn.	1896	
	2	Dzwonnica, drewn.	1896	
GMINA CZYŻE				
Czyże	Układ przestrzenny wsi		poł. XVI w.	
	Cerkiew cmentarna, śś. Kosmy i Damiana, drewn.		XVIII w.	Przeniesiona w 1812 r. z Łoknicy
	Cmentarz prawosławny		pocz. XIX w.	
Klejniki	Prawosławna kaplica św. Mikołaja		1895	
	Prawosławna kaplica cmentarna Przemienienia Pańskiego		1912	
Kuraszewo	Cerkiew św. Antoniego, drewn.		1800, przeb. 1868	
	Cmentarz prawosławny		XIX w.	
Zbucz	Grodzisko wczesnośredniowieczne „Wały”		IX–XI w.	Obiekt wpisany nie do rejestru zabytków architektury, lecz do rejestru zabytków archeologicznych
GMINA DUBICZE CERKIEWNE				

Dubicze Cerkiewne	Cerkiew Opieki Bogarodzicy, drewn.	1946–1951	
Grabowiec	Wiatrak koźlak, drewn.	1936	
Jodłówka	Zespół dworski		W skład zespołu dworskiego wchodzi także niewpisany do rejestru zabytków drewn. czworak z 2 poł. XIX w.
	1.	Dwór Wołyńcewiczów, drewn.	1900
	2.	Pozostałości parku	pocz. XX w.
Koryciska	Wiatrak holenderski	1948	
Stary Kornin	Zespół cerkiewny		
	1.	Cerkiew parafialna św. Michała, drewn.	1893
	2.	Cerkiew filialna św. Anny, drewn.	1773
	3.	Dom duchowieństwa prawosławnego, drewn.	Ok. 1920
Werstok	Cerkiew Podwyższenia Krzyża Św., drewn.	1769	
GMINA WIEJSKA HAJNÓWKA			
Dubiny	Zespół cerkiewny		
	1.	Cerkiew parafialna Zaśnięcia Bogarodzicy	1867–1872
	2	Ogrodzenie cerkiewne	1900
	Cmentarz prawosławny (stary)		Pocz. XIX w.
	Zespół cmentarza rodziny Bazylewskich		
	1.	Kaplica św. Tomasza	1898
	2.	Ogrodzenie cmentarza rodziny Bazylewskich	k. XIX w.
Lipiny – uroczysko „Krynoczka”	Cerkiew św. Braci Machabeusz, drewn.		1848
			Miejsce kultu religijnego i cel pielgrzymek. Obok cerkwi znajduje się studnia z wodą uważaną za cudowną. Przy studni ok. 1846 r. zbudowano drewn. kapliczkę, a ok. 2000 r. nad studnią wzniesiono kolejną drewn. kapliczkę w kształcie wiaty. Oba obiekty nie są wpisane do rejestru zabytków.
Nowoberezowo	Zespół cerkiewny		
	1.	Cerkiew parafialna Wniebowstąpienia Pańskiego	1873–1876
	2.	Cmentarz przycerkiewny	XIX w.
	3.	Ogrodzenie z bramą	XIX w.
	Cerkiew filialna św. Jana Teologa, drewn.		1771
	Cmentarz prawosławny (stary)		XIX w.
			Na suficie zachowała się XVIII-wieczna polichromia

Orzeszkowo	Stodoła z wiatrakiem, drewn.	I. 30. XX w.	
MIASTO HAJNÓWKA			
Hajnówka	Kościół Podwyższenia Krzyża Św.	1957–1966	W kościele znajdują się oryginalne organy wykonane na przeł. XIX i XX w. przez firmę Schlag und Sohne, pochodzące z kościoła w Jedlinie Zdroju na Dolnym Śląsku.
	Budynek biurowy Zakładów drzewnych Lasów Państwowych, drewn.-mur.	1936	
GMINA KLESZCZELE			
Kleszczele	Układ urbanistyczny		XVI–XIX w.
	Zespół kościelny		
	1.	Kościół św. Zygmunta	1907–1910
	2.	Dzwonnica, drewn.	1923
	3.	Brama	1 ćw. XX w.
	Cerkiew Zaśnięcia Bogarodzicy		1870
	Dzwonnica starej cerkwi, ob. cerkiew filialna św. Mikołaja		1709
	Cmentarz katolicki		XIX w.
	Cmentarz prawosławny		XIX w.
	Dworzec kolejowy, drewn.		1900
			Budynek w oryginalnym stylu „szwajcarskim”
Saki	Zespół cerkiewny		
	1	Cerkiew św. Dymitra, drewn.	k. XVIII w.
			Podczas przeprowadzonego w ostatnich latach remontu świątynia została pokryta gontem, co bardzo korzystnie wpłynęło na jej wygląd. W cerkwi znajduje się otoczona kultem ikona św. Dymitra
	2.	Dzwonnica	XIX w.
	3.	Cmentarz przycerkiewny	
GMINA NAREW			
Koźliki	Cerkiew filialna św. Mikołaja, drewn.	1792	W obecne miejsce przeniesiono ją ok. 1864 r. z Klejnik
Łosinka	Zespół cerkiewny		
	1.	Cerkiew św. Jakuba, drewn.	1882–1886
	2.	Cmentarz przycerkiewny	XVIII–XIX w.
	Prawosławna kaplica cmentarna św. Jerzego, drewn.		XVIII w.
Narew	Układ przestrzenny d. miasteczka		XVI w.
	Zespół kościelny		
	1.	Kościół św. Stanisława, drewn.	1738–1748
	2.	Dzwonnica, drewn.	XIX
	Cerkiew Podwyższenia Krzyża, drewn.		1881–1885
	Kaplica św. Wincentego		1848
	Cmentarz katolicki		XIX w.
			klasycystyczna

	Cmentarz prawosławny	XIX w.	
Odrynki	Cerkiew cmentarna św. Jana Złotoustego	1854	U podnóża wzgórza, na którym stoi cerkiew, znajduje się źródło, nad którym zbudowano drewn. kapliczkę, z wodą uważaną przez wiernych za cudowną
Puchły	Zespół cerkiewny		Miejscowość leży w obrębie Krainy Otwartych Okiennic, stowarzyszenia i szlaku turystycznego promującego podlaskie wioski z drewnianą architekturą i bogato zdobionymi domami
	1.	Cerkiew Opieki Bogarodzicy	1913–1918
	2.	Cmentarz przycerkiewny	XVIII-XIX w.
	3.	Ogrodzenie z kapliczką i bramami	XIX w.
	4.	Starodrzew w obrębie dziedzica cerkiewnego	XVIII-XIX w.
Soce	Zabytkowy układ ruralistyczny	XVI w.	Miejscowość leży w obrębie Krainy Otwartych Okiennic, stowarzyszenia i szlaku turystycznego promującego podlaskie wioski z drewnianą architekturą i bogato zdobionymi domami
Trześcianka	Zabytkowy układ ruralistyczny z tradycyjną zabudową		Miejscowość leży w obrębie Krainy Otwartych Okiennic, stowarzyszenia i szlaku turystycznego promującego podlaskie wioski z drewnianą architekturą i bogato zdobionymi domami
	Cerkiew św. Michała, drewn.		1864–1866
	Cerkiew cmentarna Ofiarowania Bogarodzicy, drewn.		pocz. XIX w.
Tyniewiczze Duże	Zespół cerkiewny		
	1.	Cerkiew św. Łukasza, drewn.	1948
	2.	Cmentarz przycerkiewny	XIX w.
GMINA NAREWKA			
Gnilec	Budynek kolejowy, drewn.	pocz. XX w.	
Narewka	Cerkiew św. Mikołaja		1865–1867
	Cmentarz żydowski		2 ćw. XIX w.
Siemianówka	Cerkiew św. Jerzego	k. XVIII w.	

*Pogrubieniem wyróżniono obiekty mogące stanowić szczególny przedmiot zainteresowania turystów

**W datowaniu świątyń drewnianych wykorzystano informacje zawarte w publikacjach: Keczyński 1999 oraz Sosna i Troc-Sosna 2006.

Poza wymienionymi powyżej, w regionie znajduje się spora grupa obiektów, które, choć nie znajdują się w oficjalnym rejestrze zabytków, mogą również zainteresować turystów. Są to zabytki wpisane

do ewidencji wojewódzkiej lub gminnej (obejmującej obiekty mniejszej rangi, nieobjęte ochroną konserwatorską) oraz obiekty znajdujące się poza oficjalnymi rejestrami i ewidencjami, ale mogące stanowić przedmiot zainteresowania turystów. Są to głównie charakterystyczne dla regionu drewniane domy wiejskie, często z pięknymi zdobieniami, budynki gospodarskie, w tym wiatraki, a także nowsze obiekty sakralne wyróżniające się swymi walorami oraz kaplice i kapliczki, często stawiane w miejscach kultu. Wykaz tych obiektów przedstawiono w poniższej Tabeli 3.

Tabela 3. Wykaz zabytków i innych obiektów architektonicznych nieumieszczonych w rejestrze Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, mogących być przedmiotem zainteresowania turystów

Miejscowość	Nazwa obiektu/ów*	Czas powstania**	Uwagi***
GMINA BIAŁOWIEŻA			
Białowieża	Kilkadziesiąt drewnianych domów mieszkalnych, głównie przy ulicach Tropinka, Waszkiewicza, Century i Podolany II	XIX–XX w.	Część z nich wpisano do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków
	Kamienny obelisk w Parku Pałacowym, z inskrypcją upamiętniającą polowanie króla Augusta	1752	
Zwierzyniec	Pomnik żubra, żeliwny, na wysokim murowanym postumencie z inskrypcją	2014	Pomnik jest wierną kopią stojącego w tym miejscu pomnika z 1862 r. upamiętniającego carskie polowania w Puszczy Białowieskiej. Oryginał pomnika w okresie międzywojennym został przeniesiony do Spały i w dalszym ciągu się tam znajduje
GMINA CZEREMCHA			
Jancewicze	Pozostałości parku podworskiego	XIX w.	Wpisany do wojewódzkiej ewidencji zabytków
Opaka Duża	Cerkiew Narodzenia Bogarodzicy, drewn.	Ok. 1945	
GMINA CZYŻE			
Czyże	Zespół kilkunastu drewnianych domów, ze zdobieniami, przy głównej ulicy	1 poł. XX w.	Część z nich wpisano do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków
Kuraszewo-Lady	Miejsce lokalnego kultu religijnego przy źródle wody uważanej za uzdrowiającą		Nabożeństwa, odprawiane w dniu patronów kaplicy (14 sierpnia) gromadzą licznych pielgrzymów z okolicznych miejscowości. Obie kapliczki są wpisane do wojewódzkiej ewidencji zabytków
	1.	Kaplica prawosławna św. Braci Machabeuszów, drewn.	1942
	2.	Kapliczka w kształcie wiaty nad ocembrowanym źródłem	poł. XX w.
	3.	Zespoły drewnianych krzyży wotywnych przy kaplicy i źródle	2 poł. XX w.
Morze	Cerkiew cmentarna św. Tekli, drewn.	I. 40. XX w.	Niewpisana do rejestru ani ewidencji zabytków
	Zespół kilkunastu drewnianych domów, ze zdobieniami, przy głównej ulicy	1 poł. XX w.	Część z nich wpisano do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków
Rakowicze	Zespół kilku drewnianych domów, ze zdobieniami, przy głównej ulicy	1 poł. XX w.	
Szostakowo	Zespół kilku drewnianych domów, ze zdobieniami, przy głównej ulicy	1 poł. XX w.	

GMINA DUBICZE CERKIEWNE			
Dubicze Cerkiewne	Drewniana chata kryta strzechą	pocz. XX w.	
	Wiatrak koźlak	ok. poł. XX w.	Przeniesiony w 2001 r. ze wsi Czyżyki
Stary Kornin	Zespół kilku drewnianych domów, ze zdobieniami, przy głównej ulicy	1 poł. XX w.	Obiekty nieujęte w ewidencji zabytków
GMINA WIEJSKA HAJNÓWKA			
Lipiny – uroczysko „Krynoczka”	Miejsce lokalnego kultu religijnego przy źródle wody uważanej za uzdrawiającą		Oba obiekty stoją na polanie w Puszczy Białowieskiej, obok wpisanej do rejestru zabytków cerkwi św. Braci Machabeuszów. Główne nabożeństwa, gromadzące setki pielgrzymów, odbywają się tu trzeciego dnia prawosławnej Wielkanocy, na trzeci dzień Pięćdziesiątnicy, oraz w święta Męczenników Machabejskich (14 sierpnia) i Podwyższenia Krzyża Św. (27 września)
	1.	Kapliczka, drewn. przy źródle z cudowną wodą	1848
	2.	Drewniana wiata nad studnią z cudowną wodą	2000
Orzeszkowo	Cerkiew cmentarna Wniebowstąpienia Pańskiego, drewn.	1955	
	Pomnik powstańców 1863 r.	1988	
Nowoberezowo	Zespół kilkudziesięciu drewnianych domów mieszkalnych przy głównej ulicy, ze zdobieniami	1 poł. XX w.	Część z nich wpisano do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków
Trywieża	Zespół kilku drewnianych domów mieszkalnych przy głównej ulicy, ze zdobieniami	1 poł. XX w.	Dwa z nich wpisano do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków
MIASTO HAJNÓWKA			
Hajnówka	Sobór prawosławny św. Trójcy	1974–1992	Świątynię zaprojektował prof. Aleksander Grygorowicz. Jej wnętrze pokrywa polichromia wykonana przez Greka Dymitriosą Andonopulosa w l. 1986–1990. Od 1982 r. w soborze odbywają się koncerty Międzynarodowego Festiwalu Hajnowskie Dni Muzyki Cerkiewnej
GMINA KLESZCZELE			
Dobrowoda	Miejsce kultu religijnego związane ze źródłem wody uważanej za cudowną. Nad studnią z wodą znajduje współczesna kapliczka w kształcie wiaty.	XIX-XXI w.	Nabożeństwa połączone z procesją od miejscowej cerkwi odbywają się tu w drugi dzień święta Trójcy Św. (Pięćdziesiątnicy)
	Kilka drewnianych domów ze zdobieniami	1 poł. XX w.	Niewpisane do ewidencji zabytków
GMINA NAREW			

Narew	Zespół kilkudziesięciu domów drewnianych, głównie przy ulicach Bielskiej, Mickiewicza i Dąbrowskiego	1 poł. XX w.	Część z nich wpisano do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków
Odrynki	Zespół prawosławnego skitu (pustelni) śś. Antoniego i Tedodozjusza Pieczerskich, złożony z kilkunastu budynków drewnianych, w tym dwóch cerkwi, kilku kaplic, korpusu klasztornego, zabudowań gospodarczych i bram wejściowych	2009–2017	Skit, położony na malowniczym miejscu, w uroczysku Kudak nad brzegiem Narwi, jest odwiedzany przez licznych wiernych, pielgrzymów i turystów.
Puchły	Zespół kilku domów drewnianych, ze zdobieniami	1 poł. XX w.	Dwa z nich wpisano do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Miejscowość jest jedną z trzech wsi tworzących Krainę Otwartych Okiennic, stowarzyszenia i szlak u turystycznego promującego podlaskie wioski z drewnianą architekturą i bogato zdobionymi domami
Soce	Zespół kilkunastu domów drewnianych, ze zdobieniami	1 poł. XX w.	Kilka z nich wpisano do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Miejscowość jest jedną z trzech wsi tworzących Krainę Otwartych Okiennic, stowarzyszenia i szlak u turystycznego promującego podlaskie wioski z drewnianą architekturą i bogato zdobionymi domami
Trześcianka	Zespół kilkudziesięciu domów drewnianych, ze zdobieniami	1 poł. XX w.	Ok. 50 z nich wpisano do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Miejscowość jest jedną z trzech wsi tworzących Krainę Otwartych Okiennic, stowarzyszenia i szlaku turystycznego promującego podlaskie wioski z drewnianą architekturą i bogato zdobionymi domami
GMINA NAREWKA			
Lewkowo Stare	Cerkiew śś. Piotra i Pawła, drewn.	XVIII w.	Niewpisana do rejestru ani do ewidencji zabytków

*Pogrubieniem wyróżniono obiekty mogące stanowić szczególny przedmiot zainteresowania turystów

**W datowaniu świątyń drewnianych wykorzystano informacje zawarte w publikacjach: Keczyński 1999 oraz Sosna i Troc-Sosna 2006.

***Dane m.in. wg ewidencji zabytków na stronie internetowej Urzędu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku

Przegląd cennych walorów kulturowych wymienionych w Tabelach 2 i 3, zaczniemy od zabytkowych **układów przestrzennych**: urbanistycznych i ruralistycznych, wpisanych

do wojewódzkiego rejestru zabytków. Należą do nich zabytkowe układy lokowanych w XVI w. miast Kleszczele i Narew (obecnie to wieś) oraz układy ruralistyczne wsi Białowieża, Czyże, Trześcianka i Soce. Choć nie są oficjalnie wpisane do rejestru, wartość historyczną mają także układy przestrzenne większości wsi w regionie, które mają formę szeregówek z gęstą zabudową po obu stronach głównej ulicy. Układy te powstały w XVI w., w wyniku reformy gospodarczej i komasacyjnej nazwanej pomiara włochną, zainicjowanej przez królową Bonę (Rąkowski 2019).

Rycina 11. Cerkiew św. Dymitra w Sakach

(fot. Polimerek, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=7347617>)

Największą grupę zabytków w regionie stanowią **obiekty sakralne**. Należą do nich przede wszystkim liczne terenie regionu **świątynie drewniane**. Do najstarszych i najcenniejszych należą XVIII-wieczny kościół w Narwi oraz XVIII-wieczne cerkwie w Sakach, Werstoku, Lewkowie Starym, Koźlikach, Starym Korninie (cerkiew filialna), Kleszczelach (cerkiew filialna), Łosince (cerkiew cmentarna), Czeremsze (cerkiew cmentarna) i Czyżach (cerkiew cmentarna). Wśród nich wyjątkowymi walorami wyróżnia się **cerkiew w Sakach**, poddana w ostatnich latach gruntownej renowacji i w całości pokryta gontem. W XIX w. wzniesiono cerkwie w Trześciance (cerkiew parafialna i filialna), Narwi, Kuraszewie, Łosince, w ur. Krynoczka pod Hajnówką, Czeremsze, Starym Korninie, Zubaczach, Nowoberezowie, Białowieży (cerkiew cmentarna), Nowoberezowie (cerkiew cmentarna) i Odrynkach (cerkiew cmentarna). Na początku XX w. wzniesiono wyjątkowo bogato zdobioną cerkiew w Puchłach, a około połowy tego wieku powstały świątynie w Dubiczach Cerkiewnych, Tyniewiczach Dużych, Orzeszkowie, Opacie Dużej, Orzeszkowie (cerkiew cmentarna) i Morzu (cerkiew cmentarna) (Keczyński 1999, Sarna i Troc-Sarna 2006, Rąkowski 2019). Oryginalnym obiektem, niewpisanym do ewidencji zabytków, jest powstały w latach 2009–2017 **zespół prawosławnego skitu** (pustelni, czyli niewielkiego klasztoru), malowniczo położony w **uroczysku Kudak** pod wsią Odrynki, tuż nad brzegiem Narwi. Składa się on z utrzymanych w jednolitym stylu kilkunastu budynków drewnianych, w tym dwóch

cerkwi, kilku kaplic, korpusu klasztornego, zabudowań gospodarczych i bram wejściowych. Obiekt jest licznie odwiedzany przez wiernych, pielgrzymów, a także turystów.

W grupie zabytkowych **świątyń murowanych** są trzy XX-wieczne kościoły: w Kleszczelach (pocz. XX w.), Białowieży (1935) i Hajnówce (poł. XX w.). Świątynię w Białowieży, utrzymaną w stylu neorenesansowym, zaprojektował znany architekt Borys Zinserling, natomiast w kościele w Hajnówce znajdują się zabytkowe organy z pocz. XX w. wykonane przez niemiecką firmę Schlag und Söhne z Dolnego Śląska. Wśród murowanych cerkwi wyróżnia się **cerkiew w Białowieży** z 1897 r., z oryginalnym ikonostasem z chińskiej porcelany, wykonanym w Petersburgu na zlecenie cara Aleksandra III. Najstarsza z murowanych cerkwi znajduje się w Siemianówce (koniec XVIII w.). Pozostałe murowane cerkwie w regionie nie wyróżniają się oryginalnością, reprezentując w zdecydowanej większości typowe cechy eklektycznego stylu rosyjsko-bizantyjskiego. Należą do nich wzniesione w drugiej połowie XIX w. świątynie w Dubinach (cerkiew parafialna i kaplica cmentarna), Nowoberezowie, Narewce, Klejnikach i Kleszczelach oraz zbudowana na początku XX w. kaplica cmentarna w Klejnikach. Klasycystyczną architekturą wyróżnia się jedynie kaplica (niegdyś cmentarna) w Narwi. Cennym obiektem architektury nowoczesnej, nawiązującej do dzieł francuskiego mistrza Le Corbusiera, jest niewpisany do rejestrów ani do ewidencji zabytków **sobór św. Trójcy w Hajnówce**, wzniesiony w latach 1974-1992 wg projektu Aleksandra Grygorowicza, z piękną polichromią wnętrza wykonaną przez greckiego artystę Dymitriosa Andonopulosa.

W otoczeniu lub w sąsiedztwie wielu świątyń znajdują się **cmentarze**, inne nekropolie (prawosławne, katolickie i dawne unickie) wciąż czynne lub już nie użytkowane, znajdują się na obrzeżach miejscowości. Niemal na każdym z nich można znaleźć stare, murowane lub drewniane **nagrobki**, czysto zwieńczone artystyczne kutymi metalowymi krzyżami. Wiele uroku mają także nowsze nagrobki murowane, na cmentarzach prawosławnych z reguły pomalowane w pastelowe kolory i przystrojone kolorowymi wstążkami lub haftowanymi ręcznikami (zwanymi w miejscowej gwarze – *rusznikami*). Kilkanaście z tych cmentarzy znalazło się w rejestrach i ewidencjach zabytków, ale właściwie na każdym z nich można znaleźć ciekawe krzyże i nagrobki. Do najciekawszych nekropolii w regionie należą cmentarze w Białowieży (prawosławny i katolicki), Kleszczelach (prawosławny i katolicki) i Narwi (prawosławny i katolicki), oraz prawosławne cmentarze w Nowoberezowie (przycerkiewny i stary), Sakach, Puchłach (przycerkiewny), Łosince (przycerkiewny), Tyniewiczach Dużych (przycerkiewny), Czyżach, Kuraszewie, Dubinach (stary cmentarz), Dubiczach Cerkiewnych, Zubaczach i Dobrowodzie (stary cmentarz). Jedyne zachowane **cmentarz żydowski** znajduje się w Narewce.

W Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeża znajdują się liczne **upamiętnienia miejsc martyrologii** z okresu II wojny światowej (głazy, mogiły, niewielkie cmentarzyki). Okres powstania styczniowego upamiętnia pomnik na **mogile powstańców** 1863 r. w Orzeszkowie.

Zespoły rezydencjalne są w rejonie Puszczy Białowieskiej bardzo nieliczne. Najważniejszym z nich są **pozostałości zespołu pałacu carów** w Białowieży. Jego ośrodek stanowił okazały, wzniesiony z czerwonej cegły, eklektyczny pałac carski, wybudowany w latach 1889–1894 na zlecenie cara Aleksandra III. Został wysadzony przez cofających się Niemców w 1944 r., a jego ruiny ostatecznie rozebrano w 1961 r. Dziś na jego miejscu stoi budynek dyrekcji i Muzeum Przyrodniczo-Leśnego BPN. Zachowało się natomiast kilkanaście innych budynków wchodzących w skład zespołu rezydencjalnego, wzniesionych w okresie od 1 poł. XIX w. do początku XX w. Najstarszym i najciekawszym z nich jest drewniany dwór, o bogato zdobionych elewacjach, tzw. **dworek gubernatora**, zwany też starą leśniczówką, mieszczący dziś Ośrodek Edukacji Przyrodniczej BPN. Zbudowano go w 1845 r. i jest on najstarszym budynkiem w Białowieży. Drugim godnym uwagi budynkiem zespołu jest pałacowa **brama wjazdowa**, z przyległym budynkiem kordegardy, której architektura nawiązuje do stylu

zniszczonego pałacu carskiego. Cennym elementem zespołu pałacowego jest **Park Pałacowy** w stylu angielskiego parku krajobrazowego, z licznymi polanami, zespołem stawów i kępami starodrzewu, założony w końcu XIX w. wg projektu znanego warszawskiego twórcy ogrodów Waleriana Kronenberga i zajmujący powierzchnię ok. 50 ha. W obrębie parku stoi XVIII-wieczny kamienny pomnik z inskrypcją upamiętniającą polowanie króla Augusta III. Skromny **zespół dworski** zachował się w **Jodłowie**. Tworzą go drewniany dwór z przełomu XIX i XX w., czworaki (druga połowa XIX w.) i fragmenty parku. Ponadto, pozostałości zespołu dworskiego w postaci resztki parku znajdują się w Jancewiczach (Rąkowski 2019). Do tradycyjnej architektury polskich dworów nawiązują wzniesione w okresie międzywojennym i utrzymane w tzw. stylu dworowym budynki plebanii rzymskokatolickiej w Białowieży oraz budynek d. nadleśnictwa Jagiellońskie k. Białowieży, dziś Ośrodek Edukacji Leśnej Nadleśnictwa Białowieża.

Rycina 12. Brama pałacowa w Białowieży – pozostałość dawnej rezydencji carów.

Fot. Grzegorz Rąkowski

Dużą grupę obiektów zabytkowych w regionie stanowią **drewniane domy mieszkalne i budynki gospodarcze**. Tego typu obiekty zachowały się praktycznie we wszystkich wsiach na terenie objętych niniejszym opracowaniem, Wiele z wiejskich domów mieszkalnych ma charakterystyczne dla regionu bogate zdobienia, w postaci m.in. rzeźbionych listew dekorujących szczyty domów, ich narożniki, krawędzie dachów, oprawy okien, ganki, malowane okiennice i dekoracyjne układy listewek oszalowania (Gaweł 2007). Największe zespoły tego typu zabudowy zachowały się we wsiach: Białowieża, Trześcianka, Soce, Nowobrezowo i Czyże, a inne większe zgrupowania takich domów znajdują się w Starym Korninie, Puchłach, Morzu, Rakowiczach, Szostakowie, Trywieży i Dobrowodzie. Oprócz wymienionych miejscowości takie domy można spotkać również w licznych innych wsiach, a wiele z nich nie jest objętych ewidencją i ochroną konserwatorską. Duże zespoły drewnianych domów, ale na ogół bez zdobień, znajdują się także w dwóch historycznych ośrodkach miejskich: Kleszczelach i Narwi.

Rycina 13. Bogato zdobiony dom wiejski we wsi Czyże. Fot. Grzegorz Rąkowski

Rycina 14. Białowieża. Zabytkowy budynek stacji Białowieża Towarowa. Fot. Grzegorz Rąkowski

Do charakterystycznych dla Puszczy Białowieskiej budynków należą także drewniane leśniczówki, w większości zbudowane w okresie międzywojennym. Niektóre z nich znajdują się w rejestrze

lub ewidencji obiektów zabytkowych. Należą do nich m.in. leśniczówka Diedzinka na leśnej polanie koło Białowieży, znana jako miejsce wieloletniego zamieszkania prof. Simony Kossak, bojowniczką o ocalenie przyrody puszczańskiej. Do drewnianych obiektów zabytkowych w Białowieży należy także zespół domów urzędniczych z końca XIX w. w Parku Dyrekcyjnym. Oryginalnymi zabytkami są także drewniane **dworce kolejowe**. Najciekawszy z nich to stacja Białowieża Towarowa z początku XX w., utrzymana w stylu rosyjskiej dachy, obecnie starannie wyremontowana i mieszcząca elegancką restaurację „Carską”. Z tego samego okresu pochodzi, bardzo już niestety zniszczony, budynek dworca w Kleszczelach, w stylu tzw. szwajcarskim. Inną charakterystyczną grupę zabytków w regionie stanowią drewniane **wiatraki** z pierwszej połowy XX w. Pomijając obiekty znajdujące się w skansenach, zachowały się one we wsiach Grabowiec, Koryciska, Dubicze Cerkiewne i Orzeszkowo.

Rycina 15. Kurhan w rezerwacie „Szczekotowo”. Fot. Grzegorz Rąkowski

W Puszczy Białowieskiej i jej okolicach znajdują się liczne objęte ochroną konserwatorską **obiekty archeologiczne**, jednak ze względu na to, że z niewielkimi wyjątkami są one słabo widoczne w terenie i w zasadzie nieczytelne dla niespecjalistów, ich rola jako atrakcji turystycznych jest stosunkowo niewielka. Należą do nich przede wszystkim **kurhany**, odkryte w kilkunastu miejscach w Puszczy i na jej obrzeżach. Ich duży zespół, i w porównaniu z innymi tego typu obiektami, dobrze widoczny w terenie, znajduje się w **rezerwacie „Szczekotowo”**. Okazałym i dobrze widocznym w terenie obiektem jest wczesnośredniowieczne **grodzisko** pod wsią Zbucz, spopularyzowane m.in. dzięki prowadzonej doń ścieżki archeologicznej oraz odbywających się tu dorocznych festynach archeologicznych. Najpopularniejszym i najczęściej odwiedzanym przez turystów obiektem archeologicznym jest tzw. **Miejsce Mocy** w lesie koło Białowieży, gdzie odkryto fragmenty kamiennego kręgu, mogącego być, wg niektórych specjalistów, pozostałością miejsca kultu pogańskiego.

Muzea i izby regionalne

W regionie Puszczy Białowieskiej znajduje się kilka placówek muzealnych, kilkanaście skansenów i mini skansenów, kilkanaście izb regionalnych oraz kilka niewielkich galerii sztuki. Obiekty te, których wykaz zawiera poniższa Tabela 4, mogą stanowić potencjalny przedmiot zainteresowania turystów.

Tabela 4. Muzea, skanseny, izby regionalne i galerie sztuki w regionie Puszczy Białowieskiej*

Nazwa	Typ placówki	Miejscowość
Muzeum Przyrodniczo-Leśne Białowieskiego Parku Narodowego	muzeum	Białowieża
Muzeum i Ośrodek Kultury Białoruskiej	muzeum	Hajnówka
Muzeum Kowalstwa i Ślusarstwa	muzeum	Hajnówka
Muzeum Kolejnictwa	muzeum	Czeremcha
Muzeum Tamary Tarasiewicz	muzeum biograficzne	Białowieża
Skansen Architektury Drewnianej Ludności Ruskiej Podlasia	skansen	Białowieża
Skansen „Sioło Budy”	skansen	Budy, gm. Białowieża
Skansen i muzeum pszczelarstwa „Dwór Bartnika”	muzeum i skansen	Narewka
Skansen pszczelarski	skansen	Orzeszkowo, gm. Hajnówka
Chata Stefana	mini skansen	Nowoberezowo, gm. Hajnówka
ECOSOCE	mini skansen	Soce, gm. Narew
Muzeum Wsi Soce	mini skansen	Soce, gm. Narew
Muzeum Wsi	izba regionalna	Narew
Regionalna Izba Białoruska „Ruta”	izba regionalna	Skaryszewo, gm. Narew
Muzeum Rodzinne „Melisa”	izba regionalna	Planta, gm. Narewka
„Bora Zdrój”	izba regionalna	Lewkowo Nowe, gm. Narewka
Muzeum Chleba	izba regionalna	Suszczy Borek, gm. Narewka
Izba Kultury i Tradycji OSP	izba regionalna	Dubicze Cerkiewne
Izba Tradycji, Pamięci Regionu i Kolei	izba regionalna	Czeremcha
Regionalna Izba Tradycji	izba regionalna	Klejniki, gm. Czyże
Izba Regionalna „Na Kupinie”	izba regionalna	Siemianówka, gm. Narewka
Izba edukacyjno-pszczelarska	izba regionalna	Dobrowoda, gm. Kleszczele
Izba Regionalna w Nowokorninie	Izba regionalna	Nowokornino, gm. Hajnówka
Ametystowa Komnata	izba regionalna	Kleszczele
Mini skansen kolejki leśnej	mini skansen	Topiło, gm. Hajnówka
Mini skansen kolejki leśnej	mini skansen	Ur. Głuszec, gm. Narewka
Park Miniatur Zabytków Podlasia	park miniatur	Hajnówka
Galeria im. Tamary Sołowiej	galeria sztuki	Narewka
Galeria rzeźbiarska Sławomira Smyka	galeria sztuki	Kleszczele
Galeria Sztuki Regionu i Pogranicza „Kresy”	galeria sztuki	Pogorzelle, gm. Białowieża

*Na podstawie <https://bialowieza.travel/zobacz-konieczniew/kultura-w-regionie> i stron internetowych urzędów gmin

Najstarszym spośród **muzeów**, najbardziej znanym i najczęściej odwiedzanym przez turystów, jest **Muzeum Przyrodniczo-Leśne Białowieskiego Parku Narodowego** w Białowieży. Muzeum istnieje od kilkudziesięciu lat, a od lat kilkunastu ma nowoczesną ekspozycję mieszczącą się w nowym budynku. Corocznie zwiedza go od kilkudziesięciu do ponad 100 tys. turystów; szacunkowo

jest to ok. połowa gości wizytujących Białowiecki Park Narodowy (Jalinik 2016b). Zasłużoną placówką jest także istniejące od ponad 20 lat **Muzeum i Ośrodek Kultury Białoruskiej** w Hajnówce. Jest to jedyna w kraju placówka prezentująca kulturę materialną i duchową oraz historię mieszkających w Polsce Białorusinów. W Hajnówce znajduje się także istniejące od 2003 oryginalne **Muzeum Kowalstwa i Ślusarstwa**, a w Białowieży – biograficzne **Muzeum Tamary Tarasiewicz**, malarki pochodzącej z Hajnówki.

W regionie, słynącym z najlepiej w Polsce zachowanego wiejskiego budownictwa drewnianego, znajduje się kilkanaście **skansenów**. Największym i najstarszym z nich jest **Skansen Architektury Drewnianej Ludności Ruskiej Podlasia** w Białowieży, w którym możemy obejrzeć dziewięć obiektów. Pozostałe skanseny budownictwa ludowego w regionie są zasadniczo mini skansenami, bowiem obejmują pojedyncze zagrody lub pojedyncze domy. Należą do nich obiekty w Budach, Nowoberezowie i w Socach. Swego rodzaju skansenem jest także **Park Miniatur Zabytków Podlasia** w Hajnówce, gdzie w skali 1:25 000 przedstawiono najważniejsze zabytki regionu, w tym również te już nieistniejące, jak pałac carski w Białowieży. Oprócz skansenów budownictwa są tu także skanseny tematyczne, jak nawiązujące do pszczelarskiej tradycji Puszczy Białowieckiej muzeum i skansen pszczelarstwa w „Dworze Bartnika” w Narewce oraz skansen pszczelarski w Orzeszkowie i izba edukacyjno-pszczelarska w Dobrowodzie. Innym tradycyjnym zajęciem mieszkańców regionu było kolejnictwo. Do tych tradycji nawiązują cztery placówki: dwa mini skanseny kolejki leśnej: w Topile i ur. Głuszc, oraz znajdujące się w Czeremsze Muzeum Kolejnictwa i Izba Tradycji, Pamięci Regionu i Kolei.

Rycina 16. Mini skansen kolejki leśnej w Topile. Fot. Grzegorz Rąkowski

Oprócz wspomnianych wyżej, w regionie istnieje jeszcze kilka innych **izb regionalnych**, które mają charakter niewielkich wiejskich muzeów (a niektóre mają także słowo „Muzeum” w nazwie). Należą do nich placówki w Narwi, Skaryszewie, Plancie, Siemianówce, Lewkowie Nowym, Suszczym Borku, Klejnikach, Dubiczach Cerkiewnych i Kleszczelach. Niektóre z nich urządzono przy kwaterach agroturystycznych. Niewielkie **galerie sztuki**, prezentujące prace artystów związanych z regionem, znajdują się w Narewce, Pogorzalcach i Kleszczelach.

Wymienione placówki kulturalne, poza Muzeum Przyrodniczo-Leśnym BPN, są stosunkowo mało znane. Warto więc w większym niż dotychczas stopniu wykorzystać je w promocji regionu. Z całą pewnością można je wykorzystać do wzbogacenia oferty turystycznej, aby przyciągnąć gości zainteresowanych turystyką kulturową, lub urozmaicić programy pobytów tych z nich, którzy już trochę znają region.

Tradycje kulinarne regionu

Jednym z wyrazistych walorów kulturowych regionu Puszczy Białowieskiej jest bogactwo tradycji kulinarnych. Lokalna kuchnia ma swój oryginalny charakter, który ukształtował się na pograniczu etnicznym pod wpływem połączenia tradycji kuchni polskiej, białoruskiej i ukraińskiej. Na tutejsze tradycje kulinarne wpłynęły warunki naturalne, a w tym zwłaszcza sąsiedztwo wielkiego kompleksu leśnego, dostarczającego rozmaitych produktów, jak dziczyzna, grzyby, miód, zioła itp., oraz przekazywane z pokolenia na pokolenie przepisy i sposoby przetwarzania żywności. Do tradycyjnych produktów spożywczych i potraw charakterystycznych dla regionu należą m.in. chleb swojski na zakwasie, kumpiak (szynka), słonina (sało), kiszka i babka ziemniaczana, tołkanica (potrawa z gotowanych ziemniaków cebuli i boczku), pielmieni (pierożki z mięsem), kartacze, ser carski i twaróg, dania i wędliny z dziczyzny, syry kwas (chłodnik), herbatki na ziołach, lipiec białowieski (miód), marcinek (rodzaj przekładanego ciasta), sękacz, hałuszki (kluski ziemniaczane), soljanka, pierzcha zwana też pierogiem (bułka drożdżowa), korowaj (pszenne lub żytnie pieczywo obrzędowe), kisiel owsiany, kwas chlebowy i napoje alkoholowe: Duch Puszczy (bimber), bukwicówka (samogon z liśćmi bukwicy) i miodosytnie (miody pitne).

Tradycje te coraz częściej są wykorzystywane jako jedna z atrakcji turystycznych regionu, a możliwość skosztowania potraw regionalnych pojawia się m.in. w licznych ofertach zachęcających do korzystania z kwater agroturystycznych. W ostatnich latach znacznie wzrosła też liczba restauracji i mniejszych lokali gastronomicznych, w których można skosztować takich potraw, a niektóre z tych lokali wręcz się w nich specjalizują. Wykaz najważniejszych z nich znajduje się w poniższej Tabeli 5.

Tabela 5. Lokale gastronomiczne specjalizujące się w daniach kuchni regionalnej

Nazwa lokalu	Miejscowość
Restauracja hotelu „Żubrówka”	Białowieża
Restauracja hotelu „Białowieskiego”	Białowieża
„Restauracja Carska”	Białowieża
„Pokusa”	Białowieża
„Stoczek 129”	Białowieża
„Smaki Podlasia”	Hajnówka
Zajazd „Wrota Lasu”	Hajnówka
„Leśny Dworek”	Hajnówka
„Niezapominajka”	Hajnówka
„Babushka Bistro”	Hajnówka
„Carska Komnata”	Narewka
„Bojarski Gościniec”	Narewka
„Piekielna Kuchnia”	Narew
„Karczma Osoczniaka”	Budy
„U Kolarza”	Budy
„Polana Żubra”	Pogorzelce
Zajazd „U Jana”	Dubicze Cerkiewne
Zajazd GAMP	Suchowolce k. Kleszczel

Najwięcej lokali z kuchnią regionalną znajduje się w Białowieży, gdzie trzy z nich (obie restauracje hotelowe i „Restauracja Carska”) to obiekty wysokiej kategorii, oraz w Hajnówce. W ostatnich latach powstały dwie cieszące się renomą restauracje w Narewce. Potrawy regionalne można znaleźć także w menu innych, mniejszych lokali gastronomicznych w regionie oraz w ofertach wielu kwater

agroturystycznych. Potraw regionalnych można także skosztować przy okazji licznych organizowanych w regionie imprez kulturalnych i festynów ludowych.

Rycina 17. Stoisko z potrawami regionalnymi na festiwalu folkowym w Czeremsze. Fot. Grzegorz Rąkowski

Ośrodki kultury oraz zespoły folklorystyczne i folkowe

W regionie znajduje się kilka aktywnych ośrodków kultury, zajmujących się animacją lokalnej kultury, organizacją imprez kulturalnych oraz zajęć edukacyjnych i warsztatów promujących lokalną kulturę i tradycje. Najważniejsze i najbardziej aktywne z nich to znajdujące się w Hajnówce Muzeum i Ośrodek Kultury Białoruskiej, Hajnowski Dom Kultury i Hajnówka Centralna – Stacja Kultury oraz instytucje gminne: Miejski Ośrodek Kultury Sportu i Rekreacji „Hładyszka” w Kleszczelach, Centrum Etnograficzno-Ekumeniczne i Gminne Centrum Kultury w Dubinach, gm. Hajnówka, oraz gminne ośrodki kultury (GOK) w Białowieży, Czeremsze, Narewce, Narwi, Dubiczach Cerkiewnych i Czyżach. Instytucje te opiekują się m.in. twórcami ludowymi i zespołami regionalnymi, organizują imprezy folklorystyczne i warsztaty z tradycyjnych zajęć miejscowej ludności. Ważnymi ośrodkami lokalnej kultury są także istniejące w wielu miejscowościach regionu Koła Gospodyń Wiejskich (KGW), przy których m.in. działają zespoły śpiewacze. KGW są także bardzo aktywne przy organizacji imprez i festynów ludowych, w szczególności w zakresie przygotowywania i serwowania potraw regionalnych. (<https://bialowieza.travel>), informacje ze stron internetowych urzędów gminnych.

Pod opieką instytucji kultury w regionie Puszczy Białowieskiej działa kilkanaście śpiewaczych zespołów folklorystycznych i folkowych, które w swoim repertuarze mają pieśni ludowe z tego terenu, pieśni białoruskie, pieśni ukraińskie i pieśni polskie. Niektóre z nich są również zespołami tanecznymi. To właśnie te zespoły odpowiadają za kultywowanie i rozpowszechnianie lokalnej kultury zarówno

wewnątrz regionu jak i poza jego obszarem, występując na różnego rodzaju imprezach kulturalnych, festynach i przeglądach. Sławę międzynarodową zdobył **zespół folkowy „Czeremszyzna” z Czeremchy**, który wydał kilkanaście płyt i jest jednym z głównych animatorów organizowanego w tej miejscowości międzynarodowego festiwalu folkowego „Z wiejskiego podwórza”. Wśród innych zespołów regionalnych warto tu wymienić m.in. Zespół Tańca Ludowego „Przepiórki” z Hajnówki, „Ruczajok” z Białowieży, „Czyżowianie” i „Wierasy” z Czyż, „Zbuczanki” ze Zbucza, „Niezapominajki” z Kuraszewa, „Narewczanki” z Narewki, „Cegietki” z Lewkowa Starego, „Podlaszanki” z Gorodziska, „Hiłoczka” z Czeremchy, „Fantazja” z Kleszczel, zespół folklorystyczny z Dobrowody, „Wiszeńka-Czereszeńka” z Suchowolec i „Kalina” z Dasz.

Imprezy kulturalne i folklorystyczne

W regionie Puszczy Białowieskiej organizuje się liczne imprezy kulturalne i folklorystyczne, o różnym charakterze i zasięgu, z których większość odbywa się cyklicznie. Wiele z nich może również zainteresować lub już interesuje turystów i kalendarz tych imprez warto umieszczać w ofertach turystycznych regionu i poszczególnych miejscowości. Wykaz najważniejszych z tych imprez znajduje się w poniższej Tabeli 6.

Tabela 6. Najważniejsze cykliczne imprezy kulturalne w regionie Puszczy Białowieskiej

Nazwa imprezy	Miejsce odbywania imprezy	Termin	Znaczenie/zasięg
„Kultura na schodach muzeum”	Hajnówka	czerwiec	regionalna
Białoruski Festyn Ludowy „Krynoczka”	Hajnówka	czerwiec	regionalna
„Dni Narwi”	Narew	przełom czerwca i lipca	lokalna
„Noc Kupały”	Białowieża	lipiec	lokalna
„Noc Kupały”	Narewka	lipiec	lokalna
„Na Iwana, na Kupała”	Dubicze Cerkiewne	lipiec	lokalna
Białowieskie Integracje Artystyczne „Peretocze”	Białowieża	lipiec	regionalna
„Jarmark Żubra”	Hajnówka	lipiec	regionalna
„Rockowisko Hajnówka”	Hajnówka	lipiec	regionalna
Międzynarodowy Festiwal Folkowy „Z Wiejskiego Podwórza”	Czeremcha	lipiec	międzynarodowa
Hajnowski Festiwal Muzyki Kameralnej i Organowej	Hajnówka	lipiec–sierpień	regionalna
„Wertep”. Międzynarodowy Festiwal Teatralny	Hajnówka i inne miejscowości powiatu hajnowskiego	przełom lipca i sierpnia	międzynarodowa
„Kupalinka”	Leniewo, gm. Czyże	przełom lipca i sierpnia	lokalna
„Dni Kleszczel”	Kleszczele	przełom lipca i sierpnia	lokalna
Festyny Muzeum i Ośrodek Kultury Białoruskiej w Hajnówce „I tam żywuc ludzi”	Hajnówka i inne miejscowości powiatu hajnowskiego	lipiec–sierpień	regionalna
Festyn Archeologiczny	Zbucz, gm. Czyże	wrzesień	regionalna
„Dżereła” – Ukraińskie Tradycje i Transformacje	Czeremcha	wrzesień	regionalna

Festiwal Kultury Ukraińskiej na Podlasiu „Podlaska Jesień”	Część koncertów odbywa się w Hajnówce	październik	regionalna
--	---------------------------------------	-------------	------------

Większość tych imprez ma charakter lokalny i przyciąga przede wszystkim mieszkańców regionu i jego najbliższych okolic. Coraz częściej jednak biorą w nich udział także turyści, zainteresowani wielokulturowością wschodniego pogranicza. Najbardziej znane są mające już wieloletnią tradycję i swoją wielotysięczną publiczność międzynarodowe festiwale: folkowy „Z wiejskiego Podwórza” w Czeremsze i „Hajnowskie Dni Muzyki Cerkiewnej” w Hajnówce. Obie imprezy, poza zagranicznymi wykonawcami, przyciągają także pewną ilość uczestników i widzów z zagranicy.

Rycina 18. Występ zespołu ukraińskiego na międzynarodowym festiwalu folkowym „Z wiejskiego podwórza” w Czeremsze. Fot. Grzegorz Rąkowski

I.3. ZAGOSPODAROWANIE TURYSTYCZNE I RUCH TURYSTYCZNY

I.3.1. INFRASTRUKTURA TURYSTYCZNA

Niezależnie od tego, jak wysokie walory prezentuje dany region, rozwój turystyki nie jest możliwy bez rozwiniętej odpowiedniej infrastruktury. Region Puszczy Białowieskiej należy do najbardziej zagospodarowanych pod względem turystycznych obszarów w województwie podlaskim, a pod względem liczby obiektów i miejsc noclegowych, zwłaszcza kwater agroturystycznych, należy do przodujących w kraju.

Baza noclegowa

Precyzyjne określenie liczby dostępnych obecnie miejsc noclegowych w regionie Puszczy Białowieskiej nie jest możliwe z kilku względów. Po pierwsze: brak oficjalnych statystyk dotyczących obiektów bazy

noclegowej. Jedyne oficjalne dane w tym zakresie to roczne sprawozdania publikowane przez Urząd Statystyczny w Białymstoku zatytułowane „Turystyka w województwie podlaskim” (dostępne także na portalu „Bank Danych Lokalnych GUS”), w podziale na powiaty. Są to jednak sprawozdania bardzo nieprecyzyjne, bowiem podają dane dotyczące jedynie obiektów liczących co najmniej 10 miejsc noclegowych, a specyfika regionu Puszczy Białowieskiej sprawia, że znaczna część bazy noclegowej to kwatery agroturystyczne i pokoje gościnne dysponujące mniej niż 10 miejscami noclegowymi. Ponadto dane te opierają się badaniach prowadzonych na podstawie formularzy statystycznych wypełnianych przez gestorów bazy noclegowej, a jak wynika z informacji Urzędu Statystycznego, niektóre jednostki odmówiły udziału w tym badaniu i dane ich dotyczące zostały jedynie oszacowane (określone metodą imputacji).

Mimo tych niedoskonałości są to jedyne oficjalne dane, którymi dysponujemy, warto więc je przytoczyć. Według danych z roku 2021 (*Turystyka w województwie podlaskim w 2021 r.*) w powiecie hajnowskim były 33 obiekty bazy noclegowej liczące co najmniej 10 miejsc noclegowych, dysponujące łącznie 1253 miejscami noclegowymi. Z obiektów tych w 2021 r. skorzystało 27 675 osób, którym łącznie udzielono 99 720 noclegów, a procent wykorzystania miejsc noclegowych wyniósł 40,4% w skali roku.

Jak już wspomniano, specyfika regionu Puszczy Białowieskiej sprawia, że zdecydowaną większość obiektów bazy noclegowej stanowią kwatery agroturystyczne i pokoje gościnne, w tym znaczna część dysponująca mniej niż 10 miejscami noclegowymi, nieuwzględnione w omówionych powyżej danych statystycznych. Część tych kwater skupiają dwa najważniejsze stowarzyszenia agroturystyczne w rejonie Puszczy Białowieskiej: Białowieskie Stowarzyszenie Agroturystyczne „Żubr” z siedzibą w Hajnówce i Agroturystyczne Stowarzyszenie „Puszcza Białowieska” z siedzibą w Narewce, jednak wielu gestorów kwater agroturystycznych i pokoi gościnnych nie należy do tych organizacji. W związku z powyższym, określenie łącznej liczby kwater w omawianym regionie nie jest łatwe, bo różne źródła podają bardzo różne dane. W tej sytuacji, za najpewniejsze źródło informacji na ten temat uznano dane dotyczące bazy noclegowej podawane na stronach internetowych poszczególnych gmin. Tu także należy zastrzec, że dane te mogą być nieprecyzyjne, bo gminy na swych stronach nie podają stanu aktualności tych danych, a przy niektórych kwaterach brak informacji o liczbie oferowanych miejsc noclegowych. W przypadku co najmniej kilku gmin dane te pochodzą sprzed pandemii i prawdopodobnie nie wszystkie z wymienionych w wykazach obiektów noclegowych są obecnie czynne, mogły także powstać obiekty nowe, jeszcze nieuwzględnione w tej statystyce. Niemniej jednak, dane z gmin należy uznać za najbardziej wiarygodne, ukazujące cały potencjał bazy noclegowej regionu, bo nawet jeśli niektóre z wymienionych obiektów zwiesiły swą działalność w okresie pandemii czy kryzysu migracyjnego, to można przypuszczać, że w przyszłości ją wznowią.

Tabela 7 Wykaz miejscowości z obiektami bazy noclegowej w powiecie hajnowskim*

(na podstawie danych ze stron internetowych poszczególnych urzędów gminnych)

Miejscowość	łączna liczba obiektów noclegowych	Hotele		Zajazdy i pensjonaty		Inne (schroniska, ośrodki wypoczynkowe)		Agroturystyka i pokoje gościnne		łącznie liczba miejsc noclegowych
		Liczba	Liczba miejsc	Liczba	Liczba miejsc	Liczba	Liczba miejsc	Liczba obiektów	Liczba miejsc	
GMINA BIAŁOWIEŻA										
Białowieża	87	2	450	6	168	1	46	78	640	1304
Pogorzelce	6							6	80	80
Teremiski	7							7	39	39
Budy	5			2	27			3	26	53

Czerlonka	1							1	b.d.	-
RAZEM	106	2	450	8	195	1	46	95	785	1476
GMINA CZEREMCHA										
Czeremcha	9							9	80	80
Pohulanka	1							1	8	8
Opaka Duża	1							1	b.d.	-
RAZEM	11							11	88	88
GMINA CZYŻE										
Czyże	1							1	6	6
Leniewo	1							1	15	15
Kuraszewo	1							1	6	6
Wólka	1							1	8	8
Podrzeczany	1							1	6	6
Kojły	1							1	8	8
RAZEM	6							6	49	49
GMINA DUBICZE CERKIEWNE										
Dubicze Cerkiewne	10					2	57	8	104	161
Czechy Orlańskie	2							2	6	6
Kraskow-szczyzna	1							1	5	5
Rutka	1							1	12	12
Starzyna	1							1	30	30
Werstok	1							1	15	15
Tofiłowce	1							1	17	17
Długi Bród	1							1	8	8
Jagodniki	1							1	6	6
Jelonka	1							1	6	6
RAZEM	20					2	57	18	209	266
MIASTO HAJNÓWKA										
Hajnówka	14	1	36	2	63			11	112	211
RAZEM	14	1	36	2	63			11	112	211
GMINA HAJNÓWKA										
Nowobere-zowo	6							6	25	25
Orzeszkowo	6							6	64	64
Borysówka	4							4	20	20
Lipiny	4							4	17	17
Sawiny Gród	3							3	21	21
Topiło	3							3	19	19
Wasilkowo	3							3	19	19
Łozice	1							1	8	8
Postołowo	1							1	5	5
Przechody	1							1	3	3
Zwodzieckie	1							1	2	2
Bielszczyzna	1							1	6	6
Golakowa Szyja	1							1	3	3
Pasieczniki Duże	1							1	10	10
Nieznany Bór	1							1	60	60

Dubicze Osoczne	1							1	6	6
Wygoda	1							1	10	10
Budy Leśne	1							1	4	4
Czerlonka Leśna	1							1	15	15
RAZEM	41							41	317	317
GMINA KLESZCZELE										
Kleszczele	5							5	48	48
Dobrowoda	6							6	33	33
Suchowolce	1			1	10					10
Policzna	2							2	14	14
Repczyce	2							2	24	24
Saki	1							1	10	10
Gruzka	1							1	5	5
Kuraszewo	1							1	2	2
RAZEM	19			1	10			18	136	146
GMINA NAREW										
Narew	2			1	32			1	b.d.	32
Trześcianka	8							8	84	84
Soce	4							4	38	38
Puchły	3							3	34	34
Rybaki	2							2	23	23
Gramotne	2							2	23	23
Gorodczyno	1							1	24	24
Ancuty	1							1	7	7
Waški	1							1	10	10
Hajdukow-szczyzna	1							1	8	8
Kutowa	1							1	8	8
Tyniewiczze Małe	1							1	7	7
Chrabos-tówka	1							1	6	6
RAZEM	28			1	32			27	272	304
GMINA NAREWKA										
Narewka	9	2	125					7	110	225
Siemianów-ka	11							11	85	85
Lewkowo Nowe	5							5	51	51
Lewkowo Stare	3							3	64	64
Masiewo Stare	5							5	41	41
Zamosze	1							1	4	4
Masiewo Nowe	1							1	6	6
Nowa Łuka	5							5	110	110
Tarnopol i Tarnopol-Kruhlik	6							6	88	88

Babia Góra	3							3	38	38
Zabłotczyzna	2							2	20	20
Krynica	2							2	9	9
Gnilec	2							2	17	17
Gruszki	2							2	24	24
Pasieki	2							2	10	10
Świnoroje	2							2	21	21
Mikłaszewo	2							2	10	10
Skupowo	2							2	16	16
Kapitańszczyzna	1							1	5	5
Słobódka	1							1	18	18
Bernacki Most	1							1	10	10
Porostę	1							1	2	2
Janowo	1							1	8	8
Suszczy Borek	1							1	14	14
Łozowe	1							1	8	8
RAZEM	72	2	125					70	789	914
RAZEM POWIAT HAJNOWSKI	317	5	611	12	300	3	103	297	2757	3771

*Bez miejsc na kempingach, polach namiotowych i miejscach biwakowych oraz w bazach ośrodków edukacji przyrodniczej

Według danych z gmin (Tabela 7), w powiecie hajnowskim znajduje się **317 obiektów noclegowych** (bez kempingów i pól namiotowych oraz miejsc noclegowych w ośrodkach edukacji przyrodniczej), w tym: 297 kwater agroturystycznych i kwater oferujących pokoje gościnne, 7 pensjonatów, 5 zajazdów, 2 schroniska młodzieżowe, 1 ośrodek wypoczynkowy i 5 hoteli. Tu trzeba dodać, że czasami rozgraniczenie między poszczególnymi typami obiektów ma charakter umowny, bo np. trudno rozgraniczyć dużą kwaterę agroturystyczną od pensjonatu, czy też pensjonat lub zajazd od mniejszego hotelu. Łącznie we wszystkich wymienionych obiektach w powiecie hajnowskim znajduje się **3771 miejsc noclegowych**, w tym 2757 miejsc w kwaterach agroturystycznych i pokojach gościnnych. Są to niemal wyłącznie miejsca całoroczne. Daje to wskaźnik wynoszący ok. 90 miejsc noclegowych na 1000 mieszkańców, należący do najwyższych w kraju. Dodatkowe możliwości noclegowe, w liczbie łącznie kilkuset miejsc, tworzą kempingi i pola biwakowe: w Białowieży, w stolicy kajakowej w Narewce, w Starym Dworze nad Zalewem Siemianówka (gm. Narewka) i Puchłach nad Narwią (gm. Narew) i nad zalewem w Repczycach (gm. Kleszczele); poza tym pola biwakowe są przy niektórych kwaterach agroturystycznych. Także niektóre ośrodki edukacji przyrodniczej/ekologicznej (np. w Jagiellońskim k. Białowieży i w Gruszkach) dysponują nieuwzględnioną w powyższym zestawieniu pewną pulą miejsc noclegowych, przeznaczoną głównie dla dzieci i młodzieży biorącej udział w zajęciach edukacyjnych.

Obiekty bazy noclegowej są rozmieszczone bardzo nierównomiernie. Zdecydowanie najwięcej obiektów noclegowych, bo 106 (33,4% wszystkich obiektów regionie), w tym 95 kwater agroturystycznych (32,0%), dysponujących łącznie 1476 (39,1%) miejscami noclegowymi, znajduje się w **gminie Białowieża**, przede wszystkim w samej **Białowieży**. Nie powinno to dziwić, bo właśnie w Białowieży i jej najbliższej okolicy znajdują się największe atrakcje przyrodnicze Puszczy Białowieskiej, czyli rezerwat pokazowy żubrów, obszar ochrony ścisłej BPN i muzeum przyrodniczo-

leśne BPN, i tu właśnie koncentruje się ruch turystyczny w skali całego regionu. Tu także znajdują się dwa największe i mające najwyższy standard hotele w całym regionie: Hotel „Żubrówka” (250 m, cztery gwiazdki) i Hotel Białowiecki (200 m, trzy gwiazdki). Oba obiekty mają w ciągu roku niemal pełne obłożenie, ze względu na licznie organizowane tu konferencje, spotkania, imprezy firmowe i wyjazdy integracyjne. Większość kwater agroturystycznych znajduje się w samej Białowieży. W miejscowościach położonych poza Polaną Białowiecką znajduje się łącznie kilkanaście obiektów noclegowych.

Na drugim miejscu, jeśli chodzi o liczbę obiektów i miejsc noclegowych, znajduje się **gmina Narewka**, gdzie znajduje się 72 (22,7%) obiektów noclegowych dysponujących łącznie 914 (24,2%) miejscami noclegowymi. Może być to nieco zaskakujące, bo Narewka nie znajduje się w pobliżu największych atrakcji przyrodniczych Puszczy Białowieckiej, ani nawet przy drogach prowadzących do tych atrakcji. Na terenie tej gminy znajduje się jednak Zbiornik Siemianówka, największy akwen w regionie, który jako popularne miejsce rekreacji nad wodą jest celem przede wszystkim lokalnego i regionalnego ruchu turystycznego. Duże znacznie mają także znaczne inwestycje w infrastrukturę turystyczną poczynione na terenie gminy w ostatnich latach, w tym w szczególności zagospodarowanie turystyczne brzegów Zalewu Siemianówka z ośrodkiem rekreacyjnym w Starym Dworze, powstanie dwóch hoteli w Narewce i rozwój infrastruktury związanej z różnymi formami turystyki aktywnej, w tym w szczególności powstanie nowoczesnej stancji kajakowej oraz sieci szlaków rowerowych.

Zaskakująco niewielką bazą noclegową dysponuje **Hajnówka** (gmina miejska). Jest tu zaledwie 14 (4,4%) obiektów noclegowych, dysponujących łącznie 211 (5,6%) miejscami. Jest tu jedynie jeden obiekt hotelowy o niezbyt wysokim standardzie, a pozostałe miejsca noclegowe mieszczą się głównie w pokojach gościnnych. Jak na największy ośrodek regionu, mający ambicje stać się centrum sterowania ruchem turystycznym w Puszczy Białowieckiej i jej okolicach, to zdecydowanie za mało.

Średnią liczbą miejsc noclegowych, niemal wyłącznie w kwaterach agroturystycznych, dysponują gminy Hajnówka (gmina wiejska): 317 (8,4%) miejsc w 41 obiektach (12,9%), Narew: 304 (8,1%) miejsc w 28 obiektach (8,8%) i Dubicze Cerkiewne: 266 (7,1%) miejsc w 20 (6,3%) obiektach. Najmniej miejsc noclegowych, również niemal wyłącznie w kwaterach agroturystycznych, znajduje się w gminach, które nie graniczą bezpośrednio z Puszcą Białowiecką. Są to gminy Kleszczewo: 146 (3,9%) miejsc w 19 (6,0%) obiektach, Czeremcha: 88 (2,3%) miejsc w 11 (3,5%) obiektach i Czyżew: 49 (1,3%) miejsc w 6 (1,9%) obiektach.

Obiekty służące edukacji ekologicznej

Ważnymi obiektami infrastruktury turystycznej są ośrodki edukacji ekologicznej, z których korzystają przede wszystkim dzieci i młodzież szkolna z regionu i spoza regionu, podczas wycieczek i dłuższych pobyków („zielone szkoły”), od lat tworzących znaczącą część ruchu turystycznego w Puszczy Białowieckiej. Wykaz tych ośrodków oraz innych obiektów służących edukacji przyrodniczej znajduje się w poniższej Tabeli 8.

Tabela 8. Obiekty służące edukacji ekologicznej w regionie Puszczy Białowieckiej

Nazwa	Gestor	Miejscowość	Uwagi
Ośrodek Edukacji Przyrodniczej BPN	BPN	Białowieża	Ośrodek mieści się w Parku Pałacowym, w zabytkowym dworze gubernatora z 1845 r. Wyznaczono przy nim krótką

			ścieżkę edukacyjną „Poznajemy tajemnice lasu”
Pawilon Edukacyjny	BPN	Rezerwat pokazowy żubrów BPN k. Białowieży	Znajduje się w nim interaktywna sala edukacyjna z 12 stanowiskami, gdzie tematem przewodnim jest żubr
Ośrodek Edukacji Leśnej	Nadleśnictwo Białowieża	Jagiellońskie k. Białowieży	Obok ośrodka znajduje się wiata z miejscem ogniskowym i amfiteatr umożliwiający prowadzenie plenerowych zajęć edukacyjnych.
Ośrodek Edukacji Przyrodniczej	Nadleśnictwo Browsk	Gruszki	Obok ośrodka znajduje się Park edukacji przyrodniczo-leśnej z herbarium i czterema ścieżkami edukacyjnymi.
Izba Edukacji Leśnej	Nadleśnictwo Hajnówka	Hajnówka	Izba znajduje się w budynku nadleśnictwa
Ośrodek Edukacji Ekologicznej	Gmina Narewka	Siemianówka	Ośrodek zorganizowano w dawnej szkole
Białowieska Akademia Bioróżnorodności	Osoby prywatne	Białowieża	Zajęcia odbywają się m.in. w odtworzonej stacji „Białowieża Pałac” i w pensjonacie „Wejmutka”

Gestorami wymienionych obiektów są: Białowieski Park Narodowy (Ośrodek Edukacji Przyrodniczej BPN w Białowieży i pawilon edukacyjny przy rezerwacie pokazowym żubrów) oraz nadleśnictwa Białowieża, Browsk i Hajnówka. Jeden ośrodek edukacyjny został zorganizowany przez gminę Narewka w Siemianówce, a jeden – przez osoby prywatne w Białowieży. Poza obiektami BPN i izbą edukacji leśnej w Hajnówce pozostałe ośrodki dysponują własną bazą noclegową.

Rycina 19. Ośrodek Edukacji Przyrodniczej BPN w zabytym dworze gubernatora w Białowieży. Fot. Grzegorz Rąkowski

Szlaki turystyczne

Puszcza Białowieska jest od blisko stu lat jednym z bardzo atrakcyjnych miejsc uprawiania turystyki kwalifikowanej, czemu służy sieć kilkudziesięciu znakowanych szlaków turystycznych. Są to przede wszystkim szlaki piesze, z których pierwsze wyznakowano tu niedługo po II wojnie światowej. Od początku XXI w. dynamicznie rozwija się tu turystyka rowerowa, a w ciągu ostatnich lat znaczną popularność zdobywa nordic walking (turystyczny marsz z kijkami). Wykaz znakowanych szlaków turystycznych wraz z ich krótką charakterystyką znajduje się w poniższej Tabeli 9.

Tabela 9. Znakowane szlaki piesze, nordic walking i rowerowe w regionie Puszczy Białowieskiej*

Nazwa/ kolor	Przebieg szlaku	Długość	Uwagi/atrakcyjność dla turystów
Szlaki piesze			
zielony	Białowieża–Krzyże–Rezerwat Pokazowy Żubrów BPN–Rezerwat Krajobrazowy im. Władysława Szafera–Zwierzyniec–Nieznany Bór– Hajnówka	25 km	Jeden z najatrakcyjniejszych dla turystów, a zarazem najdłuższych pieszych szlaków w Puszczy Białowieskiej łączący dwa najważniejsze centra turystyczne w regionie: Hajnówkę i Białowieżę. W większości prowadzi przez dorodne stare drzewostany Rezerwatu Krajobrazowego. im. Władysława Szafera. Na trasie m.in. największa atrakcja Puszczy Białowieskiej – rezerwat pokazowy żubrów i nowoczesne centrum informacji turystycznej w Zwierzyńcu
żółty	Białowieża–Podcerkwa–rez. „Podcerkwa”–rez. „Berezowo”–rez. Olszanka–Myśliszcze–rez. „Michnówka”–Topiło–Wiluki	27 km	Jeden z najbardziej atrakcyjnych i najdłuższych pieszych szlaków turystycznych w Puszczy Białowieskiej, biegnący przez kilka rezerwatów przyrody i przecinający malowniczą dolinę Leśnej Prawej. Jest to jedyny szlak pieszy, który pozwala zapoznać się z rzadko odwiedzaną pd.-zach. częścią Puszczy
czarny	Sinicka Droga–rez. „Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej”–rez. „Kozłowe Borki”–Przewłoka–Zwierzyniecki Tryb–rez. „Podcerkwa”	7 km	Szlak, który można traktować jako alternatywny wariant nieco wydłużający trasę powyższego szlaku żółtego pozwalający zapoznać się z kilkoma rezerwatami przyrody w rzadko odwiedzanej pd. części Puszczy Białowieskiej.
niebieski	Białowieża–Pogorzelle–ur. Stara Białowieża–rez. „Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej”–rez. Pogorzelle–Gruszki–rez. Siemianówka–Babia Góra–Siemieniakowszczyzna–Siemianówka	41 km	Jeden z najdłuższych najbardziej atrakcyjnych i pieszych szlaków turystycznych w Puszczy Białowieskiej. Prowadzi zachodnim obrzeże BPN i biegnie biegnący przez kilka rezerwatów przyrody. Na trasie m.in. skansen w Białowieży, ur. Stara Białowieża z pomnikowymi dębami, ośrodek edukacji przyrodniczej w Gruszkach i największy w regionie Zbiornik Siemianówka
niebieski	Białowieża Towarowa–Podolany–Jagiellońskie–Czerlonka–Zwierzyniec–Zwierzyniecki Tryb	17 km	Szlak o umiarkowanej atrakcyjności. łączy Białowieżę z centrum informacji

			turystycznej w Zwierzyńcu. Na trasie m.in. zabytkowy zespół stacji Białowieża Towarowa i ośrodek edukacji przyrodniczej w Jagiellońskim i fragment Rezerwatu Krajobrazowego. im. Władysława Szafera
„Miejscami Pamięci Narodowej”, czerwony	Białowieża Park Pałacowy–Park Dyrekcyjny–Białowieża Towarowa–Jagiellońskie–Podolany–Park Pałacowy	14 km	Szlak okrężny, o stosunkowo niskiej atrakcyjności turystycznej, prowadzący przez różne miejsca na Polanie Białowieskiej i jej obrzeżach. Na trasie m.in. drewniana zabudowa Białowieży, pomnikowa aleja dębowa przy ul. Browskiej, miejsca martyrologii z czasów II wojny św., zabytkowy zespół stacji Białowieża Towarowa i ośrodek edukacji przyrodniczej w Jagiellońskim
żółty	Białowieża-Krzyże–Rezerwat Krajobrazowy im. Władysława Szafera–Rezerwat Pokazowy Żubrów BPN–ur. Stara Białowieża–rez. „Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej”–Janowo–Narewka	21 km	Początkowy odcinek szlaku bardzo interesujący, ze starodrzewami w rezerwacie krajobrazowym, rezerwatem pokazowym żubrów i starymi dębami w ur. Stara Białowieża. Dalsza część szlaku do Narewki nieciekawa, wiodąca szeroką Drogą Narewowską, udostępnioną do ruchu samochodowego.
fioletowy	Ur. Stara Białowieża–rez. „Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej”–Droga Zwierzyniecka	5,5 km	Szlak łącznikowy w okolicy Białowieży, prowadzący od węzła szlaków w pobliżu ur. Stara Białowieża, do szlaku niebieskiego biegnącego drogą Zwierzyniecki Tryb. Przecina ciekawą dolinę leśnego strumienia Krynica.
„Miejsce Mocy”, czarny	Parking przy Drodze Sinickiej –ur. Miejsce Mocy–Jagielloński Tryb	5,5 km	Szlak łącznikowy w okolicy Białowieży, łączący szlaki żółty i niebieski. Biegnie przez Miejsce Mocy z okresowym jeziorkiem i kamiennym kręgiem, uważanym za miejsce kultu dawnych Słowian.
czarny	Tryb Jagielloński–obozowisko powstańców	1,5 km	Krótki szlak „sięgacz” w okolicy Białowieży, prowadzący od szlaku niebieskiego biegnącego drogą Tryb Jagielloński do historycznego obozowiska powstańców 1863 r.
„Carska Tropina”, czarny	Ur. Kosy Most– dolina rz. Narewki–szlak niebieski	4 km	Krótki, ale jeden z najciekawszych szlaków turystycznych w Puszczy Białowieskiej. Biegnie przez teren BPN dawną ścieżką myśliwską. Na trasie dwie wieże widokowe pozwalające podziwiać malowniczą dolinę rz. Narewki. Można go traktować jako łącznik między zielonym „Wilczym Szlakiem” a szlakiem niebieskim z Białowieży do Siemianówki.
„Tropem żubra”, żółty	Ur. Kosy Most–Masiewo Nowe–rez. „Siemianówka–Babia Góra”	20 km	Szlak prowadzący przez pn. Część Puszczy Białowieskiej, w tym przez fragment BPN. Łączy ze sobą ostoje i miejsca dokarmiania żubrów: w ur. Kosy Most, w ur. Czoło pod Masiewem i pod Babią Górą.

„Szlak walk partyzanckich”, czerwony	Hajnówka – rez. „Lipiny” – rez. „Szczekotowo” – Świnoroje – Narewka	22 km	Atrakcyjny szlak w zach. części Puszczy Białowieskiej. Na trasie m.in. dwa rezerваты przyrody i doliny dwóch leśnych strumieni.
„Szlak śladami powstania styczniowego”, niebieski	Hajnówka – Judzianka – Orzeszkowo – Łozice – „Car Dąb” – rez. „Głęboki Kąt” – Sacharewo – Hajnówka	31 km	Ciekawy szlak okrężny, przecinający malownicze doliny puszczańskich rzek Chwyszczey i Leśna. Na trasie m.in. pomnik powstańców 1983 r., pomnikowy „Car Dąb” i rez. „Głęboki Kąt”.
„Wilczy Szlak”, zielony	Stare Masiewo – Zamosze – obszar ochrony ścisłej BPN „Głuszczyca” – skansen kolejki leśnej – obszar ochrony ścisłej BPN „Wilczy Szlak” – ur. Kosy Most	16 km	Bardzo atrakcyjny dla turystów szlak, jeden z dwóch prowadzących przez północną część BPN. Na trasie stare drzewostany Puszczy Białowieskiej, skansen kolejki leśnej, malownicza dolina rz. Narewki i ostoja żubrów ur. Kosy Most.
czerwony	Stare Masiewo – ur. Głuszczyca – Stare Masiewo	5,5 km	Krótki okrężny szlak, prowadzący wokół obszaru ochrony ścisłej BPN „Głuszczyca” – dawnej ostoi głuszczy.
„Szlak Prawosławnych Świątyń”, żółty	Szczyty – Dzieciotowo – Czyże – Nowoberezowo – Hajnówka – Dubiny – Łosinka – Narew – Saki – Trześcińska – folwarki Tyłwickie	ok. 75 km	Przez region przybiega fragment tego szlaku biegnącego z Białegostoku przez Bielsk Podlaski i Hajnówkę do Michałowa, którego długość wynosi blisko 200 km. Na jego trasie znajdują się najciekawsze świątynie prawosławne na Podlasiu
„Kresowe wędrówki”, zielony	Narewka – Miłkaszewo – Olchówka – rez. Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej – rez. „Siemianówka” – Babia Góra – Siemianówka – Tarnopol – Bondary (Waliły – Stacja)	Ok. 25 km (cały szlak do Walił – Stacji liczy 67 km)	Szlak łączący Puszcę Białowieską z Puszcą Knyszyńską. W granicach regionu atrakcyjność szlaku umiarkowana. Jego fragment biegnie przez dwa rezerваты na pn. Skraju Puszczy Białowieskiej, a następnie prowadzi przez miejscowości rekreacyjne nad Zalewem Siemianówka.
„Kleszczele – królewskie miasto na Kresach”, czarny	Stacja PKP Kleszczele – Kleszczele centrum miasta	3,7 km	Krótki szlak prowadzący przez najważniejsze zabytki Kleszczel.
Ścieżki spacerowe w Czeremsku			
„Kahanka”, znaki zielone	Czeremcha – ur. Kahanka – Czeremcha	9 km	Trasa okrężna, prowadzi m.in. do śródleśnych bagien Kahanka, Dziadówka i Kruhle na zach. od Czeremchy
„Harali”, znaki czerwone	Czeremcha – ur. Harali – Czeremcha	9 km	Trasa okrężna, prowadzi przez pn. część Czeremchy i przyległy las.
„Do źródeł Nurca”, znaki niebieskie	Czeremcha – Kuzawa – Wólka Terechowska – Stawiszcz – Czeremcha	10 km	Trasa okrężna prowadząca przez tereny położone na wsch. od Czeremchy. Na trasie m.in. źródłowy odcinek rz. Nurzec.
„Do zalewu w Repczycach”, znaki żółte	Czeremcha – Repczyce	1,6 km	Krótką ścieżką, prowadzącą z północnego skraju Czeremchy nad zalew w Repczycach.

Szlaki nordic walking			
„Leśna przechadzka”, zielony	Trasa okrężna zaczynająca się w Hajnówce i prowadząca przez las na wsch. obrzeżu miasta	5 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park „Kraina Puszczy i Żubra” w Hajnówce
„W pobliżu Krynoczki”, zielony	Trasa okrężna zaczynająca się w Hajnówce i prowadząca przez las na wsch. obrzeżu miasta	12 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park „Kraina Puszczy i Żubra” w Hajnówce. Biegnie w pobliżu miejsca kultu religijnego w ur. Krynoczka, z cerkwią i studnią z „cudowną” wodą
„Wokół Sa-charewa”, czerwony	Trasa okrężna zaczynająca się w Hajnówce i tworząca dwie pętle w lasach na pd.-wsch. obrzeżu miasta	13 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park „Kraina Puszczy i Żubra” w Hajnówce.
„Do Starej Białowieży”, czarny	Zwierzyniec–Budy–Teremiski–ur. Stara Białowieża	21 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park „Kraina Puszczy i Żubra” w Hajnówce. Na trasie m.in. grupa pomnikowych dębów w ur. Stara Białowieża.
„Pętla Żubra”, czarny	Zwierzyniec–góra Batorego–Czerlonka–Zwierzyniec	16,5 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park „Kraina Puszczy i Żubra” w Hajnówce. Szlak w formie pętli, biegnie m.in. przez starodrzewy w Rezerwacie Krajobrazowym im. W. Szafera i prowadzi obok najwyższego wzniesienia w Puszczy Białowieskiej.
„Trybami Puszczy Białowieskiej”, czarny	Zwierzyniec–Budy–rez. Dębowy Grąd–rez. „Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej”–Zwierzyniec	15 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park „Kraina Puszczy i Żubra” w Hajnówce. Szlak okrężny biegnący przez lasy i rezerваты w środkowej części Puszczy Białowieskiej
„Krajobrazy Czerlonki”, czerwony	Zwierzyniec–Czerlonka–Zwierzyniec	9 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park „Kraina Puszczy i Żubra” w Hajnówce. Szlak w formie pętli, biegnie m.in. przez starodrzewy w Rezerwacie Krajobrazowym im. W. Szafera
„Białowieśka wyprawa”, czarny	Białowieża–Dziedzinka–Białowieża	10,6 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park Białowieża. Ma formę pętli prowadzącej przez lasy na pn.-wsch. od Białowieży
„Białowieża–Dziedzinka”, zielony	Białowieża–Dziedzinka–Białowieża	8,8 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park Białowieża. Jest krótszym wariantem szlaku poprzedniego.
„Białowieśki rekonesans”, czerwony	Białowieża–rez. „Wysokie Bagno”–Jagiellońskie–Podolany–Białowieża Towarowa–Białowieża	9,4 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park Białowieża. Ma formę pętli prowadzącej przez lasy na wsch. od Białowieży, w tym przez rez. „Wysokie Bagno”
„Wysokie Bagno”, żółty	Białowieża–rez. „Wysokie Bagno”–Białowieża	4 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park Białowieża. Jest krótszym wariantem szlaku poprzedniego.
„Narewowska Droga”, czerwony	Narewka–Janowo–rez. „Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej”–Narewka	7,7 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park Narewka. Ma formę pętli prowadzącej przez lasy Puszczy Białowieskiej na pd. od Narewki
„Siemienia-	Siemianówka–Siemieniakowszczyzna–Pasiaki–	8,2 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic

kowszczyzna" zielony	Siemianówka		Walking Park Narewka. Ma formę pętli, jej fragment prowadzi wzdłuż brzegu Zalewu Siemianówka
„Kapliczka św. Eustachego”, czarny	Gruszki–Guszczeżewina–rez. „Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej”–Gruszki	12,7 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park Narewka. Ma formę pętli biegnącej przez lasy Puszczy Białowieskiej na wsch. od wsi Gruszki i Guszczeżewina
„Leśny elementarz”, żółty	Gruszki–Guszczeżewina–Gruszki	4,2 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park Narewka. Jest krótszym wariantem szlaku poprzedniego
„Puszczańska pętla”, zielony	Trasa okrężna zaczynająca się w Gruszkach i tworząca pętlę w lasach na pd. od wsi	7,9 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park Narewka. Przecina malowniczą dolinę rz. Narewki
„Wynoczek”, czerwony	Szlak okrężny biegnący przez wieś Dobrowoda	4 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park Dobrowoda. Na trasie m.in. studnia z „cudowną” wodą
„Kariery”, niebieski	Dobrowoda–zalew Repczyce–Dobrowoda	7,5 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park Dobrowoda. Na okrężnej trasie m.in. będący lokalną atrakcją turystyczną zalew w Repczycach
„Trubianka”, zielony	Dobrowoda–rez. „Jelonka”–Dobrowoda	8 km	Szlak jest jednym z elementów Nordic Walking Park Dobrowoda. Na okrężnej trasie, prowadzącej przez lasy na pn. od Dobrowody, m.in. leśny rez. „Jelonka”.
Szlaki rowerowe			
Green Velo Wschodni Szlak Rowerowy, jasnobrązowy (oryginalne znaki własne)	Przebieg szlaku w granicach regionu Puszczy Białowieskiej: Czeremcha–Dobrowoda–Kleszczewo–Czechy Orlańskie–Dubicze Cerkiewne–Hajnówka–Budy–Teremiski–Pogorzelce–Białowieża–Gruszki–Narewka–Siemianówka–Tarnopol–Nowa Łuka–Eliaszki–Suszcza	ok. 120 km	Fragment najdłuższego szlaku rowerowego w Polsce, liczącego ok. 2 tys. km, przebiegającego przez pięć województw wschodniej Polski, w dużej części na obszarach przygranicznych, łączącego Końskie z Elblągiem. Łączy główne ośrodki turystyczne i stolicy gmin w regionie. Najciekawsza część szlaku biegnie przez centralną część Puszczy Białowieskiej, między Hajnówką, Białowieżą i Narewką.
„Podlaski Szlak Bociani”, czerwony	Przebieg szlaku w granicach regionu Puszczy Białowieskiej: Białowieża–Pogorzelce–Gruszki–Narewka–Eliaszki–Suszcza–Odrynki–Ancuty–Trześcińska–Puchły–Ciełuszki	ok. 55 km	Fragment szlaku łączącego cztery podlaskie parki narodowe: Białowieży, Narwiański, Biebrzański i Wigierski. W granicach regionu Puszczy Białowieskiej szlak biegnie przez pn. część Puszczy i wzdłuż doliny górnej Narwi, łącząc lasy Puszczy z niezwykle interesującą pod względem kulturowym Krainą Otwartych Okiennic z ośrodkiem w Trześcińcu.
„Szlak Bioróżnorodności Regionu Puszczy Białowieskiej i Doliny Narwi” (dawniej: „Do Puszczy	Budy–Tryb Zwierzyniecki–Trakt Lipiński–Świnoroje–Narewka–Zabłotczyzna–Lewkowo Stare–Eliaszki–Hajdukowszczyzna–Narew–Skaryszewo–Janowo–Gorodczyno	51 km	Szlak łączy obszary Natura 2000 obejmujące Puszcze Białowieską i dolinę Górnej Narwi. Przebiega przez środkową część Puszczy Białowieskiej i przez Puszcze Ładzką. Łączy stolicy gmin i centra turystyczne w Narewce i Narwi, znaczna część trasy prowadzi wzdłuż malowniczej doliny górnej Narwi

Ladzkiej”), niebieski			
„Białowie- ski Szlak Transgrani- czny” (dawniej: „Szlak bioróżnoro- dności Puszczy Białowies- kiej”), żółty	Narew – Tyniewicze Duże – Kamień – Kuraszewo – Nowy Kornin – Nowoberezowo– Hajnówka–rez. Dębowy Grąd–Budy–Zwierzyńiec–Teremiski–rezerwat pokazowy żubrów–Białowieża–Kryże–Grudki–przejście graniczne Białowieża–Pererow	58 km	Szlak zaczyna się nad Narwią i prowadzi przez wsie na zach. obrzeżu Puszczy Białowieskiej, a od Hajnówki biegnie przez środkową część Puszczy do Białowieży i turystycznego przejścia granicznego na Białoruś. Szlak miał swą kontynuację po białoruskiej stronie granicy – prowadził do miasteczka Nowy Dwór (łączna długość szlaku wynosiła 146 km). Obecnie dostępny jest tylko po stronie polskiej.
czerwony	Hajnówka – Nowoberezowo–Czyże–Stary Kornin–Dubicze Cerkiewne–Kleszczewo–Dobrowoda–Repczyce–Czeremcha–Wólka Terechowska–Opaka Duża–Wojnówka–Wiluki–Długi Bród–Piaski	85 km	Szlak prowadzi przez najciekawsze miejscowości położone na zach. i pd. zach. obrzeżu Puszczy Białowieskiej, z zespołami drewnianych domów i zabytkowymi świątyniami.
niebieski	Hajnówka–Orzeszkowo–Piaski–Topiło–rez. „Olszanka–Myśliszcze”–rez. „Berezowo”–Zielony Tryb–Szadzka Droga–rez. „Głęboki Kąt”–Sacharewo–Hajnówka	42 km	Szlak okrężny prowadzący przez pd.-zach. część Puszczy Białowieskiej na jego trasie znajduje się kilka rezerwatów przyrody i malownicze doliny puszczańskich rzek Chwiszczy i Leśnej Prawej
zielony	Białowieża–Sinicka Droga–Olemburski Trakt– rez. „Olszanka–Myśliszcze”–Topiło–Wiluki–Werstok–Dubicze Cerkiewne	41 km	Jeden z najciekawszych szlaków rowerowych w regionie. Biegnie przez stosunkowo rzadko odwiedzaną przez turystów pd.-zachodnią część Puszczy Białowieskiej. Na jego trasie znajduje się kilka rezerwatów przyrody, malownicza dolina puszczańskiej rzeki Leśnej Prawej i zalew w Bachmatach pod Dubiczami Cerkiewnymi.
„Wokół Białowieży i Polany Białowies- kiej”, czarny	Białowieża–Krzyże–Zastawa–Park Pałacowy–Park Dyrekcyjny–Białowieża Towarowa–Podolany–Jagiellońskie–Grudki	13,5 km	Szlak okrężny pozwalający zapoznać się z głównymi obiektami turystycznymi w Białowieży
„Szlaki narewko- skie: Mała Pętla”, czarno- zielony	Narewka – Janowo - składnica Szypułowa – ur. Kosy Most – Gruszki – Narewka	18 km	Szlak okrężny z Narewki, prowadzi przez część BPN, malowniczą dolinę Narewki i ostoję żubrów w ur. Kosy Most
„Szlaki narewko- skie: Średnia Pętla”, zielony	Narewka – Janowo - ur. Kosy Most – ur. Wilczy Szlak – Masiewo Stare – Masiewo Nowe –Guszczewina–Narewka	36 km	Szlak okrężny częściowo pokrywający się z poprzednim. Prowadzi przez pn. część BPN ze starymi drzewostanami
„Szlaki narewko- skie: Duża Pętla”, zielono- niebieski	Narewka – Janowo - ur. Kosy Most – ur. Wilczy Szlak – Masiewo Stare – Babia Góra –Siemianówka–Leśna–Narewka	45 km	Szlak okrężny częściowo pokrywający się z dwoma poprzednim. Prowadzi przez północną część BPN i łączy ją z miejscowościami położonymi nad Zbiornikiem Siemianówka.

„Kraina Otwartych Okiennic”, zielony	Narew–Ancuty–Trześcianka–Puchły	16 km	Szlak zaczyna się w Narwi nad Narwią i prowadzi przez trzy wsie z piękną drewnianą zabudową, tworzące Krainę Otwartych Okiennic
„Do wsi w dolinie Narwi”, niebieski	Narew–Doratynka–Janowo–Gorodczyno–Klejniki–Lady–Kuraszewo	28 km	Szlak prowadzi przez wsie na pn.-zach. obrzeżu Puszczy Białowieskiej, w tym przez lokalne miejsce kultu religijnego w Kuraszewie-Ladach, ze studnią z „cudowną” wodą
czarny	Lady–Leniewo–Czyże–Szostakowo–Nowoberezowo	13 km	Krótki szlak łącznikowy między dwoma główniejszymi szlakami czerwonym i niebieskim. Na trasie m.in. wieś Czyże z zespołem bogato zdobionych dr. domów.
czarny	Michnówka–Nowa Łuka–Tarnopol–Siemianówka	11 km	Krótki szlak łącznikowy prowadzący przez miejscowości letniskowe położone w pobliżu Zalewu Siemianówka
zielony	Czeremcha–Berezyszczce–Zubacze	Ok. 10 km	W granicach regionu znalazł się tylko niewielki fragment tego szlaku, prowadzącego z Czeremchy do Siemiatycz. Na trasie wieś Zubacze z zabytkową dr. cerkwią.

*opisy szlaków na podstawie portalu <https://bialowieza.travel> i stron internetowych poszczególnych urzędów gmin

Według stanu na przełom 2022 i 2023 r. w Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeżach istnieją 24 znakowane **szlaki piesze** (łącznie ze szlakami spacerowymi w rejonie Czeremchy). Wśród nich 12 to główne szlaki długodystansowe, w tym dwa (żółty „Szlak Prawosławnych Świątyń” i zielony szlak „Kresowe wędrówki”) stanowią fragmenty dłuższych tras turystycznych łączących Puszcę Białowieską z innymi rejonami województwa podlaskiego. Pozostałe to krótsze szlaki łącznikowe, wariantowe, mające charakter krótkich pętli lub stanowiące sięgające szlaków głównych. Wśród 16 **szlaków rowerowych** biegnących przez Puszcę, 10 ma charakter długodystansowy, przy czym trzy z nich (Green Velo – Wschodni Szlak Rowerowy, „Podlaski Szlak Bociani” i zielony szlak Czeremcha – Siemiatycze) stanowią fragmenty tras dłuższych, wykraczających poza region. Cztery szlaki (tzw. szlaki narewckie i szlak „Wokół Białowieży”) mają charakter pętli, a dwa szlaki to krótkie trasy łącznikowe. Powstała w ostatnich latach sieć **szlaków nordic walking** obejmuje 19 szlaków, mających w większości charakter pętli i opiera się na punktach węzłowych, określanych jako Nordic Walking Park. W regionie są cztery takie węzły: W Hajnówce – z dodatkowym węzłem w Zwierzyńcu (7 szlaków), Białowieży (4 szlaki), Narewce (5 szlaków) i Dobrowodzie (3 szlaki).

Ścieżki przyrodnicze i edukacyjne

Ścieżki edukacyjne i przyrodnicze, których wykaz przedstawiono w poniższej Tabeli 10, uzupełniają sieć szlaków turystycznych w regionie, prowadząc m.in. przez trudniej dostępne miejsca w obrębie obszarów chronionych, a niezaprzeczanym walorem dla zwiedzających są liczne umieszczone na ich trasach tablice informacyjne.

Tabela 10. Ścieżki przyrodnicze i edukacyjne w regionie Puszczy Białowieskiej*

Nazwa ścieżki	Przebieg ścieżki	Długość	Uwagi/atrakcyjność dla turystów
Białowiecki Park Narodowy			
„Do Dębu Jagiełły”	Standardowa, okrężna trasa zwiedzania starodrzewów w obszarze ochrony ścisłej BPN	4 km	Najciekawsza i najbardziej atrakcyjna trasa przyrodnicza w Puszczy Białowieskiej,

	– najlepiej zachowanego w Europie kompleksu leśnego o charakterze zbliżonym do lasu pierwotnego		dostępna wyłącznie dla ograniczonych liczebnie grup w towarzystwie licencjonowanego przewodnika
„Poznajemy tajemnice lasu”	Ścieżka przy Ośrodku Edukacji Przyrodniczej BPN (OEP BPN) w Białowieży	0,5 km	Przeznaczona przede wszystkim dla dzieci i młodzieży biorących udział w zajęciach organizowanych przez OEP BPN
„Przez trzy zbiorowiska”	Ścieżka stanowi odgałęzienie zielonego „Wilczego Szlaku” w pn. części BPN.	0,4 km	Ścieżka, częściowo poprowadzona po kładkach, pozwala zapoznać się z trzema dominującymi w tej części puszczy zbiorowiskami leśnymi: grądem, łęgim i olsem.
Nadleśnictwo Białowieża			
„Żebra żubra”	Białowieża–rezerwat pokazowy żubrów BPN	3 km	Najstarsza, jedna z najbardziej atrakcyjnych i najpopularniejszych wśród turystów ścieżek przyrodniczych w Puszczy Białowieskiej, niemal w całości poprowadzona po drewnianych kładkach przez podmokły las.
„Puszczańskie drzewa”	Białowieża–rezerwat pokazowy żubrów BPN	2,5 km	Trasa wariantowa w stosunku do ścieżki opisanej powyżej, częściowo pokrywa się z żółtym szlakiem pieszym.
„Szlak Dębów Królewskich i Książąt Litewskich”	Ur. Stara Białowieża	1 km	Jedna z najstarszych, najbardziej atrakcyjnych i najpopularniejszych wśród turystów ścieżek przyrodniczych w Puszczy Białowieskiej. Prowadzi przez ur. Stara Białowieża, częściowo po kładkach, a na jej trasie znajduje się kilkanaście okazałych dębów w wieku 150–500 lat, nazwanych imionami królów polskich i wielkich książąt litewskich.
„Skrzydlaty drapieżca”	Droga Narewowska–wieża widokowa nad Łutownią–Droga Narewowska	3 km	Ścieżka ma charakter pętli i prowadzi przez miejsca występowania orlika krzykliwego, a znajdujące się na jej trasie wieża widokowa umożliwia jego obserwację.
„Krajobrazy Puszczy”	Białowieża–rez. „Wysokie Bagno”–Jagiellońskie	5 km	Głównymi atrakcjami na trasie jest torfowiskowy rezerwat „Wysokie Bagno” i dolina rz. Narewki. Trasa ścieżki częściowo pokrywa się z czerwonym szlakiem pieszym
„Miejsce Mocy”	Parking przy Drodze Sinickiej –ur. Miejsce Mocy	1 km	Ścieżka prowadzi do popularnego wśród turystów „Miejsca Mocy” z kamiennym kręgiem i platformą widokową. Jej trasa częściowo pokrywa się z czarnym szlakiem pieszym.
„Zabytkowy Park Dyrekcyjny w Białowieży”	Park Dyrekcyjny w Białowieży	1,5 km	Ścieżka zapoznaje z drzewostanem parku i obiektami zabytkowymi na jego terenie
Nadleśnictwo Hajnówka			
„Puszczańskie drzewa”	Ścieżka ma charakter pętli prowadzącej wokół stawów przy leśnej osadzie Topiło	2 km	Ścieżka zapoznaje z gatunkami drzew charakterystycznymi dla Puszczy Białowieskiej. Na jej trasie są także m.in. kapliczka ekumeniczna i skansen kolejki leśnej.
„Tropem orlika”	Ścieżka ma charakter pętli prowadzącej wokół lasów na wsch. od leśnej osady Topiło	4 km	Na trasie ścieżki znajdują się miejsca występowania orlika krzykliwego, m.in. staw przy osadzie Topiło i bagienna dolina rz. Perebel

„Judzianka”	Judzianka – pd.-zach. przedmieście Hajnówki	0,2 km	Krótką ścieżką na obrzeżu Hajnówki, zapozna z siedliskami torfowiska przejściowego i brzeziny bagiennej
Nadleśnictwo Browsk			
„Złoty szlak św. Eustachego”	Ścieżka tworzy pętlę prowadzącą przez lasy na wsch. od miejscowości Gruszki	12 km	Ścieżka jest częścią parku edukacyjnego przy Ośrodku Edukacji Przyrodniczej (OEP) w Gruszkach. Prowadzi przez zróżnicowane zespoły leśne, dwukrotnie przekraczając podmokłą dolinę strumienia Braszcza. Na trasie tablice poświęcone świętym patronom leśników.
„Szlakiem żubra”	Herbarium OEP w Gruszkach-dolina rz. Narewki	0,3 km	Ta bardzo krótka ścieżka jest częścią parku edukacyjnego przy OEP w Gruszkach. Prowadzi obrzeżem stanowiącego część tego parku herbarium, do wieży widokowej nad Narewką. Na trasie tablice informacyjne dot. białowieskich żubrów.
„Szlakiem orlika krzykliwego”	Ścieżka tworzy pętlę prowadzącą przez lasy na pd.-wsch. od miejscowości Gruszki	2 km	Ścieżka jest częścią parku edukacyjnego przy OEP w Gruszkach. Na jej trasie znajduje się m.in. miejsce ogniskowe „Dworny Grądek” i miejsca występowania orlika krzykliwego
„Miodowa ścieżka edukacyjna”	Bardzo krótka ścieżka przy siedzibie nadleśnictwa Browsk w Gruszkach.	0,1 km	Ta bardzo krótka ścieżka jest częścią parku edukacyjnego przy OEP w Gruszkach. Zapozna z tradycjami bartniczymi Puszczy Białowieskiej.
„Pod Dębami”	Ścieżka tworzy pętlę prowadzącą przez lasy na pd. od miejscowości Świnoroje	5,5 km	Na trasie m.in. zróżnicowane zespoły leśne i kurhany
„Szlak puszczańskich mokradeł”	Nowosady–Zwrodzieckie–dolina rz. Łutowni–Trakt Lipiński–Sorocza Nóżka–Nowosady	12 km	Ścieżka ma charakter pętli prowadzącej przez lasy na zach. od wsi Nowosady. Na trasie różne typy lasów i puszczańskie bagna.
„Ptaki Zbiornika Siemianówka”	Kruhlik–Siemianówka–wieża widokowa Maruszka	4,5 km	Ścieżka biegnie brzegiem Zbiornika Siemianówka i umożliwia obserwację występujących na nim ptaków.
„Masiewo–Zalew Siemianówka”	Masiewo Stare–rez. „Siemianówka”–Siemieniakowszczyzna	9 km	Trasa ścieżki częściowo pokrywa się z trasą żółtego szlaku „Tropem żubra”. Prowadzi przez lasy pn. części Puszczy Białowieskiej i kończy się przy wieży widokowej w Siemieniakowszczyźnie nad Zalewem Siemianówka
Nadleśnictwo Bielsk			
„Czechy Orlańskie”	Ścieżka ma charakter pętli prowadzącej przez rez. „Czechy Orlańskie”	2 km	Na trasie można się zapoznać z dominującymi w rezerwacie typami borów.
Inne			
„Archeologiczna Ścieżka Edukacyjna”	Wytyczona na terenie gminy Czyże. Prowadzi do najciekawszych obiektów archeologicznych na terenie gminy.	Kilkanaście km	Na jej trasie znajdują się m.in. miejsce kultu religijnego w Kuraszewie-Ladach, cmentarzyska kurhanowe i grodzisko w Zbuczu

*Opisy ścieżek na podstawie portalu <https://bialowieza.travel> i stron internetowych BPN oraz stron nadleśnictw Białowieża, Hajnówka, Browsk i Bielsk oraz strony Urzędu Gminy Czyże

Większość wymienionych ścieżek została wytyczona przez puszczańskie nadleśnictwa, kilka – przez Białowieżski Park Narodowy, a jedna (ścieżka archeologiczna) – przez Urząd Gminy w Czyżach. Niektóre ścieżki, wyznaczone przy ośrodkach edukacji ekologicznej, są bardzo krótkie i służą raczej zajęciom edukacyjnym niż wędrówkom turystycznym. Inne są znacznie dłuższe, ale na ich długość

nie przekracza na ogół kilku kilometrów. Największe turystyczne znaczenie wśród nich ma trasa zwiedzania obszaru ochrony ścisłej BPN „Do dębu Jagiełły” oraz zlokalizowane w okolicach Białowieży bardzo popularne ścieżki „Żebra żubra”, „Miejsce Mocy” i „Szlak Dębów Królewskich i Książąt Litewskich” w uroczysku Stara Białowieża.

Rycina 20. Ścieżka przyrodnicza „Szlak Dębów Królewskich i Książąt Litewskich” w uroczysku Stara Białowieża.

Fot. Grzegorz Rąkowski

Węzły szlaków turystycznych

Znakowane szlaki wraz ze ścieżkami przyrodniczymi tworzą w regionie Puszczy Białowieskiej nieregularną sieć tras, tworząc węzły w najważniejszych miejscowościach o znaczeniu turystycznym. Główne **węzły szlaków** znajdują się w **Białowieży**, **Narewce** i w **Hajnówce**. Ważnymi węzłami są także Pogorzelce, Gruszki, Masiewo Stare, Babia Góra, Siemianówka, Zwierzyniec, Orzeszkowo, Topiło, Kleszczele i Czeremcha, mniejsze znaczenie mają punkty węzłowe szlaków w Dubiczach Cerkiewnych, Czyżach, Nowoberezowie, Świnorojach, Czerlonce i Wilukach.

Najwięcej szlaków przebiega przez środkową część Puszczy Białowieskiej między miejscowościami Białowieża, Hajnówka i Narewka. Obszarami, gdzie szlaków jest stosunkowo mało, są północna część Białowieskiego Parku Narodowego (na północ od rzeki Hwoźnej), Puszcza Ładzka (północno-zachodnia część Puszczy Białowieskiej), cała południowo-zachodnia część Puszczy (na południe od linii kolejowej Hajnówka–Białowieża oraz jej zachodnie obrzeża).

Warto dodać, że w regionie Puszczy Białowieskiej przebiegają także dwa nieznakowane turystyczne **szlaki samochodowe**. Podlaski Szlak Kulturowy „Drzewo i Sacrum”, długości 182 km, ma charakter pętli rozpoczynającej się w Bielsku Podlaskim i łączy najciekawsze świątynie drewniane w powiatach bielskim i hajnowskim. Podlaski Szlak Sakralny rozpoczyna się natomiast w Hajnówce i biegnie dalej przez Kleszczele do Siemiatycz, Mielnika i Drohiczyzna. Jedyne **szlak kajakowy** w regionie zaczyna się w Narewce i prowadzi rzeką Narewką, a następnie górną Narwią do granicy powiatu hajnowskiego z powiatami bielskim i białostockim. Choć w regionie rozwijają się różne formy turystyki konnej oraz narciarstwo nizinne, jak dotąd nie wyznaczono tu szlaków konnych ani narciarskich.

Questing

Stosunkowo nową, spopularyzowaną w ostatnich latach, głównie wśród dzieci i młodzieży, formą aktywności turystycznej w Puszczy Białowieskiej jest questing, czyli rodzaj mającej walor edukacyjny gry terenowej. Polega ona na poznawaniu historii, kultury, przyrody i ciekawostek dotyczących różnych miejsc oraz wędrowaniu w poszukiwaniu ukrytego „skarbu”, do którego można dotrzeć po rozwiązaniu licznych zadań i zagadek związanych z danym miejscem. Wędrówka, czyli quest, odbywa się nieoznakowanymi trasami, na podstawie informacji zawartych we wskazówkach dostępnych w specjalnych ulotkach lub w aplikacjach na smartfony. Organizatorami i opiekunami poszczególnych questów, których wykaz przedstawiono w Tabeli 11, są instytucje kultury lub osoby fizyczne. Według stanu na przełom 2022 i 2023 r. w regionie Puszczy Białowieskiej funkcjonowało 18 tras questowych.

Tabela 11. Questing w regionie Puszczy Białowieskiej*

Nazwa questu	Miejsce startu	Czas przejścia	Opiekun questu
„Drzewiej w Hajnówce”	Hajnówka	Ok. 1 godz.	Miejska Biblioteka Publiczna w Hajnówce
„Ptaki Hajnowskich drzew”	Hajnówka	Ok. 3 godz.	Ireneusz Siemiacki
„W Krainie Króla Puszczy”	Centrum Turystyki i Promocji "Kraina Żubra" w Zwierzyńcu (Budy Leśne 1)	Ok. 1 godz.	Wydział Promocji i Rozwoju Starostwa Powiatowego w Hajnówce
„Co w Puszczy piszczy?”	Centrum Turystyki i Promocji "Kraina Żubra" w Zwierzyńcu (Budy Leśne 1)	Ok. 1,5 godz.	Wydział Promocji i Rozwoju Starostwa Powiatowego w Hajnówce
„Świetlista Krynoczka”	Ur. Krynoczka k. Hajnówki	ok. 20 min	Agnieszka Łapińska-Chomicka
„Wiejski krajobraz drewnem zdobiony”	Nowoberezowo	ok. 1 godz.	Ewa Moroz-Keczyńska
„Szlakiem błękitu w Dubiczach”	Dubicze Cerkiewne	Ok. 35 min	Gminna Biblioteka Publiczna w Dubiczach Cerkiewnych
„W poszukiwaniu lwa i kogucika w Czyżach”	Czyże	ok. 40 min	Katarzyna Szyryńska
„Wielonarodowo w Kleszczelach”	Kleszczele	Ok. 45 min.	MOKSiR w Kleszczelach
„Dzieła rąk w Czeremsze”	Czeremcha	ok. 40 min.	GOK w Czeremsze
„Żydowska Historia Narewki”	Narewka	Ok. 1 godz.	Stacja kajakowa w Narewce
Przyrodnicze wędrówki brzegiem Siemianówki”	Siemianówka	Ok. 1 godz.	Ośrodek Edukacji Ekologicznej w Siemianówce

„Śladami królowej Bony w Narwi”	Narew	Ok. 50 min.	Gminna Biblioteka Publiczna w Narwi
Mieszkańcy Parku Pałacowego”	Białowieża	Ok. 45 min.	Ośrodek Edukacji Przyrodniczej BPN
„Carska Białowieża”	Białowieża	Ok. 40 min.	Muzeum Przyrodniczo-Leśne BPN
„Dawne białowieskie zawody”	Białowieża	Ok. 1 godz.	Urząd Gminy Białowieża
„Sławni i znani z Białowieżą związani”	Białowieża	Ok. 1 godz.	Pensjonat „Dwór Wejmutka”, Białowieża
„Śladami dawnego osadnictwa w Puszczy Białowieskiej”	Masiewo Stare – Zamosze	Ok. 45 min	BPN – Obwód Ochronny Zamosze

*Opisy questów na podstawie portalu <https://bialowieza.travel>

Inne obiekty infrastruktury turystycznej

W Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeżach znajduje się wiele służących turystom niewielkich obiektów infrastruktury. Do najczęściej spotykanych należą **parkingi** przy szosach i dopuszczonych do ruchu publicznego drogach prowadzących przez Puszcę i jej obrzeża, których jest łącznie kilkanaście. Podobna jest liczba **wiat** przy szlakach turystycznych, które na użytek turystów budują nadleśnictwa, a także niektóre gminy. W ostatnich latach przy szlakach rowerowych w regionie, przede wszystkim przy szlaku Green Velo, powstało kilka **miejsc obsługi rowerzystów** (MOR).

Rycina 21. Miejsce ogniskowe „Pod Dębami” w Świnorojach. Fot. Grzegorz Rąkowski

Białowieski Park Narodowy (BPN) i nadleśnictwa puszczańskie w kilku miejscach urządziły **miejsca ogniskowe**, z wiatami i zadaszeniami, gdzie odbywają się organizowane przez te instytucje imprezy. Możliwe jest także wynajmowanie tych miejsc za zgodą ich zarządców. W dyspozycji BPN są dwa takie

miejsca: „Filipówka” w ur. Stara Białowieża k. Pogorzelec i w Zamoszu k. Masiewa Starego. Na terenie nadleśnictwa Browsk urządzono dwa miejsca ogniskowe: „Dworny Grądek” k. Gruszek i „Pod Dębami” k. Świnorójów. Na terenie nadleśnictwa Białowieża jest jedno takie miejsce – w Jagiellońskim k. Białowieży, przy Ośrodku Edukacji Ekologicznej. Najwięcej miejsc ogniskowych zorganizowano na terenie nadleśnictwa Hajnówka. Znajdują się one w Judziance k. Hajnówki, w Topile, w Łozicach k. Orzeszkowa oraz w lasach na wsch. od wsi Lipiny i od wsi Postołowo.

Inne popularne obiekty służące turystom, to **wieże i platformy widokowe**, których w regionie Puszczy Białowieskiej jest kilkanaście. Cztery z nich znajdują się północnej części BPN. Dwie z nich, w ur. Kosy Most nad Narewką i w ur. Czoło k. Masiewa Starego, ustawiono w ostojach i miejscach dożywiania żubrów i służą one m.in. do obserwacji tych zwierząt. Dwie kolejne wieże ustawiono na skraju doliny Narewki przy szlaku turystycznym „Carska Tropina”. Na terenie Nadleśnictwa Browsk znajduje się wieża widokowa „Leśna” k. wsi Pasieki, ustawiona w miejscu, gdzie można obserwować żubry, oraz w Gruszkach nad doliną Narewki, na trasie ścieżki edukacyjnej „Szlakiem żubra”. Na terenie nadleśnictwa Białowieża wieże widokowe znajdują się w samej Białowieży, przy moście na Narewce, przy szosie z Białowieży do Pogorzelec na skraju doliny Narewki, nad Łutownią niedaleko Teremisek – na szlaku ścieżki przyrodniczej „Skrzydlaty drapieżca” i w lesie przy „Miejscu Mocy” niedaleko Białowieży. Trzy wieże widokowe, służące m.in. do obserwacji ptaków, znajdują się w rejonie Zalewu Siemianówka, na jego południowym brzegu: w Kruhliku, w ur. Maruszka k. Siemianówki i w Siemieniakowszczyźnie. Kolejną wieżę widokową wybudowano niedawno nad Narwią koło miejscowości Narew.

W kilku miejscach nad sztucznymi zbiornikami w regionie Puszczy Białowieskiej urządzono **plaże i kąpieliska**. Największe są plaża i kąpielisko w otwartym kilka lat temu dużym ośrodku rekreacyjnym Stary Dwór nad Zalewem Siemianówka, a mniejsze znajdują się nad Zalewem Bachmaty w Dubiczach Cerkiewnych i nad zalewem w Repczycach. Plaża i kąpielisko znajdują się także nad Narewką w miejscowości Narewka. W tych samych miejscach urządzono także **pola namiotowe**. Pole takie istnieje też nad Narwią koło miejscowości Narew. W Starym Dworze urządzono także duży **kemping**. Kempingi istnieją także w Białowieży-Krzyżach i w Puchłach nad Narwią. Ponadto pola namiotowe urządzono także przy niektórych kwaterach agroturystycznych, w tym głównie w Białowieży (źródło informacji: portal <https://bialowieza.travel>).

Wypożyczalnie sprzętu turystycznego (głównie kajaki i inny sprzęt pływający) znajdują się nad wykorzystywanymi rekreacyjnie sztucznymi zbiornikami w regionie: w Starym Dworze nad Zalewem Siemianówka, w Dubiczach Cerkiewnych nad Zalewem Bachmaty i w Repczycach nad Zalewem Repczyce. Sprzęt taki można wypożyczyć również w stancyi wodnej w Narewce oraz w Białowieży. Wypożyczalnie sprzętu (rowery, kajaki, narty) prowadzą również niektóre hotele, pensjonaty i kwatery agroturystyczne, a także Ośrodek Edukacji Ekologicznej w Siemianówce (źródło informacji: portal <https://bialowieza.travel>).

I.3.2. INFORMACJA TURYSTYCZNA I OBSŁUGA RUCHU TURYSTYCZNEGO

Ośrodki obsługi ruchu turystycznego i informacji turystycznej

Dwa główne ośrodki informacji turystycznej i obsługi ruchu turystycznego w regionie to **Centrum Turystyki i Promocji „Kraina Żubra”**, w osadzie leśnej Zwierzyniec (oficjalny adres: Budy Leśne 1), na polanie leśnej przy szosie łączącej Hajnówkę z Białowieżą, w połowie długości tej trasy, oraz **Centrum Turystyki Regionu Puszczy Białowieskiej** w Hajnówce. Oba centra są obsługiwane przez pracowników starostwa powiatowego w Hajnówce, przy czym to pierwsze jest nowoczesną

placówką, oddaną do użytku w 2020 r., to drugie zaś nie do końca spełnia swoją rolę, bo mieści się na parterze zwykłego bloku mieszkalnego, nie jest odpowiednio oznakowane i z tego powodu jest często omijane przez turystów. W Białowieży nie ma centrum obsługi ruchu turystycznego, na jaką miejscowość tej rangi zasługuje. Jest tylko biuro miejscowego oddziału PTTK z informacją turystyczną oraz punkt informacji turystycznej w gmachu dyrekcji Białowieskiego Parku Narodowego. Ważniejsze **punkty informacji** turystyczne znajdują się także w stacji wodnej w Narewce oraz w Centrum Turystyki i Kultury „Hładyszka” w Kleszczelach (<https://bialowieza.travel>). Ponadto informacji turystycznej udzielają także wszystkie urzędy gmin w obrębie regionu.

Rycina 22. Centrum Turystyki i Promocji „Kraina Żubra”

(źródło: <https://lot.bialowieza.pl/wp-content/gallery/centrum-turystyki-i-promocji-kraina-zubra/Centrum-Turystyki-i-Promocji-Kraina-%C5%BBubra.jpg>)

Organizacje turystyczne

Główną organizacją turystyczną prężnie działającą w regionie, zajmującą się m.in. jego promocją oraz wydawaniem publikacji, przewodników i folderów, jest **Lokalna Organizacja Turystyczna „Region Puszczy Białowieskiej”** z siedzibą w Hajnówce (<https://lot.bialowieza.pl>). Znaczną część kwaterodawców regionie zrzeszają dwa lokalne stowarzyszenia agroturystyczne: **Białowieskie Stowarzyszenie Agroturystyczne „Żubr”** w Hajnówce (<https://www.agrobialowieza.pl>) i **Agroturystyczne Stowarzyszenie „Puszcza Białowieska”** w Narewce (<https://www.agrokwaterra.eu>).

Biura turystyczne i przewodnicy

Organizacją pobytów turystycznych w regionie zajmuje się kilkanaście niewielkich lokalnych biur turystycznych, mieszczących się w większości w Białowieży, ale także w Hajnówce, Narewce i w innych miejscowościach regionu. Ich wykaz można znaleźć na stronach internetowych Białowieskiego Parku Narodowego (https://bpn.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=644&Itemid=288). Działalność taką prowadzi również istniejący od kilkadziesiąt lat oddział PTTK w Białowieży (<http://pttk.bialowieza.pl>). Poza biurami lokalnymi organizacją wyjazdów i pobytów w Puszczy Białowieskiej zajmuje się także kilka większych biur turystycznych z Białegostoku,

w tym w szczególności Biuro Podróży „Junior”, Białystok (<https://bialowieza.net.pl>). Z Białowieskim Parkiem Narodowym współpracuje kilkudziesięciu licencjonowanych przewodników, którzy m.in. mają uprawnienia do prowadzenia grup po trasie ścieżki zwiedzania w obszarze ochrony ścisłej BPN.

I.3.3. RUCH TURYSTYCZNY

Ocena wielkości ruchu turystycznego w regionie Puszczy Białowieskiej jest niezwykle trudna, ze względu na brak dostępnych danych. Jednym z nielicznych źródeł podających informacje na ten temat, choć bardzo nieadekwatne do rzeczywistej wielkości ruchu turystycznego, jest wspomniane już opracowanie *Turystyka w województwie podlaskim w 2021 r.*, które podaje liczbę osób korzystających z obiektów bazy noclegowej, w podziale na powiaty. Źródło to uwzględnia jednak jedynie osoby nocujące w obiektach hotelowych liczących co najmniej 10 miejsc. W powiecie hajnowskim odnotowano 33 takie obiekty (z danych gmin wynika – patrz wyżej, że w regionie jest dziesięciokrotnie więcej obiektów bazy noclegowej), dysponujących łącznie 1253 miejscami noclegowymi (z danych gmin wynika, że miejsc noclegowych w powiecie jest trzykrotnie więcej). Według wspomnianego opracowania z obiektów tych w 2021 r. w powiecie hajnowskim skorzystało 27 675 osób.

Bardziej miarodajne informacje na temat ruchu turystycznego dotyczą liczby turystów odwiedzających Białowieski Park Narodowy, publikowane corocznie przez ZUS na podstawie danych BPN, określanej na podstawie liczby sprzedanych biletów do obiektów parku (rezerwat pokazowy żubrów, Muzeum Przyrodniczo-Leśne, trasa w obszarze ochrony ścisłej BPN). Jest to źródło także niedoskonałe, bo zapewne nie wszyscy turyści odwiedzający Białowieżę odwiedzają obiekty BPN (np. ci, którzy już tam byli podczas poprzednich wizyt). Ponadto, ten sam turysta może odwiedzić kilka obiektów BPN. Poza tym, istnieją także turyści, którzy odwiedzają Puszcę Białowieską i jej obrzeża, ale nie samą Białowieżę i nie park narodowy. Biorąc pod uwagę te zastrzeżenia, dane GUS można jednak wykorzystać jako pewien miernik wielkości i dynamiki ruchu turystycznego w całym regionie.

Tabela 12. Liczba turystów odwiedzających Białowieski Park Narodowy w latach 2004–2021 (wg danych GUS)

Rok	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Liczba turystów (tys.)	220,0	240,0	240,0	141,0	82,3	190,0	170,0	133,8	120,6	119,0	120,0	132,9	163,4	248,7	156,1	173,5	158,2	142,0

Jak wynika z danych zamieszczonych w Tabeli 12, liczba turystów odwiedzających Białowieski Park Narodowy w ostatnich kilkunastu latach ulegała znacznym wahaniom. Najwięcej turystów odwiedziło park w 2017 r.: 248,7 tys., najmniej – w 2007 r.: 82,3 tys. Na spadek liczby odwiedzających w ostatnich latach z pewnością miały wpływ epidemia Covid 19, która rozpoczęła się w naszym kraju wiosną 2020 r., i kryzys migracyjny na granicy z Białorusią, który rozpoczął się w 2021 r. oraz ograniczenia w przebywaniu i poruszaniu się w rejonach przygranicznych wprowadzone w związku z tym kryzysem oraz budową płotu na granicy Białorusią.

Ostrożne szacunki, z uwzględnieniem turystów nieodwiedzających Białowieży i BPN, np. tych, którzy wypoczywają nad Zalewem Siemianówka, którego brzegi w ostatnich latach zostały turystycznie zagospodarowane, i z uwzględnieniem różnych czynników, które mogły wpłynąć na wahania liczby odwiedzających region, pozwalają na ocenę całości ruchu turystycznego w regionie na średnio **200–300 tys. osób** rocznie (Janczewski 2018, Kuczyński 2018). Można uznać, że wielkość ruchu turystycznego w tych granicach utrzymywała się od początku XXI w., i że mimo wahań tej liczby,

oznacza to spory wzrost w porównaniu z końcem XX w. i przełomem stuleci, o czym świadczą m.in. dane podawane przez Jalinika (2016) i dane GUS.

Puszcza Białowieska, jako obiekt przyrodniczy o znaczeniu światowym, jest odwiedzana przez stosunkowo liczną grupę **turystów zagranicznych**. Według danych z badań przeprowadzonych w 2013 r. (Ziółkowski i Szpilko 2014) turyści zagraniczni stanowili ok. 17,4% ogółu odwiedzających rejon Puszczy Białowieskiej, a wg informacji pracowników BPN w innych latach ten odsetek kształtował się na zbliżonym poziomie, wahając się w granicach 10–20%. Począwszy od 2020 r. jednak, ze względu na epidemię Covid 19, ograniczenia w przebywaniu w rejonach przygranicznych związane z i kryzysem migracyjnym na granicy z Białorusią, a także wybuch wojny na Ukrainie, liczba turystów zagranicznych odwiedzających Puszcę Białowieską bardzo znacząco spadła, co potwierdzają wszystkie podmioty zajmujące się turystyką w regionie, choć nie ma na ten temat żadnych oficjalnych danych.

Jeśli chodzi o **turystów krajowych** odwiedzających Puszcę Białowieską, to brakuje aktualnych i dokładnych danych dotyczących informacji nt. regionów kraju, z których tu przyjechali. Tu możemy się w pewnym stopniu oprzeć o dane z 2010 r. (*Analiza kluczowych sektorów województwa podlaskiego* 2010) dotyczące ruchu turystycznego w województwie podlaskim, wg których 27,3% turystów odwiedzających to województwo stanowili **mieszkańcy województwa podlaskiego**, a 23,3% – **mieszkańcy województwa mazowieckiego**. Obie grupy stanowiły więc około połowy liczby wszystkich turystów w województwie. Ze względu na strukturę połączeń komunikacyjnych i stosunkowo niezbyt wielką odległość od Białegostoku i Warszawy podobnie zapewne kształtują się proporcje uczestników ruchu turystycznego w Puszczy Białowieskiej. Potwierdzają to regionalni organizatorzy turystyki i gestorzy bazy noclegowej wg których większość, a w każdym razie co najmniej połowa gości regionu to turyści z Białegostoku i terenu województwa podlaskiego lub z Warszawy i z województwa mazowieckiego. Kolejne potwierdzenie tego faktu znajdujemy w wynikach badań z 2022 r. opublikowanych przez Giergicznego i in. (2022), gdzie miejsce zamieszkania turystów odwiedzających Białowieżę określano na podstawie tablic rejestracyjnych samochodów. W zbadanej próbie 449 samochodów 160 (35,6%) miało rejestracje z woj. mazowieckiego, a 135 (30,1%) – z województwa podlaskiego, łącznie więc samochody z tych dwóch województw stanowiły ponad 65% aut w próbie.

Według danych BPN z 2014 r., określanych na podstawie liczby sprzedanych biletów (za: Jalinik 2017), na 120 tys. turystów, którzy odwiedzili rezerwat pokazowy BPN, tylko ok. 68 tys. z nich, czyli ok. 57% odwiedziło również Muzeum Przyrodniczo-Leśne BPN, a zaledwie ok. 20 tys., czyli ok. 17% odbyło wycieczkę pieszą z przewodnikiem, po trasie turystycznej w obrębie obszaru ochrony ścisłej BPN (Jalinik 2016b). Według tego samego źródła, w poprzednich latach te proporcje wyglądały podobnie.

Ruch turystyczny w puszczy Białowieskiej podlega charakterystycznym **wahaniom sezonowym**. Na podstawie wieloletnich danych dotyczących wizyt turystów w obiektach BPN można stwierdzić, że sezon turystyczny w regionie Puszczy Białowieskiej rozpoczyna się w kwietniu i trwa do października, z największym natężeniem w maju i sierpniu. Okres późnej jesieni, zimy i przedwiośnia to faktycznie sezon martwy, a stosunkowo nieliczni turyści odwiedzający region w tym okresie to głównie uczestnicy konferencji, imprez biznesowych i integracyjnych organizowanych w białowieskich hotelach.

I.3.4. GŁÓWNE FORMY TURYSTYKI

Klasyfikacja form turystyki napotyka na spore problemy, związane z chaosem w nazewnictwie i brakiem precyzyjnych definicji różnych rodzajów turystyki, które, niezależnie od tego, zazębiają się ze sobą i częściowo pokrywają, co sprawia, że trudno je rozgraniczyć. Np. ten sam turysta korzystający z kwatery agroturystycznej, a więc z jednej z form turystyki wiejskiej, może podczas jednego pobytu uprawiać turystykę przyrodniczą, kulturową i aktywną. Mając powyższe na uwadze, a także uwzględniając specyfikę Puszczy Białowieskiej, na potrzeby niniejszego opracowania, wyodrębniono główne formy turystyki w regionie, co uczyniono częściowo na podstawie klasyfikacji zaproponowanej przez autorów opracowania *Strategia zarządzania i promocji turystyki regionu Puszczy Białowieskiej* (2014) i pracę Walasa i Kruczka (2010).

Turystyka przyrodnicza

Ta forma turystyki, zwana też ekoturystyką lub turystyką zieloną, jest formą zdecydowanie dominującą w regionie Puszczy Białowieskiej, jeśli weźmie się pod uwagę, że jak wynika z ankietowych badań Giergicznego i in. (2022), głównym celem przyjazdu dla 96,3% odwiedzających region gości, jest obserwowanie przyrody Puszczy Białowieskiej. Z analizy ruchu turystycznego wynika, że w obrębie uprawianej w Puszczy Białowieskiej turystyki przyrodniczej można wyróżnić trzy główne formy: **popularną, specjalistyczną i edukacyjną** (*Strategia zarządzania i promocji turystyki regionu Puszczy Białowieskiej* (2014)).

Pierwsza z tych form, **popularna turystyka przyrodnicza**, uprawiana przez zdecydowaną większość turystów (zarówno przez grupy, jak i turystów indywidualnych), którzy na ogół nie są specjalistami-przyrodnikami, polega na niewymagającym specjalnego wysiłku ani wiedzy korzystaniu ze standardowych atrakcji i turystycznych w Białowieży i jej najbliższej okolicy. Należy do nich przede wszystkim zwiedzanie obiektów Białowieskiego Parku Narodowego (BPN): Parku Pałacowego, który wg Giergicznego i in. (2022) odwiedziło 78% turystów ankietowanych w 2022 r., rezerwatu pokazowego żubrów (59%) i muzeum przyrodniczo-leśnego BPN (35%) oraz przejście udostępnioną dla turystów trasą w obrębie obszaru ochrony ścisłej BPN (23%). W drugiej kolejności turyści korzystali z przejścia popularnymi ścieżkami przyrodniczymi w okolicach Białowieży „Żebra żubra” (44%), „Miejsce mocy” (40%) i „Szlak Dębów Królewskich” w ur. Stara Białowieża (39%). Warto dodać, że 2022 r. rezerwat pokazowy żubrów BPN otrzymał nagrodę w konkursie na Najlepszy Produkt Turystyczny – Certyfikat Polskiej Organizacji Turystycznej (<https://lot.bialowieza.pl>).

Inną formą turystyki, z której korzysta już znacznie mniej zwiedzających, jest **turystyka specjalistyczna**, którą zainteresowani są przede wszystkim specjaliści, miłośnicy i entuzjaści, posiadający mniejszy lub większy zasób wiedzy przyrodniczej i często bardzo sprecyzowane zainteresowania. Jest uprawiana głównie przez turystów indywidualnych lub niewielkie grupy, w tym zwłaszcza zorganizowane grupy z zagranicy. Często w jej organizacji biorą udział lokalni przewodnicy lub biura turystyczne, którzy przygotowują specjalnie zaprogramowane tury. Przykładami form takiej turystyki, organizowanej na ogół poza okolicami Białowieży i miejscami najczęściej odwiedzanymi przez turystów, są obserwacje ptaków (birdwatching) – zarówno w samej Puszczy Białowieskiej, jak i nad Zalewem Siemianówka i w dolinie Narwi, obserwacje żubrów na wolności – poza rezerwatem pokazowym i sylwanoturystyka, czyli zdobywająca coraz większą popularność turystyka nastawiona na odwiedzanie obszarów leśnych o charakterze naturalnym i wysokich walorach przyrodniczych (Jalinik 2016a).

Charakterystyczną dla Puszczy Białowieskiej formą turystyki przyrodniczej jest **turystyka edukacyjna**, oparta na korzystaniu z istniejących w regionie ośrodków edukacji ekologicznej (jest ich pięć: w Białowieży, Jagiellońskim k. Białowieży, Gruszkach, Hajnówce i Siemianówce) oraz innych obiektów edukacyjnych (pawilon edukacyjny przy rezerwacie pokazowym żubrów, ścieżki przyrodnicze). Z tej formy turystyki korzystają przede wszystkim dzieci i młodzież szkolna z bliższych i dalszych okolic, również spoza regionu. Wycieczki szkolne do Białowieży mają długą tradycję, sięgającą okresu międzywojennego, i stanowią ważny segment ruchu turystycznego w regionie. Ośrodki edukacyjne przygotowują zróżnicowane programy zajęć kameralnych i terenowych dla uczestników, obejmujących pobyty zarówno kilkugodzinne, jak i kilkudniowe, z noclegami (w tym m.in. zielone szkoły).

Trzeba tu jednak po raz kolejny dodać, że powyższy podział na typy turystyki przyrodniczej, choć zasadny, nie jest ostry, bo przecież np. wycieczki szkolne, czy członkowie grup specjalistycznych, oprócz realizacji swojego programu, też najczęściej zwiedzają główne popularne atrakcje przyrodnicze BPN, a niespecjaliści, uczestnicy form turystyki popularnej, wędrują po ścieżkach przyrodniczych, korzystają z umieszczonych tam plan i tablic informacyjnych, uprawiając w ten sposób turystykę edukacyjną.

Agroturystyka

Agroturystyka, w rozumieniu szerszym, zwana jest także turystyką wiejską, obejmującą wszelkie formy turystyki uprawianej na terenach wiejskich. Najczęściej jednak rozumie się ją jednak w sensie węższym, jako korzystanie z noclegów w kwaterach agroturystycznych, które często oferują swym gościom także dodatkowe usługi, np. wyżywienie oparte na kuchni regionalne, sprzedaż pamiątek, udział w pracach gospodarskich, przejażdżki, usługi przewodnickie czy wypożyczanie sprzętu turystycznego (rowery, kajaki, narty). Jest to najpopularniejsza w regionie i wciąż dynamicznie rozwijająca się forma dostarczania turystom usług noclegowych i innych usług dodatkowych po przystępnej cenie.

Warto dodać, że agroturystyka w regionie nie tylko bardzo rozwinęła się w ciągu ostatnich kilkunastu lat, ale także bardzo się zmieniła. Jeszcze na początku XXI w. kwatery agroturystyczne w rejonie Puszczy Białowieskiej oferowały niemal wyłącznie tylko noclegi, a znaczna część z nich mieściła się w brzydkich murowanych domach, niemających nic wspólnego z tradycjami lokalnego budownictwa wiejskiego (Rąkowski 2004, Rąkowski 2005). Obecnie oferta wielu kwater agroturystycznych jest bardzo rozbudowana o liczne usługi dodatkowe (poza noclegami), a także bardzo zróżnicowana, jeśli chodzi o standard i ceny, co dodatkowo zachęca turystów do korzystania z tej formy turystyki. Zmieniły się także same kwatery, które dziś mieszczą się albo w specjalnie zaadaptowanych starych tradycyjnych wiejskich domach drewnianych, charakterystycznych dla regionu, albo w nowych, z reguły też drewnianych budynkach, o architekturze nawiązującej do lokalnych tradycji.

Turystyka aktywna i kwalifikowana

Najbardziej rozpowszechnioną formą turystyki aktywnej w Puszczy Białowieskiej jest turystyka piesza, w tym spopularyzowany w ostatnich latach nordic walking, czemu sprzyja gęsta, choć nierównomiernie w różnych rejonach rozwinięta sieć znakowanych szlaków i ścieżek przyrodniczych. Z badań Giergiczego i in. (2022) wynika, że jest ona preferowana przez 94,8% turystów odwiedzających Puszczę. Drugą pod względem popularności jest **turystyka rowerowa**,

wg tych samych autorów, preferowana przez 24,4% turystów. Ta forma turystyki zaczęła się dynamicznie rozwijać na początku XXI w. i jej popularność stale rośnie, stale rośnie też liczba szlaków rowerowych w regionie. Inne formy turystyki aktywnej mają już znacznie mniejsze znaczenie, ze względu na różnego rodzaju ograniczenie lub brak infrastruktury. **Turystyka kajakowa** opiera się zasadniczo na jednym szlaku kajakowym, zaczynającym się w Narewce i prowadzącym rzeką Narewką i górną Narwią, a obsługę turystów prowadzi nowoczesna stacja wodna w Narewce. Pewne formy turystyki i rekreacji związanej z wodą rozwijają się także, w ograniczonym zakresie, na podstawie wypożyczalni sprzętu wodnego w Białowieży (przejażdżki wodne na krótkim odcinku Narewki), w Starym Dworze nad Zalewem Siemianówka i nad zalewami w Dubiczach Cerkiewnych i w Repczycach. Ograniczony zakres mają także różne formy **turystyki konnej** (przejażdżki konne, nauka jazdy konnej, hipoterapia). Propozycje ich organizacji znajdują się w ofertach kilkunastu kwater agroturystycznych i pensjonatów w regionie, ale brak wyznaczonych szlaków i tras służących tym formom aktywności. Za specyficzną i raczej mało aktywną formę turystyki konnej można uznać popularne i mające kilkudziesięcioletnią tradycję przejażdżki bryczkami po Puszczy oraz zimowe kuligi organizowane przez niektóre biura turystyczne i gestorów kwater agroturystycznych i innych obiektów bazy noclegowej. Dość surowy klimat i względnie długie zaleganie pokrywy śniegowej w rejonie Puszczy Białowieskiej sprzyjają **turystyce narciarskiej** (narciarstwo śladowe). Jest ona tu uprawiana przez stosunkowo niewielkich turystów indywidualnych. Niektóre wypożyczalnie sprzętu oraz kwatery i pensjonaty oferują możliwość wypożyczenia nart, ale brakuje wyznaczonych szlaków narciarskich. Nową, specyficzną formą turystyki aktywnej, szczególnie popularną wśród dzieci i młodzieży jest **questing**, czyli rodzaj mającej walor edukacyjny gry terenowej, połączonej z wędrówką nieoznakowanymi trasami (wg ich opisu na podstawie ulotek lub aplikacji na smartfon), o czym była już mowa wyżej. Trasy takie wytyczono w Hajnówce, Białowieży i w kilku miejscowościach na obrzeżach Puszczy Białowieskiej.

Rekreacja związana z pobytem nad wodą

Są to mało aktywne formy turystyki związane z pobytami przede wszystkim nad Zalewem Siemianówka, gdzie znajduje się niedawno otwarty duży nowoczesny ośrodek rekreacyjny w Starym Dworze, i dwoma mniejszymi zalewami w Bachmatach k. Dubicz Cerkiewnych i w Repczycach k. Kleszczel. Nad każdym z zalewów są plaże, kąpieliska i wypożyczalnie sprzętu wodnego, Są one popularne przede wszystkim wśród mieszkańców regionu i jego okolic, w tym m.in. Białegostoku. Wypoczynek nad wodą nie jest motywem przyjazdu turystów spoza województwa, bo zainteresowani taką formą rekreacji wybiorą raczej regiony, gdzie znajdują się naturalne jeziora, czyli Suwalszczyznę lub Mazury. Jednak również niektórzy turyści, którzy przyjechali do Puszczy Białowieskiej z innych powodów, zainteresowani głównie jej walorami przyrodniczymi, okazjonalnie korzystają z możliwości wypoczynku nad wodą w w/w miejscach.

Turystyka zdrowotna

Jest to forma turystyki, która zdobywa rosnącą popularność w ostatnich latach. W Puszczy Białowieskiej i jej okolicach rozwija się w ograniczonym zakresie, bazując m.in. na opinii, że region ten, oddalony od miast i ośrodków przemysłowych, wyróżnia się znakomitą stanem środowiska przyrodniczego, z czystymi wodami i powietrzem. Atrakcje typu spa i wellness oferują swoim gościom niektóre hotele, pensjonaty i kwatery agroturystyczne w regionie, przede wszystkim w Białowieży. Wykaz obiektów oferujących tego rodzaju usługi można znaleźć na stronie internetowej LOT „Region

Puszczy Białowieskiej” (<https://lot.bialowieza.pl>). Niektóre z kwater agroturystycznych oferują także prozdrowotne usługi oparte m.in. na ziołolecznictwie oraz sprzedaży i możliwości konsumpcji lokalnych produktów spożywczych pozyskanych lub wyprodukowanych zgodnie ze standardami stawianymi zdrowej żywności.

Turystyka kulturowa

Choć, jak już kilkakrotnie była o tym mowa, głównym motywem przyjazdu turystów do Puszczy Białowieskiej jest chęć obejrzenia jej wyjątkowych walorów przyrodniczych, to jednak coraz więcej z nich jest zainteresowanych również zwiedzaniem niedocenianych przez lata, także wyjątkowych, walorów kulturowych regionu. Według badań Giergicznego i in. (2022) tacy turyści stanowią 59,1% ogólnej liczby odwiedzających region.

W tym segmencie turystyki można wyróżnić kilka form. Pierwszą, najbardziej powszechną, jest **turystyka krajoznawcza**, polegająca na zwiedzaniu zabytków i innych ciekawych obiektów kulturowych w regionie, którą wielu turystów uprawia „przy okazji”, podróżując do swego głównego celu, jakim jest na ogół Białowieża i Białowiecki Park Narodowy. Zabytki i obiekty kulturowe często zwiedzają też turyści korzystający z kwater agroturystycznych, często zachęceni do tego przez swych gospodarzy. Coraz częściej jednak chęć zwiedzania takich obiektów bywa głównym celem przyjazdu turystów, przede wszystkim tych o zainteresowaniach kulturowych, ale również i innych, w tym przyrodników, którzy dobrze już poznali walory przyrodnicze Puszczy Białowieskiej, a walory kulturowe regionu są dla nich interesującym novum.

Rycina 23. Prawosławny klasztor-pustelnia w ur. Kudak nad Górną Narwią. Fot. Grzegorz Rąkowski

Specyficzną formą turystyki kulturowej jest **turystyka religijna**, czyli związana z chęcią lub potrzebą uczestniczenia w uroczystościach religijnych odbywających się w miejscach szczególnego kultu religijnego. Takich miejsc, często związanych z charakterystycznym dla prawosławia kultem wody (źródła i studnie z wodą mającą w opinii wiernych moc uzdrawiającą), przy których stawiano

cerkwie i kaplice, jest w okolicach Puszczy Białowieskiej kilka. Najbardziej znanym z nich jest uroczysko Krynoczka na leśnej polanie pod Hajnówką. Inne takie miejsca to sanktuarium w Sakach z cudowną ikoną św. Dymitra oraz źródła „świętej wody” w Kuraszewie-Ladach, Odrynkach i Dobrowodzie. W ostatnich latach w uroczysku Kudak nad brzegiem Narwi niedaleko Odrynek powstał także mający rangę sanktuarium religijnego nowy prawosławny klasztor-skit (pustelnia). We wszystkich tych miejscach kilka razy do roku, przy okazji różnych świąt (na ogół związanych z patronami znajdujących się w tych miejscach świątyń) odbywają się uroczystości religijne, często mające barwną oprawę (Sosna i Troc-Sosna 2006, Matela 2007). Biorą w nich udział wierni cerkwi prawosławnej przede wszystkim z najbliższych okolic, ale czasem także przybysze i pielgrzymi spoza regionu i z bardziej odległych terenów. Główną motywacją uczestników tych uroczystości jest chęć wzięcia udziału w obrzędach religijnych, adoracja otoczonych kultem ikon, skorzystanie z „cudownej” wody w studni lub źródle, przyniesienie i postawienia drewnianego krzyża z odpowiednią intencją. W uroczystościach tych coraz częściej biorą udział także turyści, których udział nie jest motywowany religijnie i którzy traktują je jako swego rodzaju atrakcję krajoznawczą związaną z wielokulturowością regionu. Oczywiście, te „święte miejsca” bywają odwiedzane przez turystów także wówczas, gdy nie odbywają się tam żadne uroczystości, bo otacza je specyficzna aura niezwykłości i na ogół są one położone w malowniczym otoczeniu.

Formą turystyki kulturowej jest także **turystyka festiwalowa**, motywowana chęcią uczestnictwa w festiwalach, festynach ludowych i innych imprezach kulturalnych organizowanych w regionie Puszczy Białowieskiej. W ciągu roku odbywa się ich tu wiele, mają różne znaczenie i zasięg. Wykaz najważniejszych i najciekawszych z nich zawiera Tabela 6. Podobnie, jak w przypadku uroczystości religijnych, zdecydowana większość uczestników takich imprez, to ludzie miejscowi, czyli mieszkańcy miejscowości, w których odbywa się dana impreza, oraz najbliższych okolic i regionu. Coraz częściej biorą w nich udział także turyści zainteresowani kulturą regionu. Najwięcej widzów, uczestników i turystów (w tym także zagranicznych) przyciągają dwie imprezy kulturalne mające rangę międzynarodową: Międzynarodowy Festiwal „Hajnowskie Dni Muzyki Cerkiewnej” w Hajnówce i folkowy festiwal „Z Wiejskiego Podwórza” w Czeremsze.

Z roku na rok coraz większa popularność zdobywa **turystyka kulinarna**, której istotą jest degustacja przez turystów potraw i produktów kuchni regionalnej. Oczywiście, konsumpcja na ogół nie jest głównym celem przyjazdu turystów, ale przy okazji zwiedzania różnych innych atrakcji często szukają oni okazji, aby spróbować dań regionalnych. Kuchnia regionu Puszczy Białowieskiej wyrobiła już sobie dobrą markę i prawie we wszystkich znajdujących się tu lokalach gastronomicznych takich potraw można skosztować, a niektóre restauracje się w nich specjalizują. Ich wykaz zawiera Tabela 5. Możliwość skosztowania potraw i regionalnych produktów spożywczych oferują swym gościom gospodarze w wielu kwaterach agroturystycznych, można ich również skosztować podczas organizowanych w regionie festynów ludowych i innych imprez kulturalnych.

Turystyka konferencyjna i biznesowa

Miejszem organizacji licznych konferencji krajowych i międzynarodowych, a także imprez biznesowych i integracyjnych, są przede wszystkim dwa duże hotele w Białowieży: „Żubrówka” i „Białowiecki”. Uczestnicy tych imprez, niejako przy okazji, korzystają z oferowanych im programów zwiedzania Puszczy Białowieskiej, obejmujących przede wszystkim obiekty BPN. Ten typ turystyki rozwija się praktycznie przez cały rok, przyczyniając się do zwiększenia ruchu turystycznego w „sezonie martwym” i w zimie. Istnieją możliwości organizacji tego typu turystyki także w innych

miejsowościach regionu (np. Hajnówka), warunkiem jest jednak powstanie odpowiednio przystosowanej do tego hotelowej bazy noclegowej.

Turystyka transgraniczna

Do niedawna możliwość odwiedzenia terenów po drugiej stronie granicy państwowej z Białorusią była jedną z dodatkowych atrakcji ściągających turystów w rejon Puszczy Białowieskiej. Tereny Białorusi położone przy granicy z Polską, niezależnie od ich wysokich walorów przyrodniczych i krajoznawczych, przez kilkadziesiąt lat po II wojnie światowej były niedostępne dla turystów zagranicznych i szansa ich odwiedzenia zachęciła do przyjazdu wielu gości, w tym także tych, którzy dobrze już poznali polską część Puszczy. Turystyczne **przejście graniczne Białowieża – Pererow**, otwarte w 2005 r., dostępne dla turystów pieszych i rowerowych, działało przez kilkanaście lat, w istotny sposób przyczyniając się do zwiększenia turystycznej atrakcyjności Puszczy Białowieskiej i samej Białowieży dla krajowego i zagranicznego ruchu turystycznego. Dodatkowe możliwości zwiedzania terenów położonych na Białorusi, stwarzało drogowe przejście graniczne Połowce – Pieszczałka i kolejowe Czeremcha – Wysokolitowsk (na tym ostatnim ruch osobowy został zawieszony w 2011). Wszystkie wymienione przejścia graniczne, łącznie z towarowym kolejowym przejściem granicznym Siemianówka – Swisłacz, zostały zamknięte na czas nieokreślony w 2021 r., po wybuchu kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej. Ze względu na obecną sytuację polityczną (wojna na Ukrainie i bardzo napięte stosunki polsko-białoruskie) trudno przewidzieć czy i kiedy przejścia te zostaną ponownie otwarte. Z pewnością jednak transgraniczny ruch turystyczny w regionie Puszczy Białowieskiej, po unormowaniu sytuacji politycznej, będzie miał szansę dynamicznego rozwoju.

1.3.5. WALORYZACJA ATRAKCYJNOŚCI TURYSTYCZNEJ MIEJSCOWOŚCI

Na podstawie danych na temat rozmieszczenia walorów przyrodniczych i kulturowych oraz obiektów bazy noclegowej i innej infrastruktury turystycznej w regionie Puszczy Białowieskiej, dokonano **waloryzacji** miejscowości pod kątem ich **atrakcyjności turystycznej**, której wyniki przedstawiono w Tabeli 13. Do waloryzacji wykorzystano specjalnie stworzoną punktację (opracowanie autorskie). Każda z ocenianych miejscowości otrzymywała punkty przydzielane za znajdujące się w jej obrębie (lub w najbliższym sąsiedztwie) walory przyrodnicze, kulturowe oraz obiekty infrastruktury turystycznej.

Kryteria waloryzacji

Pojedyncze punkty przydzielano za następujące walory:

- zabytkowy układ urbanistyczny/ruralistyczny
- status wioski tematycznej lub położenie w obrębie Krainy Otwartych Okiennic
- co najmniej kilka drewnianych domów ze zdobieniami
- dodatkowy punkt – większe zespoły drewnianych domów ze zdobieniami
- zabytkowa drewniana świątynia/kaplica
- dodatkowy punkt – zabytkowa drewniana świątynia XVIII w.
- zabytkowa świątynia/kaplica murowana
- cenne wyposażenie/wystrój wnętrza świątyni

- gromadzące wiernych miejsce szczególnego kultu religijnego
- dodatkowy punkt – miejsce szczególnego kultu religijnego o znaczeniu ponad lokalnym
- inne zabytki o znaczeniu turystycznym
- zabytkowy cmentarz o znaczeniu turystycznym
- muzeum/skansen lub izba regionalna
- dodatkowy punkt – większe muzeum lub skansen
- miejsce organizacji ważniejszych imprez kulturalnych
- dodatkowy punkt – miejsce organizacji imprez kulturalnych o znaczeniu ponadregionalnym
- atrakcyjny dla turystów obiekt archeologiczny
- park lub pomnik przyrody o znaczeniu turystycznym
- atrakcyjna krajobrazowo lokalizacja miejscowości
- restauracja z potrawami regionalnymi
- dodatkowy punkt – większa liczba restauracji z potrawami regionalnymi
- centrum/punkt informacji turystycznej
- pojedyncze (1–3) obiekty bazy noclegowej
- dodatkowy punkt – większa liczba (4–9) obiektów bazy noclegowej
- dodatkowy punkt – duża liczba (10 i więcej) obiektów bazy noclegowej
- dodatkowy punkt – hotele dobrej klasy
- pole biwakowe
- miejsce ogniskowe
- ośrodek/izba edukacji ekologicznej/przyrodniczej/leśnej
- plaża i kąpielisko
- wypożyczalnia rowerów/sprzętu sportowego/wodnego
- węzeł szlaków turystycznych
- dodatkowy punkt – duży węzeł szlaków turystycznych
- nordic walking park
- questy
- inne atrakcje turystyczne
- inne ważniejsze obiekty infrastruktury turystycznej

Wyniki waloryzacji

Tabela 13. Waloryzacja atrakcyjności turystycznej miejscowości w regionie Puszczy Białowieskiej

Nazwa miejscowości	Atrakcyjność turystyczna w przyjętej skali	Rodzaj walorów turystycznych
GMINA BIAŁOWIEŻA		
Białowieża	37	Zabytkowy układ przestrzenny, kościół, cerkiew z cennym ikonostasem, dr. cerkiew cmentarna, obiekty zespołu pałacowego, dr. dworek gubernatora, Park Pałacowy, aleja dębów, zespół dworca „Białowieża Towarowa”, kilkadziesiąt zabytkowych domów drewnianych, muzeum BPN, muzeum Tamary Tarasiewicz, skansen, rezerwat pokazowy żubrów, centrum informacji turystycznej, ośrodek edukacji leśnej, przejazdy bryczkami, kolejka turystyczna, białowieskie drezyny, restauracje z kuchnią regionalną, hotele, agroturystyka/pokoje gościnne, wypożyczalnia sprzętu, pole biwakowe, miejsce

		ogniskowe, wieża widokowa, duży węzeł szlaków turystycznych, nordic walking park, questy
Pogorzelce	8	Galeria sztuki, Dęby Królewskie w ur. Stara Białowieża, restauracja regionalna, miejsce ogniskowe, agroturystyka, duży węzeł szlaków
Budy	5	Mini skansen, restauracja regionalna, agroturystyka, węzeł szlaków
Teremiski	3	Wieża widokowa, agroturystyka
Czerlonka	2	Agroturystyka, węzeł szlaków
GMINA CZEREMCHA		
Czeremcha	10	Dr. cerkiew cmentarna XVIII w., muzeum kolejnictwa, izba tradycji regionu i kolei, miejsce organizacji międzynarodowego festiwalu folkowego, agroturystyka/pokoje gościnne, węzeł szlaków, quest
Zubacze	1	Dr. cerkiew
Jancewicze	1	Park podworski
Pohulanka	1	Agroturystyka
GMINA CZYŻE		
Czyże	8	Zabytkowy układ ruralistyczny, zespół dr. zabudowy wsi, dr. cerkiew cmentarna XVIII w., agroturystyka, węzeł szlaków, quest
Kuraszewo	3	Dr. cerkiew, agroturystyka, węzeł szlaków
Kuraszewo-Lady	2	Lokalne miejsce kultu religijnego z drewnianą kaplicą
Zbucz	2	Grodzisko wczesnośredniowieczne, miejsce organizacji festynów archeologicznych
Klejniki	2	Dwie mur. kaplice prawosławne
Morze	2	Dr. zabudowa wsi
Rakowicze	1	Dr. zabudowa wsi
Szostakowo	1	Dr. zabudowa wsi
Leniewo	1	Agroturystyka
Wólka	1	Agroturystyka
Kojły	1	Agroturystyka
Podrzeczany	1	Agroturystyka
GMINA DUBICZE CERKIEWNE		
Dubicze Cerkiewne	11	Dr. cerkiew, inne zabytki, izba tradycji OSP, plaża z kąpieliskiem i wypożyczalnią sprzętu, pole biwakowe, obiekty bazy noclegowej, restauracja regionalna, węzeł szlaków, quest
Stary Kornin	5	Dwie dr. cerkwie, dr. zabudowa wsi, inne zabytki
Werstok	3	Dr. cerkiew, XVIII w., agroturystyka
Jelonka	2	Dr. dwór, czworaki, resztki parku
Czechy Orłańskie	1	Agroturystyka
Grabowiec	1	Dr. wiatrak
Koryciski	1	Dr. wiatrak
Rutka	1	Agroturystyka
Kraskowszczyzna	1	Agroturystyka
Starzyna	1	Agroturystyka
Tofiłowce	1	Agroturystyka
Długi Bród	1	Agroturystyka
Jelonka	1	Agroturystyka
Jagodniki	1	Agroturystyka
GMINA WIEJSKA HAJNÓWKA		
Nowoberezowo	10	Wioska tematyczna, dr. cerkiew filialna XVIII w., mur. cerkiew parafialna, zespół dr. zabudowy wsi, agroturystyka, węzeł szlaków, quest

Ur. Krynoczka k. Lipin	6	Dr. cerkiew, dr. kaplica, miejsce kultu religijnego ze źródłem wody uważanej za cudowną i miejsce odprawiania uroczystości religijnych, malownicze położenie na leśnej polanie ze starymi dębami, quest
Topiło	6	Mini skansen kolejki leśnej, restauracja (sezonowa), miejsce ogniskowe, agroturystyka, duży węzeł szlaków
Orzeszkowo	5	Dr. stodoła z wiatrakiem, chatka Baby Jagi, agroturystyka, węzeł szlaków
Zwierzyniec (Budy Leśne)	5	Centrum informacji turystycznej, pomnik żubra, węzeł szlaków, nordic walking park, quest
Lipiny	4	Wioska tematyczna, agroturystyka, miejsce ogniskowe w lesie w pobliżu wsi
Borysówka	3	Wioska tematyczna, agroturystyka
Dubiny	3	Cerkiew mur., kaplica grobowa Bazylewskich mur., wioska tematyczna
Łozice	2	Miejsce ogniskowe, agroturystyka
Trywieża	1	Pojedyncze dr. domy ze zdobieniami
Sawiny Gród	1	Agroturystyka
Wasilkowo	1	Agroturystyka
Postołowo	1	Agroturystyka
Zwodzieckie	1	Agroturystyka
Bielszczyzna	1	Agroturystyka
Golakowa Szyja	1	Agroturystyka
Pasieczniki Duże	1	Agroturystyka
Dubicze Osoczne	1	Agroturystyka
Wygoda	1	Agroturystyka
Nieznany Bór	1	Agroturystyka
Czerlonka Leśna	1	Agroturystyka
Nowokornino	1	Izba regionalna
Wiluki	1	Węzeł szlaków
MIASTO HAJNÓWKA		
Hajnówka	21	Kościół mur., cerkiew – wybitne dzieło architektury, z artystyczną polichromią wnętrza, miejsce odbywania koncertów międzynarodowego festiwalu muzyki cerkiewnej, kilka restauracji regionalnych, dwa muzea, park miniatur zabytków Podlasia, centrum informacji turystycznej, izba edukacji leśnej, turystyczna kolejka wąskotorowa, miejsce ogniskowe Judzianka k. Hajnówki, węzeł i punkt startowy szlaków turystycznych, kilkanaście obiektów bazy noclegowej, nordic walking park, questy
GINA KLESZCZELE		
Kleszczele	13	Zabytkowy układ urbanistyczny, Mur. kościół, dr. i mur. cerkiew, inne zabytki, galeria rzeźbiarska, Ametystowa Komnata, restauracja z potrawami regionalnymi, agroturystyka/pokoje gościnne, węzeł szlaków, informacja turystyczna, quest
Dobrowoda	6	Lokalne miejsce kultu religijnego – studnia z „cudowną” wodą, izba regionalna, dr. zabudowa wsi, nordic walking park, agroturystyka
Repczyce	4	Kąpielisko i plaża, wypożyczalnia sprzętu, pole biwakowe, agroturystyka
Saki	4	Dr. cerkiew XVIII w., lokalne miejsce kultu religijnego – słynąca cudami ikona św. Dymitra, malownicze położenie na wzgórzu w otoczeniu lasu, agroturystyka,

Policzna	1	Agroturystyka
Gruzka	1	Agroturystyka
Kuraszewo	1	Agroturystyka
Suchowolce	1	Zajazd z kuchnią regionalną
GMINA NAREW		
Narew	14	Zabytkowy układ urbanistyczny, kościół dr., cerkiew dr., mur. kaplica cmentarna, liczne dr. domy w miasteczku, prywatne muzeum wsi, restauracja regionalna, obiekty noclegowe, węzeł szlaków turystycznych, wieża widokowa, pole biwakowe, quest
Trześcianka	9	Zabytkowy układ ruralistyczny, Wieś Krainy Otwartych Okiennic, dr. cerkiew, dr. cerkiew cmentarna, zespół dr. domów ze zdobieniami, agroturystyka, węzeł szlaków
Soce	8	Zabytkowy układ ruralistyczny, Wieś Krainy Otwartych Okiennic, zespół dr. domów ze zdobieniami, muzeum wsi, niewielki skansen budownictwa wiejskiego, agroturystyka
Puchły	5	Wieś Krainy Otwartych Okiennic, Dr. cerkiew, pojedyncze dr. domy ze zdobieniami, agroturystyka, pole biwakowe/kemping
Ur. Kudak nad Narwią k. Odrynek	4	Zespół klasztoru (skitu) prawosławnego z dr. zabudową, miejsce kultu religijnego, malownicze położenie nad Narwią
Koźliki	4	Dr. cerkiew XVIII w., skansen dr. budownictwa wiejskiego (obiekt znajduje się tuż obok wsi, ale już na terenie pow. bielskiego)
Łosinka	3	Dr. cerkiew, dr. kaplica cmentarna XVIII w.,
Odrynki	2	Dr. cerkiew cmentarna, lokalne miejsce kultu religijnego ze źródłem z wodą uważaną za cudowną
Rybaki	2	Malownicze położenie nad brzegiem Narwi, agroturystyka
Tyniewicze Duże	1	Dr. cerkiew
Przybudki	1	Pomnikowy 400-letni dąb Dunin, europejskie drzewo roku 2022
Skaryszewo	1	Izba regionalna
Tyniewicze Małe	1	Agroturystyka
Gramotne	1	Agroturystyka
Gorodczyno	1	Agroturystyka
Ancuty	1	Agroturystyka
Waški	1	Agroturystyka
Hajdukowszczyzna	1	Agroturystyka
Kutowa	1	Agroturystyka
Chrabostówka	1	Agroturystyka
GMINA NAREWKA		
Narewka	17	Cerkiew mur., cmentarz żydowski, skansen i muzeum pszczelarstwa, galeria im. Tamary Sołowiej, Panteon Bogów Słowiańskich, dwie restauracje z kuchnią regionalną, informacja turystyczna, stacja wodna z wypożyczalnią sprzętu, kąpielisko z plażą, pole biwakowe, agroturystyka/pokoje gościnne, hotele, duży węzeł szlaków turystycznych, nordic walking park, quest
Siemianówka	10	Cerkiew mur., izba regionalna, ośrodek edukacji ekologicznej, wypożyczalnia sprzętu, wieża widokowa, agroturystyka/pokoje gościnne, duży węzeł szlaków turystycznych, quest
Masiewo Stare	7	Miejsce ogniskowe, wieża widokowa w ostoi żubrów, agroturystyka, duży węzeł szlaków, quest
Gruszki	6	Ośrodek edukacji przyrodniczej, miejsce ogniskowe, wieża widokowa, agroturystyka, duży węzeł szlaków
Stary Dwór	4	Plaża z kąpieliskiem, wypożyczalnia sprzętu, agroturystyka, pole biwakowe
Babia Góra	4	Wieża widokowa, agroturystyka, duży węzeł szlaków

Lewkowo Stare	4	Wioska tematyczna, dr. cerkiew, XVIII w. agroturystyka
Tarnopol-Kruhlik	3	Wieża widokowa, agroturystyka
Świnoroje	3	Miejsce ogniskowe, agroturystyka, węzeł szlaków
Pasieki	2	Wieża widokowa w ostoi żubrów, agroturystyka
Lewkowo Nowe	2	Agroturystyka
Nowa Łuka	2	Agroturystyka/pokoje gościnne
Planta	1	Izba regionalna
Nowe Masiewo	1	Agroturystyka
Zabłotczyzna	1	Agroturystyka
Krynica	1	Agroturystyka
Gnilec	1	Agroturystyka
Mikłaszewo	1	Agroturystyka
Skupowo	1	Agroturystyka
Kapitańszczyzna	1	Agroturystyka
Słobódka	1	Agroturystyka
Bernacki Most	1	Agroturystyka
Porosłe	1	Agroturystyka
Suszczy Borek	1	Agroturystyka
Łozowe	1	Agroturystyka
Janowo	1	Agroturystyka

W powyższej Tabeli 13 uwzględniono ponad 100 miejscowości położonych w regionie Puszczy Białowieskiej – czyli blisko połowę wszystkich miejscowości w obrębie powiatu hajnowskiego. Waloryzacja ich atrakcyjności turystycznej wykazuje bardzo znaczne dysproporcje występujące między nimi, ale także pewne charakterystyczne cechy, pozwalające je pogrupować. Uwzględniając przyjętą punktację, miejscowości te można podzielić na następujące grupy: o bardzo wysokiej atrakcyjności (powyżej 25 pkt), o wysokiej atrakcyjności (11–25 pkt), o średniej atrakcyjności (6–10 pkt), o atrakcyjności przeciętnej (3–5 pkt) i o atrakcyjności niskiej (1–2 pkt). Miejscowości nieujęte w zestawieniu można uznać za mające atrakcyjność bardzo niską lub nieatrakcyjne dla turystów.

Nie jest żadnym zaskoczeniem, że miejscowością zdecydowanie dominującą pod względem atrakcyjności turystycznej nad pozostałymi jest **Białowieża**, która w punktacji wg przyjętej skali (37 pkt) niemal dwukrotnie przewyższa drugą w kolejności Hajnowkę (21 pkt) i jest jedyną uznaną za miejscowość **bardzo wysokiej atrakcyjności turystycznej**. To właśnie w Białowieży i jej najbliższej okolicy znajdują się najbardziej atrakcyjne, mające najwyższą rangę i najczęściej odwiedzane przez turystów miejsca i obiekty (w tym przede wszystkim obiekty BPN) i największy w regionie zespół zabytków (m.in. zabudowania zespołu d. pałacu carskiego z Parkiem Pałacowym, cerkiew i kościół, dr. zabudowa wsi, największy w regionie skansen). Miejscowość dysponuje także najbardziej w regionie rozwiniętą infrastrukturą turystyczną, w tym: największą liczbą miejsc noclegowych, największą liczbą kwater agroturystycznych, największą liczbą miejsc w wyższej klasy obiektach hotelowych, największą liczbą markowych restauracji z potrawami regionalnymi. Białowieża jest także największym w Puszczy Białowieskiej węzłem szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, nordic walking oraz ścieżek przyrodniczych i edukacyjnych), mieści się tu najwięcej podmiotów (lokalnych biur turystycznych i osób indywidualnych) prowadzących działalność przewodnicką i oferujących dodatkowe atrakcje dla turystów.

W grupie miejscowości o **wysokiej atrakcyjności turystycznej** znalazła się Hajnowka (21 pkt) oraz Narewka (17 pkt), Narew (14 pkt), Kleszczele (13 pkt), i Dubicze Cerkiewne (11 pkt). Wysoka pozycja tych miejscowości nie wynika z obecności jakichś szczególnie atrakcyjnych obiektów czy miejsc budzących zainteresowanie turystów, ale raczej z odgrywanej przez nie roli lokalnych ośrodków administracyjnych i węzłów komunikacyjnych oraz koncentracji infrastruktury turystycznej

(baza noclegowa, gastronomia, węzły szlaków turystycznych). **Hajnówka**, stolica powiatu oraz główny ośrodek miejski i węzeł komunikacyjny regionu, zawsze pozostawała w turystycznym cieniu Białowieży, ale warto zwrócić uwagę, że mimo braku zabytków i cennych obiektów przyrodniczych, jest tu kilka oryginalnych atrakcji mogących zainteresować turystów. Należą do nich wyróżniający się niezwykle architekturą sobór św. Trójcy, możliwość przejazdu kolejką leśną przez Puszcze Białowieską, kilka renomowanych restauracji z kuchnią regionalną oraz dwa ciekawe muzea. Największym mankamentem ośrodka jest niedostatek obiektów bazy noclegowej, w tym brak hotelu lepszej klasy. Na uwagę zasługuje także **Narewka**, miejscowość pozbawiona cennych zabytków i innych szczególnych atrakcji, która w ostatnich latach, dzięki znacznym inwestycjom w infrastrukturę (powstały tu m.in. dwa dobrej klasy hotele z restauracjami regionalnymi, przystań kajakowa z zapleczem, kąpielisko z plażą i duży węzeł nowych szlaków turystycznych), zdołała wykreować się na trzeci pod względem znaczenia (po Białowieżą i Hajnówce) ośrodek turystyczny regionu.

Rycina 24. Zdobiony dom we wsi Soce w „Krainie Otwartych Okiennic”. Fot. Grzegorz Rąkowski

Do ośrodków turystycznych o **średniej atrakcyjności** zaliczono Czeremchę (10 pkt), Czyże (8 pkt), Siemianówkę (10 pkt), Trześciankę (9 pkt), Soce (8 pkt), Nowoberezowo (10 pkt), Pogorzelce (8), Krynoczkę (6 pkt), Dobrowodę (6 pkt), Topiło (6 pkt), Gruszki (6 pkt) i Masiewo Stare (7 pkt). Dwa pierwsze z nich to stolice gmin i lokalne węzły komunikacyjne, które swoją pozycję w rankingu zawdzięczają głównie obiektom infrastruktury turystycznej (baza noclegowa, węzły szlaków). Siemianówka natomiast swą wysoką pozycję zawdzięcza położeniu nad największym w regionie zbiornikiem wodnym – Zalewem Siemianówka, którego południowy brzeg został w ostatnich latach zagospodarowany turystycznie, co spowodowało powstanie większej liczby obiektów infrastruktury turystycznej. Pozostałe pięć miejscowości (poza Pogorzelcami) swą rangę zawdzięcza przede wszystkim walorom kulturowym. Trześcianka i Soce leżą w Krainie Otwartych Okiennic – mikroregionu turystycznego z sukcesem wypromowanego w ciągu ostatnich kilkunastu lat, z dużymi zespołami tradycyjnej zabudowy wiejskiej ze zdobieniami oraz licznymi kwaterami agroturystycznymi. Podobne

walory prezentuje też Nowoberezowo – tzw. wioska tematyczna, o dobrze zachowanym krajobrazie kulturowym, gdzie jest ponadto zabytkowy zespół cerkiewny. Krynoczka to z kolei jedno z najważniejszych w regionie miejsc kultu religijnego z cerkwią, kaplicą i źródłem wody uważanej za cudowną, gdzie kilka razy do roku, przy okazji uroczystości religijnych gromadzą się pielgrzymi. Źródło z „cudowną” wodą znajduje się także w Dobrowodzie, gdzie są także drewniane domy ze zdobieniami i kilka kwater agroturystycznych. Pogorzelce swą pozycję zawdzięczają przede wszystkim obiektom infrastruktury turystycznej zlokalizowanym w sąsiedztwie (duży węzeł szlaków turystycznych, ścieżka edukacyjna Szlak Dębów Królewskich, miejsca ogniskowe) oraz powstałym w ostatnich latach kwaterom agroturystycznym, galerii sztuki i restauracji regionalnej. Podobną rolę, przede wszystkim, jako ważne węzły szlaków turystycznych, odgrywają także Topiło (6 pkt), Gruszki (6 pkt) i Masiewo Stare (6 pkt), będące swego rodzaju bramami do rzadziej odwiedzanych przez turystów części Puszczy Białowieskiej.

Do miejscowości o **atrakcyjności przeciętnej** zaliczono Budy (5 pkt), Teremiski (3 pkt), Stary Kornin (5 pkt), Werstok (3 pkt), Orzeszkowo (5 pkt), Borysówkę (3 pkt), Lipiny (4 pkt), Dubiny (3 pkt), Zwierzyniec (5 pkt), Repczycy (4 pkt), Saki (4 pkt), Puchły (5 pkt), ur. Kudak (4 pkt), Koźliki (4 pkt), Łosinkę (3 pkt), Stary Dwór (4 pkt), Babią Górę (4 pkt), Lewkowo Stare (4 pkt), Świnoroje (3 pkt) i Tarnopol-Kruhlik (3 pkt). Spośród nich Budy, Teremiski, Świnoroje i Zwierzyniec to miejscowości położone na polanach puszczańskich, z agroturystyką, węzłami szlaków i innymi obiektami infrastruktury turystycznej, a podobne walory cechują także położone na obrzeżu lasów Puszczy Białowieskiej Orzeszkowo i Babią Górę. Infrastruktura turystyczna związana z zagospodarowaniem brzegu Zbiornika Siemianówka powstała w ostatnich latach w Starym Dworze i Tarnopolu-Kruhliku, a w Repczycach – główne obiekty o znaczeniu turystycznym są związane z Zalewem Repczycy. Atrakcyjność pozostałych miejscowości z tej grupy jest związana głównie z ich walorami kulturowymi. Borysówka, Lipiny i Dubiny – to tzw. wioski tematyczne, a Puchły leżą w Krainie Otwartych Okiennic, o której była już mowa. Podobne walory, ze starą zabudową, reprezentuje też Stary Kornin. W Werstoku, Koźlikach i Łosince zachowały się stare cerkwie, a w Sakach i ur. Kudak nad Narwią znajdują się wyróżniające się malowniczym położeniem sanktuaria religijne, przy czym to pierwsze ma co najmniej trzywiekową tradycję i znajduje się tam najpiękniejsza i jedna z najstarszych w regionie drewniana cerkiew, a to drugie powstało dopiero na początku XXI w.

O walorach pozostałych umieszczonych w zestawieniu kilkudziesięciu miejscowościach o **niskiej atrakcyjności turystycznej** decydują przede wszystkim znajdujące się tam kwatery agroturystyczne.

Mikroregiony turystyczne

Rozmieszczenie miejscowości z walorami turystycznymi pozwala na wyodrębnienie w regionie Puszczy Białowieskiej kilku **mikroregionów turystycznych**.

Najważniejszy z nich, położony w centrum polskiej części Puszczy Białowieskiej, obejmuje Białowieżę i jej najbliższe okolice i można go nazwać **mikroregionem białowieskim**. Białowieża jest rozległą miejscowością, obejmującą kilka części (będących niegdyś oddzielnymi wsiami) i przysiółków, położoną na największej w Puszczy Białowieskiej, Polanie Białowieskiej. Do mikroregionu można zaliczyć także położone w jej pobliżu, na trzech odrębnych, mniejszych polanach, satelitarne miejscowości: Pogorzelce, Teremiski, Budy i Zwierzyniec, o atrakcyjności średniej lub przeciętnej.

Centrum drugiego z mikroregionów, który można nazwać **mikroregionem hajnowskim**, stanowi leżąca na zachodnim obrzeżu Puszczy Białowieskiej Hajnówka. Poza tym wchodzi do niego położone w jej najbliższym sąsiedztwie, wyróżniające się wysokimi walorami kulturowymi sanktuarium religijne w ur. Krynoczek na polanie puszczańskiej oraz wsie Lipiny, Dubiny Nowoberezowo, a także Orzeszkowo, z nieźle rozwiniętą infrastrukturą turystyczną, będące dobrym punktem startowym wycieczek do Puszczy.

Na północnym obrzeżu Puszczy Białowieskiej można wyróżnić **mikroregion narewowski**. Jego centrum stanowi Narewka, o świetnie rozwiniętej infrastrukturze turystycznej, a wchodzi do niego również Gruszki i Świnoroje, z węzłami szlaków i innymi obiektami infrastruktury, które mogą być świetnymi punktami startowymi wycieczek do Puszczy.

Dalej na północ leży **mikroregion siemianowski**, który rozwinął się w ostatnich latach w związku z zagospodarowaniem brzegu Zalewu Siemianówka, stanowiącego lokalną atrakcję turystyczną, nieco konkurencyjną w stosunku do lasów Puszczy Białowieskiej. Za jego centrum należy uznać miejscowość Stary Dwór, gdzie stosunkowo niedawno otwarto duży ośrodek rekreacyjny z plażą, kąpieliskiem i przystanią. Poza tym należy do niego duża wieś Siemianówka – węzeł komunikacyjny z różnymi obiektami infrastruktury turystycznej, oraz miejscowości Babia Góra, Tarnopol-Kruhlik i Nowa Łuka, gdzie znajdują się kwatery agroturystyczne służące turystom wypoczywającym w rejonie zalewu.

Na zachód od Zbiornika Siemianówka, po obu stronach Narwi, leży **mikroregion Krainy Otwartych Okiennic**, skutecznie wypromowany jako atrakcja kulturowa regionu. Jego centrum jest wieś Trześcińska, a należą do niego także wsie Soce i Puchły. Wszystkie te miejscowości odznaczają się wysokimi walorami kulturowymi, z zespołami bogato zdobionych drewnianych domów, zabytkowymi świątyniami (Trześcińska, Puchły) oraz licznymi kwaterami agroturystycznymi. Do mikroregionu można także zaliczyć niezbyt odległą stolicę gminy – Narew, miejscowość o także wysokich walorach kulturowych.

Na południowo-zachodnich obrzeżach Puszczy Białowieskiej można wyróżnić dwa mikroregiony turystyczne. Pierwszy z nich to **mikroregion dubicki**, którego ośrodkiem jest gminna wieś Dubicze Cerkiewne. Jej główną atrakcją jest Zalew Bachmaty z odpowiednią infrastrukturą. Do mikroregionu można zaliczyć także charakteryzujące się wysokimi walorami miejscowości Stary Kornin i Werstok (zabytkowe drewniane cerkwie), miejscowości, w których znajdują się drewniane wiatraki: Grabowiec i Koryciski, oraz sąsiednie miejscowości z agroturystyką: Czechy Orlańskie i Tofiłowce.

Ostatnim z mikroregionów jest **mikroregion kleszczelsko-czeremszański** z ośrodkami w Kleszczelach o wysokich walorach kulturowych i z nieźle rozwiniętą bazą noclegową oraz w Czeremsze, która jest ważnym węzłem komunikacyjnym. W skład mikroregionu wchodzi także położone pomiędzy tymi dwoma ośrodkami Repczyce, z Zalewem Repczyce i znajdującą się nad nim infrastrukturą turystyczną, oraz sąsiednia Dobrowoda gdzie znajdują się zarówno obiekty infrastruktury turystycznej, jak i walory kulturowe.

I.3.6. ZAGROŻENIA ZWIĄZANE Z ROZWOJEM TURYSTYKI

Zagrożenia dla środowiska przyrodniczego

Zagrożenia dla obszarów cennych przyrodniczo, w tym szczególnie dla parków narodowych, spowodowane przez nadmierny ruch turystyczny, są dobrze znane (Harabin i in. 2000, Rąkowski 2002,

Podawca i Pawłat-Zawrzykraj 2018, Kruczek i Przybyło-Kisielevska 2019), jak się wydaje jednak w Puszczy Białowieskiej turystyka nie powoduje szczególnie wysokiego zagrożenia dla głównych walorów tego kompleksu leśnego.

Według planów ochrony przyrody nadleśnictw Białowieża, Hajnówka i Browsk presja turystyczna związana z poruszaniem się turystów po szlakach turystycznych oraz pozyskiwaniem runa leśnego przez mieszkańców okolicznych miejscowości nie stanowi istotnego zagrożenia dla środowiska przyrodniczego Puszczy Białowieskiej (*Programy ochrony przyrody nadleśnictw Białowieża, Browsk i Hajnówka*, 2012). Także autorzy opracowania o priorytetach ochronnych obiektu światowego dziedzictwa UNESCO Puszcza Białowieska (Kujawa i in. 2016) wśród największych zagrożeń dla środowiska przyrodniczego Puszczy nie wymieniają turystyki. Według autorów tej pracy główne zagrożenia przyrody puszczańskiej związane są z fragmentacją siedlisk, m.in. w związku z prowadzeniem gospodarki leśnej, w tym wyrębów, w tych częściach Puszczy Białowieskiej, które nie są objęte wyższymi formami ochrony przyrody (park narodowy, rezerваты przyrody), usuwaniem martwego drewna oraz wnikaniem w głąb lasów obcych i inwazyjnych gatunków roślin.

Wraz ze zwiększeniem ruchu turystycznego w różnych częściach Puszczy Białowieskiej potencjalnie wzrosnąć może zagrożenie związane z tym ostatnim czynnikiem, czyli możliwość zwiększenia niepożądanego obecności ekspansywnych gatunków roślin obcych dla lokalnej flory, powodujących zamieranie lub wycofywanie się gatunków rodzimych, w tym również rzadkich i zagrożonych. Do takich gatunków należą m.in. turzyca drzączkowa, niecierpek drobnokwiatowy, rdestowiec ostrokończysty, erechites jastrzębcowaty, nawłóć kanadyjska, nawłóć późna, słonecznik bulwiasty, przymiotno kanadyjskie i przymiotno białe (Brzeziecki 2017, Jerczyński i in. 2018, Bohdan i Sulej 2020).

Zagrożenie to związane jest jednak przede wszystkim z generalnym wzrostem antropopresji w Puszczy Białowieskiej, w tym ze wzrostem gęstości dróg dopuszczonych do ruchu publicznego (m.in., w ostatnich latach, tzw. Drogi Narewskiej z Narewki do Białowieży, co wzbudziło wiele kontrowersji) i wzrostem intensywności tego ruchu. Dalszy wzrost jego intensywności, wiążący się rosnącą presją turystyczną w regionie, może stwarzać potencjalne zagrożenie dla walorów przyrodniczych Puszczy, powodując większą fragmentację i izolację siedlisk oraz stwarzając bariery dla migracji zwierząt. W tym kontekście ważne jest zachowanie obowiązujących zakazów wjazdów pojazdów mechanicznych (włącznie z motocyklami i quadami) na drogi i dukty w Puszczy Białowieskiej oraz niedostępianie już żadnych kolejnych dróg leśnych do ruchu publicznego.

Innym zagrożeniem, związanym z rozwojem ruchu turystycznego w regionie Puszczy Białowieskiej, jest presja urbanistyczna na polany puszczańskie i tereny położone na obrzeżu puszczy, związana ze wznoszeniem obiektów bazy noclegowej i infrastruktury turystycznej. Presja ta dotyczy jednak przede wszystkim terenów nieleśnych i porolnych, o stosunkowo niskich walorach przyrodniczych, znacznie przekształconych w wyniku trwającego kilka stuleci rozwoju osadnictwa puszczańskiego.

Generalnie jednak brak obecnie przesłanek wskazujących na to, aby ruch turystyczny w Puszczy Białowieskiej powodował jakieś poważniejsze zagrożenia dla środowiska przyrodniczego lub mógł powodować takie zagrożenia w najbliższej przyszłości. Wielkość tego ruchu w obszarach o najcenniejszych walorach, w tym w strefie ochrony ścisłej Białowieskiego Parku Narodowego jest ściśle reglamentowana (na jedyną dostępną ścieżkę przyrodniczą w tej strefie dopuszcza się jedynie ograniczoną liczbę turystów w towarzystwie licencjonowanego przewodnika). Ograniczenia w BPN są tak duże, że zdaniem niektórych specjalistów, bez szkody dla środowiska przyrodniczego można je nieco rozluźnić, dopuszczając ograniczony ruch turystyczny również w innych częściach obszaru ochrony ścisłej, w celu uatrakcyjnienia oferty dla turystów.

Zagrożenia dla walorów kulturowych

Rozwój turystyki w Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeżach, jaki nastąpił w ostatnich latach i będzie następował w przyszłości, niesie ze sobą potencjalne niebezpieczeństwo nie tylko dla przyrody Puszczy, z czego dość dobrze zdają sobie sprawę jego organizatorzy, leśnicy, organy ochrony przyrody i władze lokalne. W powszechnej świadomości nie funkcjonuje natomiast problem zagrożeń, jakie niekontrolowany rozwój turystyki niesie dla unikatowego wiejskiego krajobrazu kulturowego regionu i zabytków drewnianego budownictwa (Rąkowski 2004, Rąkowski 2010). Ten tradycyjny krajobraz kulturowy jest obecnie pozbawiony formalnej ochrony, choć należałoby go chronić na równi z przyrodą regionu, również w kontekście objęcia Puszczy Białowieskiej i jej obrzeży statusem obiektu Światowego Dziedzictwa UNESCO. W obiektach o takim statusie, mimo iż dzieli się je na obiekty dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, ochronie podlegają oba te rodzaje walorów (*Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* 2021). Jest to tym bardziej istotne, że krajobraz i zabudowa wsi wokół Puszczy Białowieskiej są świadectwem ścisłych, trwających kilka wieków związków człowieka z przyrodą.

Zagrożenia dla zespołów tradycyjnej zabudowy puszczańskich i okotopuszczańskich są spowodowane, oczywiście, nie tylko rozwojem turystyki, ale również m.in. generalną presją urbanizacyjną oraz rozbudową miejscowości, w licznych przypadkach jednak wiążą się one z powstawaniem obiektów, które pośrednio lub bezpośrednio służą obsłudze ruchu turystycznego. Tak, czy inaczej, jednak skutkiem takich działań bywa burzenie starych domów i budowa w całkowicie do niedawna drewnianych wsiach budynków murowanych, w tym także służącym celom turystycznym, niepasujących do lokalnej tradycji, burzących tradycyjne, zabytkowe układy przestrzenne. Proponowane działania na rzecz ochrony krajobrazu kulturowego i zespołów drewnianej zabudowy wiejskiej zostaną przedstawione w ostatniej części niniejszego opracowania.

I.4. ANALIZA SWOT UWARUNKOWAŃ ROZWOJU TURYSTYKI W OBRĘBIE OBIEKTU ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA UNESCO BIAŁOWIEŻA FOREST I W JEGO OTOCZENIU

Atuty

1. Unikatowe walory przyrodnicze: Puszcza Białowieska, Białowieski Park Narodowy, ostatni naturalny las niżowy w Europie i ostoja żubra, jeden z najcenniejszych obiektów przyrodniczych w Polsce, atrakcja turystyczna powszechnie znana w Polsce i w Europie, najważniejszy w regionie cel wizyt turystów z kraju i zagranicy.
2. Międzynarodowy status ochronny Puszczy Białowieskiej (rezerwat biosfery, przyrodniczy obiekt światowego dziedzictwa UNESCO, obszar Natura 2000).
3. Cenne obszary chronione o statusie krajowym: Białowieski Park Narodowy i ponad 20 rezerwatów przyrody chroniących najcenniejsze walory przyrodnicze Puszczy Białowieskiej (poza parkiem narodowym), z jednym z największych w Polsce rezerwatem „Lasy naturalne Puszczy Białowieskiej”.
4. Znakomity stan środowiska przyrodniczego, z czystymi wodami i powietrzem, bez źródeł zanieczyszczeń przemysłowych.
5. Bogate dziedzictwo kulturowe wynikające m.in. z wielonarodowego charakteru regionu.
6. Bardzo dobrze rozwinięta baza noclegowa regionu (w szczególności w Białowieży), z licznymi obiektami o zróżnicowanej wielkości i standardzie.

7. Bardzo bogata i urozmaicona oferta w zakresie kwater agroturystycznych, często z dodatkowymi atrakcjami dla turystów.
8. Działające w regionie liczne podmioty turystyczne: organizacje turystyczne (w tym stowarzyszenia agroturystyczne), biura podróży i licencjonowani przewodnicy BPN, oferujące zróżnicowane programy wycieczek i pobytów turystycznych w regionie Puszczy Białowieskiej
9. Dobrze rozwinięta sieć szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, nordic walking) oraz ścieżek przyrodniczych i edukacyjnych.
10. Znakomite warunki do rozwijania różnorodnych form turystyki specjalistycznej (przyrodniczej i kulturowej) i aktywnej (pieszej, rowerowej, kajakowej, konnej i narciarskiej).
11. Znakomite warunki do rozwijania edukacji ekologicznej w oparciu o kilka ośrodków edukacji ekologicznej (Nadleśnictwa, Białowieski Park Narodowy, gmina Narewka) z bogatą ofertą różnorodnych zajęć edukacyjnych skierowaną głównie do dzieci i młodzieży.
12. Atrakcyjna pod względem przyrodniczym, krajobrazowym i turystycznym dolina Górnej Narwi z Zalewem Siemianówka, stanowiące ofertę uzupełniającą w stosunku do Puszczy Białowieskiej
13. Różnorodność etniczno-religijna regionu, liczne atrakcyjne dla turystów obiekty (świątynie, miejsca kultu) i imprezy związane z kulturą mniejszości narodowych (festiwale, festyny, uroczystości religijne).
14. Unikatowe w skali kraju walory harmonijnego krajobrazu kulturowego z ekstensywnym rolnictwem na obrzeżach Puszczy Białowieskiej i na puszczańskich polanach.
15. Liczne zabytkowe układy osadnicze oraz najliczniejsze i najlepiej zachowane w kraju zespoły zabytków drewnianego budownictwa wiejskiego, a także kilka niewielkich skansenów tego budownictwa.
16. Bogata oferta kulinarna regionu oparta na wykorzystaniu tradycyjnych miejscowych produktów spożywczych (miód, owoce leśne, grzyby, dziczyzna).
17. Stosunkowo dobra dostępność komunikacyjna regionu z Białegostokiem i aglomeracją warszawską.
18. Działania promocyjne na rzecz regionu podejmowane przez powiat hajnowski, gminy oraz organizacje turystyczne działające w regionie (wydawnictwa, strony internetowe, prezentacje na targach turystycznych).

Słabości

1. Nierównomierne rozmieszczenie obiektów bazy noclegowej, z nadmiernym ich zagęszczeniem w Białowieży i zbyt małą liczbą w niektórych obszarach na obrzeżu Puszczy Białowieskiej.
2. Nadmierna koncentracja ruchu turystycznego w Białowieży i jej najbliższych okolicach.
3. Zbyt małe wykorzystanie w ofertach turystycznych walorów przyrodniczych Puszczy Białowieskiej poza parkiem narodowym i okolicami Białowieży.
4. Niedostateczne wykorzystanie turystyczne Hajnówki jako głównego ośrodka miejskiego regionu i potencjalnego centrum sterowania ruchem turystycznym.
5. Nadmierna koncentracja ruchu turystycznego w sezonie wiosenno-letnim i niedostatek propozycji organizacji pobytu turystów poza głównym sezonem turystycznym.
6. Zbyt słabo rozwinięta sieć szlaków turystycznych w niektórych rejonach Puszczy Białowieskiej, m.in. w jej południowej części i w północno-zachodniej części (Puszcza Ładzka).
7. Brak urozmaiconych wariantów zwiedzania naturalnego lasu w obszarze ochrony ścisłej BPN – od kilkudziesięciu lat funkcjonuje ta sama, jedyna trasa.
8. Istnienie w obrębie regionu obszarów o stosunkowo niskich walorach krajobrazowych i przyrodniczych, o słabo rozwiniętej infrastrukturze turystycznej.

9. Niedostateczna promocja turystyczna obszarów położonych na obrzeżach Puszczy Białowieskiej.
10. Zbyt słabe rozpoznanie oraz brak formalnej ochrony walorów kulturowych regionu (m.in. brak aktualnej inwentaryzacji zabytków drewnianego budownictwa wiejskiego oraz cennych układów osadniczych), które mogłyby zostać wykorzystane do jego promocji i wzbogacenia oferty turystycznej.
11. Zbyt małe wykorzystanie w ofertach turystycznych unikatowych walorów środowiska kulturowego i różnorodności etniczno-religijnej obrzeży Puszczy Białowieskiej.
12. Zbyt małe wykorzystanie w promocji regionu licznych organizowanych tu imprez kulturalnych (festiwali, festynów i innych) o zasięgu międzynarodowym, krajowym, regionalnym i lokalnym.
13. Niska wśród społeczności lokalnych świadomość wartości walorów kulturowych drewnianego budownictwa wiejskiego, zabytkowych układów osadniczych i tradycyjnego krajobrazu rolniczego oraz możliwości ich wykorzystania jako atrakcji turystycznych.
14. Likwidacja połączenia kolejowego z Hajnówki do Białowieży i okresowe zamykanie połączeń kolejowych Hajnówki z Siemianówką, co utrudnia dostępność komunikacyjną atrakcji turystycznych.

Szanse

1. Możliwość wykorzystania faktu rozciągnięcia statusu obiektu światowego dziedzictwa UNESCO na cały polski obszar Puszczy Białowieskiej do promocji turystycznej regionu i wzmocnienia marki turystycznej Puszczy Białowieskiej.
2. Wzrost świadomości ekologicznej turystów i społeczności lokalnych.
3. Wzrost zainteresowania turystyką przyrodniczą oraz różnymi formami turystyki aktywnej i kwalifikowanej związanej z lasem.
4. Wzrost zainteresowania wielokulturowością i turystyką kulturową.
5. Wzrost popytu na żywność ekologiczną, tradycyjną i regionalną oraz żywność wysokiej jakości.
6. Możliwość rozgęszczenia ruchu turystycznego w samej Białowieży i jej najbliższych okolicach i zwiększenia ruchu turystycznego na obrzeżach Puszczy Białowieskiej i poza Puszczą, w wyniku opracowania atrakcyjnych i zróżnicowanych ofert oraz produktów turystycznych w różnych częściach regionu.
7. Możliwość zwiększenia ruchu turystycznego w regionie, a tym samym stworzenia nowych miejsc pracy związanych z turystyką oraz uzyskiwania przez społeczności lokalne dodatkowych dochodów związanych z rozwojem turystyki.
8. Możliwość organizowania turystyki przyrodniczej i specjalistycznej w różnych częściach Puszczy Białowieskiej, poza najbliższymi okolicami Białowieży.
9. Możliwość wykorzystania najciekawszych miejscowości z zachowaną starą zabudową i historycznymi układami przestrzennymi jako atrakcji turystycznych, szczególnie na obszarach regionu oddalonych od Puszczy Białowieskiej lub położonych na jej obrzeżu.
10. Możliwość uatrakcyjnienia oferty turystycznej przez adaptację tradycyjnych drewnianych domów i innych zabytków budownictwa wiejskiego na kwatery agroturystyczne i inne obiekty infrastruktury turystycznej.
11. Możliwość oferowania różnorodnych atrakcji turystycznych w różnych porach roku, w tym poza głównym sezonem turystycznym i w zimie.
12. Możliwość wykorzystania w ofercie turystycznej, jako dodatkowej atrakcji, oryginalnych potraw i dań kuchni regionalnej w gospodarstwach agroturystycznych oraz zakładach gastronomicznych.

13. Możliwość wykorzystania w ofercie turystycznej regionu licznych imprez i uroczystości kulturalnych, folklorystycznych i religijnych.
14. Możliwość uzyskiwania finansowego wsparcia na projekty związane z turystyką ze środków UE i innych funduszy pomocowych.
15. Stymulowanie przez rozwój turystyki aktywności ekonomicznej społeczności lokalnych.
16. Wzmacnianie świadomości regionalnej społeczności lokalnych oraz poczucia dumy z unikatowych walorów środowiska kulturowego i przyrodniczego, a także konieczności ich ochrony.

Zagrożenia

1. Kryzys migracyjny na granicy z Białorusią i wciąż obowiązujące niektóre obostrzenia dotyczące przebywania w bezpośrednim sąsiedztwie granicy, co znacznie zmniejszyło ruch turystyczny w Puszczy Białowieskiej w ostatnich latach.
2. Praktyczne ustanie ruchu na przejściach granicznych na granicy z Białorusią położonych w rejonie Puszczy Białowieskiej (na przejściu turystycznym Białowieża-Piererów, na przejściu drogowym Połowce – Pieszczałka i na przejściach kolejowych Siemianówka – Świsłocz i Czeremcha – Wysokie Litewskie).
3. Znaczny spadek liczby turystów z kraju i zagranicy w latach 2020–2022 r., w związku z epidemią Covid-19, kryzysem migracyjnym na granicy polsko-białoruskiej oraz wybuchem wojny na Ukrainie.
4. Wzrost zagrożeń dla środowiska przyrodniczego Puszczy Białowieskiej, w związku z budową metalowego płotu na granicy polsko-białoruskiej.
5. Postrzeganie przez część społeczeństwa obszarów chronionych jako bariery rozwojowej oraz potrzeba podnoszenia świadomości i kwalifikacji administracji publicznej w zakresie gospodarowania na obszarach chronionych. Wzrost antropopresji na środowisko przyrodnicze, w tym związane z budową obiektów infrastruktury turystycznej.
6. Peryferyjne położenie regionu i jego niedostateczna dostępność komunikacyjna.
7. Wzrost zagrożeń dla środowiska przyrodniczego i krajobrazu kulturowego w wyniku nasilenia się ruchu drogowego oraz rozbudowy infrastruktury komunikacyjnej i turystycznej w regionie.
8. Fragmentacja siedlisk przyrodniczych Puszczy Białowieskiej w wyniku przecięcia ich przez udostępnione dla ruchu publicznego trasy komunikacyjne (np. Droga Narewowska)
9. Zwiększenie zagrożeń dla środowiska przyrodniczego w wyniku nadmiernej penetracji przez turystów obszarów cennych przyrodniczo.
10. Wypieranie historycznych harmonijnych układów przestrzennych miejscowości przez chaos budowlany (nowa, bezplanowa zabudowa mieszkaniowa i zabudowa rekreacyjna).
11. Brak nadzoru konserwatorskiego nad unikatowymi walorami środowiska kulturowego regionu oraz postępująca zagłada tradycyjnego drewnianego budownictwa wiejskiego i zastępowanie go burzącymi harmonię krajobrazu kulturowego budynkami niepasującymi do lokalnej tradycji.
12. Niedostatek środków finansowych na realizację zamierzeń związanych z rozwojem turystyki zrównoważonej.
13. Niekorzystna struktura wiekowa wiejskich społeczności lokalnych i spadek zasobów pracy: przewaga ludzi starszych i emerytów, odpływ młodzieży i osób w wieku produkcyjnym do większych miast.

Podsumowanie

Region Puszczy Białowieskiej ma ogromny potencjał turystyczny, związany z unikatowymi w skali Europy i świata walorami przyrodniczymi Puszczy Białowieskiej, jako obiektu międzynarodowej ochrony przyrody i jedynej naturalnej ostoi europejskiego żubra w odmianie nizinnej, uzupełnionymi przez mniej znane oryginalne walory kulturowe, uznaną międzynarodową marką turystyczną oraz dobrze rozwiniętą infrastrukturą turystyczną. Potencjał ten nie jest obecnie w pełni wykorzystany i stwarza możliwości znacznego rozwoju ruchu turystycznego i tym samym zwiększenia przychodów z turystyki, uzyskiwanych zarówno przez związane z turystyką instytucje i przedsiębiorstwa w regionie, jak i przez jego mieszkańców.

II. ZARYS KONCEPCJI ROZWOJU TURYSTYKI W REGIONIE PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ

Wprowadzenie

Niniejsza część opracowania nie jest koncepcją w ścisłym tego słowa znaczeniu, a jedynie jej zarysem. W oparciu o analizę uwarunkowań oraz istniejących dokumentów strategicznych, koncepcyjnych i planistycznych określono w nim jednak główne kierunki i cele, ku jakim zmierzać powinien rozwój turystyki w regionie, a także zaproponowano przykładowe działania, jakie pozwolą te cele osiągnąć. Przedstawione propozycje w zakresie optymalizacji ruchu turystycznego w regionie oraz możliwości uzyskiwania znacznie większych, niż dotychczas korzyści ekonomicznych z turystyki, bez zwiększania zagrożeń dla środowiska przyrodniczego i kulturowego, mogą zostać wykorzystane i uwzględnione w opracowywanych obecnie i w przyszłości bardziej szczegółowych dokumentach strategicznych i planistycznych dotyczących regionu i jego jednostek administracyjnych. W żadnym jednak wypadku nie wyczerpują one listy możliwych rozwiązań i aktywności prowadzących do założonych celów. Warto także pamiętać, że rozwój turystyki w formach zrównoważonych powinien być jednym z najważniejszych, ale nie jedynym elementem zrównoważonego rozwoju regionu Puszczy Białowieskiej.

Wizja regionu Puszczy Białowieskiej w odniesieniu do funkcji turystycznej

Wyróżniający się swą marką i wyrazistym wizerunkiem oraz rozpoznawalny w skali kraju i Europy region przyjazny przybywającym tu turystom, skutecznie chroniący swe unikatowe środowisko naturalne i dziedzictwo kulturowe, zamieszkały przez świadome tych walorów i dumne z nich społeczności lokalne, aktywnie działające na rzecz ich ochrony, oraz wykorzystujące te walory dla rozwoju różnych form turystyki zrównoważonej, stanowiącej jedną z głównych form aktywności ekonomicznej regionu i podstawę poprawy jego sytuacji ekonomicznej.

Podstawowe cele koncepcji:

1. Wykorzystanie faktu objęcia całej Puszczy Białowieskiej statusem obiektu światowego dziedzictwa UNESCO do turystycznej promocji regionu w kraju i za granicą.
2. Zwiększenie ruchu turystycznego w całym regionie w oparciu o znacznie pełniejsze niż dotychczas wykorzystanie jego walorów przyrodniczych i kulturowych.
3. Promocja zrównoważonych form turystyki, niestwarzających zagrożeń dla środowiska przyrodniczego i walorów kulturowych.
4. Rozwój i podnoszenie standardu infrastruktury turystycznej, z uwzględnieniem wymogów ochrony środowiska.
5. Aktywizacja turystyczna innych miejscowości i obszarów regionu, poza Białowieżą i jej okolicą.
6. Udostępnienie dla turystyki nowych terenów w obrębie Białowieskiego Parku Narodowego.
7. Aktywizacja i udostępnienie dla turystyki (m.in. przez rozwój sieci szlaków i ścieżek dydaktycznych) obszarów innych części Puszczy Białowieskiej poza parkiem narodowym, w tym w szczególności jej południowej i północno-zachodniej części.

8. Aktywizacja turystyczna obrzeży Puszczy Białowieskiej, z wykorzystaniem walorów kulturowych położonych tam miejscowości.
9. Aktywizacja turystyczna i ekonomiczna Hajnówki jako centrum regionu i ośrodka sterowania ruchem turystycznym w regionie Puszczy Białowieskiej.
10. Stworzenie lokalnych centrów turystycznych w spełniających określone warunki miejscowościach położonych w rzadziej odwiedzanych obszarach Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeżu.
11. Wydłużenie sezonu turystycznego na cały rok.
12. Wzrost dochodów z turystyki zarówno w budżetach jednostek samorządu lokalnego, jak i w budżetach mieszkańców regionu.

II.1. DZIAŁANIA PROMOCYJNE I POŻĄDANE KIERUNKI ROZWOJU TURYSTYKI

II.1.2. ANALIZA ISTNIEJĄCYCH DOKUMENTÓW PLANISTYCZNYCH

Dla regionu Puszczy Białowieskiej, obejmującego powiat hajnowski, jak również dla większych jednostek administracyjnych lub funkcjonalnych w skład których ten region wchodzi (województwo podlaskie, Kraina Żubra), a także dla jego poszczególnych części (gminy, nadleśnictwa, obszary chronione) w ciągu ostatnich 20 lat opracowano kilkadziesiąt różnego rodzaju dokumentów planistycznych (strategii, koncepcji, planów zagospodarowania, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, planów ochrony i planów zadań ochronnych). Niemal w każdym z nich znajdowały się odniesienia do turystyki i jej znaczenia dla regionu, a niektóre były poświęcone wyłącznie turystyce. Opracowywane na potrzeby różnych podmiotów, służyły one różnym celom, miały różny charakter, różny zasięg i różny stopień szczegółowości, a zawarte w nich koncepcje i zalecenia rzadko były spójne, a często bywały ze sobą sprzeczne. Niektóre z nich straciły aktualność i mają znaczenie historyczne, inne, te mające charakter oficjalny i obowiązujący, były podstawą prowadzenia różnych działań i zawarte w nich zalecenia zostały w całości lub w części zrealizowane, kilkanaście z nich ma moc obowiązującą do dziś. Analiza tych dokumentów, których przeglądu dokonano w poniższej Tabeli 14, pozwoli ocenić zawarte w nich zalecenia, pomysły i koncepcje oraz ocenić ich aktualność, zasadność i przydatność pod kątem wykorzystania części z nich w niniejszym opracowaniu.

Tabela 14. Zestawienie i charakterystyka przeanalizowanych dokumentów planistycznych dotyczących regionu Puszczy Białowieskiej, zawierających elementy związane z rozwojem turystyki

Nazwa dokumentu	Rok opracowania	Zasięg terytorialny	Krótką charakterystyka/link do tekstu	Uwagi
Strategie i koncepcje				
Strategia rozwoju turystyki w gminach Puszczy Białowieskiej	1999	gminy: Białowieża, Hajnówka, Narewka i Dubicze Cerkiewne	Opracowanie dot. strategii poszczególnych gmin w zakresie rozwijania funkcji turystycznych	Dokument o charakterze historycznym, do wykorzystania w analizach porównawczych
Podstawy strategii zarządzania Puszczą Białowieską	2001	Region Puszczy Białowieskiej	Opracowanie wykonane w ramach projektu DANCEE „Puszcza Białowieska”	Dokument o charakterze historycznym, do wykorzystania w analizach porównawczych
Koncepcja rozwoju turystyki na obszarze Krainy Żubra	2004	Kraina Żubra: powiaty sokólski, białostocki, hajnowski, bielski i siemiatycki	https://bip.bialowieza.pl/wiadomosci/archiwum/1/wiadomosc/33823/koncepcja_rozwoju_turystyki_na_obszarze_krainy_zubra Koncepcja stanowi samodzielną, lecz także integralną część zainicjowanego w 2004 r. Programu Żubr, mającego na celu aktywację ekonomiczną przygranicznych rejonów woj. podlaskiego. W dokumencie przedstawiono walory turystyczne Krainy Żubra – regionu obejmującego południowo-wschodnią część woj. podlaskiego – i możliwości rozwoju turystyki na tym terenie. Jego treść była konsultowana z samorządami, nadleśnictwami, parkiem narodowym i organizacjami pozarządowymi funkcjonującymi na obszarze Krainy Żubra.	Spośród zaproponowanych w koncepcji rozwiązań całkowicie lub częściowo zrealizowano: - powstanie Lokalnej Organizacji Turystycznej „Region Puszczy Białowieskiej” - uzupełnienie istniejącej sieci szlaków turystycznych, - powstanie Centrum Turystyki i Promocji „Kraina Żubra” w osadzie leśnej Zwierzyniec (w koncepcji proponowanym miejscem lokalizacji centrum była Hajnówka), - rozwój bazy kwater agroturystycznych o zróżnicowanej ofercie, - rozwój lokalnej gastronomii z wykorzystaniem potraw regionalnych.
Wstępna koncepcja rozwoju turystyki w regionie Puszczy	2005	powiat hajnowski i część	Bardziej szczegółowa wersja dokumentu omówionego wyżej, o zasięgu ograniczonym do regionu Puszczy Białowieskiej	j.w.

Białowieskiej		powiatu bielskiego		
Zintegrowana strategia rozwoju obszarów wiejskich regionu Puszczy Białowieskiej. Centralna część Krainy Żubra 2006–2013	2006	powiat hajnowski i część powiatu bielskiego	https://docplayer.pl/10559033-Zintegrowana-strategia-rozwoju-obszarow-wiejskich-regionu-puszczy-bialowieskiej-centralna-czesc-krainy-zubra-2006-2013.html Dokument opracowany przez Lokalną Grupę Działania „Puszcza Białowieska”.	Przedstawia strategię rozwoju gospodarczego gmin w regionie Puszczy Białowieskiej, z uwzględnieniem ważnej roli, jaką odgrywa w nich turystyka.
Opracowanie koncepcji zagospodarowania turystycznego powiatu hajnowskiego	2014	powiat hajnowski	https://kipdf.com/queue/3-opracowanie-koncepcji-zagospodarowania-turystycznego-powiatu_5ab3ea311723dd499c63ece6.html Ekspertyza wykonana w ramach prac Centrum Wdrażania Projektów przy Białowieskim Parku Narodowym, stanowiąca część opracowania „Analiza sytuacji powiatu hajnowskiego – szanse i zagrożenia. Opracowanie analityczne stanowiące raport końcowy z realizacji Zadania A w ramach projektu „Prowadzenie Centrum Wdrażania Projektów przy Białowieskim Parku Narodowym”	Zawiera oparte o dane statystyczne i analizy cenne spostrzeżenia i rekomendacje w zakresie uwarunkowań i kierunków rozwoju turystyki
Strategia zrównoważonego rozwoju powiatu hajnowskiego na lata 2015–2020	2014	powiat hajnowski	https://docplayer.pl/59511004-Strategia-zrownowazonego-rozwoju-powiatu-hajnowskiego-na-lata.html	Podstawowy dokument określający kierunki rozwoju regionu Puszczy Białowieskiej, w tym rozwoju turystyki i dziedzin z nią związanych
Strategia zarządzania i promocji turystyki regionu Puszczy Białowieskiej (na lata 2015–2030)	2014	powiat hajnowski	http://bip.st.hajnowka.wrotapodlasia.pl/prl/strategia_2015.html https://www.ekoton.pl/uploads/images/aktualnosci/dokumenty/Strategia%20zarz%C4%85dzania_streszczenie.pdf Dokument oficjalnie obowiązujący	Podstawowy dokument analizujący i określający kierunki rozwoju turystyki w Regionie Puszczy Białowieskiej.
Strategia marki Puszcza Białowieska	2015	Region Puszczy Białowieskiej	https://lot.bialowieza.pl/wp-content/uploads/2015/12/Strategia-Marki-Puszcza-Bia%C5%82owieska-www.pdf W dokumencie przedstawiono podstawy i zasady kreowania marki Puszcza Białowieska w kontekście zwiększenia jej rozpoznawalności w kraju i zagranicą, min. w oparciu potencjał turystyczny regionu	W dokumencie określono m.in., że marka Puszczy Białowieskiej powinna być kojarzona z takimi wartościami jak: unikalność przyrody, uspokojenie rytmu życia, zrozumienie różnorodności przyrodniczej i kulturowej, symbioza człowieka z naturą, gościnność i otwartość
Strategia rozwoju miasta Hajnówka na lata 2016–2025	2016	miasto Hajnówka	https://fs.siteor.com/hajnowka-bip/article_attachments/attachments/93495/original/Strategia_rozwoju.pdf?1464611239	Jako cel nadrzędny stawia się w nim wykreowanie związanej z turystyką silnej marki miasta Hajnówka oraz stworzenia w

			Dokument oficjalnie obowiązujący, brak jednak opracowanego systemu wdrażania i monitoringu realizacji strategii	nim realnego ośrodka obszaru funkcjonalnego regionu Puszczy Białowieskiej
Strategia rozwoju województwa podlaskiego 2030	2020	województwo podlaskie	https://strategia.wrotapodlasia.pl/pl/strategia_rozwoju_woje_wdzstwa_podlaskiego_2030 Opracowanie o dużym stopniu ogólności, dot. całego woj. podlaskiego i różnych dziedzin gospodarki.	Jednym ze wskazanych w dokumencie kierunków rozwoju jest wspieranie rozwoju turystyki w oparciu o m.in. walory przyrodnicze, dziedzictwo kulturowe i lokalne produkty turystyczne, czyli te główne walory, jakimi dysponuje region Puszczy Białowieskiej.
Plan rozwoju lokalnego miasta Hajnówka	2020	miasto Hajnówka	http://hajnowka.pl/sites/default/files/2021/07/1456/Plan%20Rozwoju%20Lokalnego%20Miasta%20Hajn%C3%B3wka.pdf Ważny i aktualny dokument, w którym perspektywy rozwoju Hajnówki wiąże się m.in. z turystyką i wykorzystaniem szans związanych z położeniem miasta na skraju światowej rangi obiektu przyrodniczego, jakim jest Puszcza Białowieska, oraz wykorzystaniem waloru wielokulturowości i promocji produktów lokalnych.	W planie przedstawiono m.in. realizowane obecnie koncepcje stworzenia w Hajnówce Akademii Przyrody oraz Centrum Produktów Lokalnych. Zwraca się w nim m.in. uwagę na brak portalu/aplikacji ułatwiającej rezerwacje noclegów w regionie. W tej chwili odbywa się to za pośrednictwem komercyjnych systemów rezerwacyjnych lub bezpośrednio u właścicieli hoteli, pensjonatów, mieszkań i apartamentów.
Studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin				
Gmina Białowieża	1999	gmina Białowieża	https://bip.bialowieza.pl/organy/172/dokumenty/1167/wiad_omosc/590921/studium_uwarunkowan_i_kierunkow_zagosp_odarowania_przestrzennego Rozwijanie funkcji turystycznej, ma być wg założeń Studium, jednym z głównych kierunków rozwoju gminy. W Studium poświęcono jej jednak niewiele miejsca. Przewidziano w nim m.in.: - budowę zbiornika rekreacyjnego na rz. Narewce w Białowieży (nie zrealizowano), rozwój infrastruktury turystycznej w rejonie wsi Grudki, Krzyże i Budy (zrealizowano częściowo), - rozwój obiektów sanatoryjno-leczniczych w Białowieży (nie zrealizowano), - wyznaczenie w okolicach Białowieży ścieżek rowerowych i dydaktycznych oraz szlaków turystycznych (zrealizowano), - wykorzystanie rz. Narewki jako szlaku turystyki wodnej	W 2018 r. Rada Gminy odrzuciła opracowane nowe studium udostępnione do konsultacji społecznych: http://www.gmina.bialowieza.pl/pl/konsultacje/spoleczne/studium-uwarunkowan-i-kierunkow-zagospodarowania-przestrzennego-gminy-bialowieza.html

			(zrealizowano częściowo), - zagospodarowanie do celów turystycznych kolejki leśnej na trasie Hajnówka – Grudki (nie zrealizowano), - rozwój urządzeń turystycznych między stacją Białowieża Towarowa a wsią Podolany II (zrealizowano częściowo), - wykorzystanie wolnych siedlisk na potrzeby budownictwa letniskowego (zrealizowano).	
Gmina Dubicze Cerkiewne	1999	gmina Dubicze Cerkiewne	http://bip.ug.dubicze.wrotapodlasia.pl/6167c9c5aba/stud_uwar_i_kier_zago.htm Dokument mało aktualny.	Funkcja turystyczna jest wymieniana jako jeden z mniej ważnych kierunków rozwoju gminy. Mowa jest o wykorzystaniu potencjału rekreacyjnego zbiorników wodnych Bachmaty (został wykorzystany) oraz dwóch innych, w Czechach Orlańskich i Wojnówce, które nie powstały. Jako jedną z miejscowości o potencjale turystycznym wymieniana jest Starzyna, który to potencjał nie został wykorzystany.
Gmina Czeremcha	2009	gmina Czeremcha	https://www.czeremcha.pl/pliki/studium/2022/Uchwała.pdf	Rozwój turystyki jest wymieniany jako jeden z perspektywicznych kierunków rozwoju gminy. W dokumencie wiąże się go przede wszystkim z obsługą ruchu transgranicznego, a jako obszary rozwijania funkcji turystycznych wymienia się doliny rzek Nurca i Nurczyka oraz lasy na obrzeżu Puszczy Białowieskiej.
Gmina Czyże	1999	gmina Czyże	http://bip.ug.czyze.wrotapodlasia.pl/stud_uwar_i_kier_zago.html Dokument mało aktualny.	Funkcja turystyczna nie jest wymieniana wśród kierunków rozwoju gminy. Wspomina się jedynie o możliwości powstania infrastruktury do obsługi turystów wzdłuż szosy Bielsk Podlaski – Hajnówka, co nie zostało zrealizowane.
Hajnówka – gmina miejska	2005, zmien. 2011, 2014 i 2016 r.	miasto Hajnówka	https://mapa.inspire-hub.pl/upload/Studium TEKST_hajnowka.pdf?action_type=4 W dokumencie jest m.in. mowa o tym, że miasto leżące „u wrót” Puszczy Białowieskiej powinno stać się ważnym centrum turystycznym i że znaczenie funkcji turystycznej Hajnówki będzie rosnąć.	Jednym z zadań do realizacji przewidywanych w dokumencie jest rozwijanie i podnoszenie standardu bazy noclegowej w mieście, co nie zostało zrealizowane; a w ciągu ostatnich lat baz ta uległa wręcz degradacji

Hajnówka – gmina wiejska	2017	gmina wiejska Hajnówka	http://bip.ug.hajnówka.wrotapodlasia.pl/progr_zamie/zagos_przes.html Turystykę uznaje się za jeden z głównych obok rolnictwa kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, a na jej terenie wyznaczono obszary o dominującej funkcji turystycznej. Jako miejscowość przeznaczona głównie do rozwoju turystyki wymienia się położoną w Puszczy Białowieskiej wieś Topiło. W opracowaniu szczegółowo omówiono także szlaki turystyczne i inne obiekty infrastruktury turystycznej na terenie gminy. Przewidziane są również inwestycje w dziedzinie rozwoju turystyki, w tym m.in. powstanie ośrodków edukacji ekologicznej w Orzeszkowie i Mochnatem oraz kilku zbiorników retencyjnych o funkcji rekreacyjnej; zamierzenia te nie zostały jednak dotychczas zrealizowane.	Cennym walorem tego dokumentu są zamieszczone w nim zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury, w tym także obiektów niewpisanych do oficjalnych rejestrów i ewidencji, wraz z wykazem tych obiektów.
Gmina Kleszczele	1999	miasto i gmina Kleszczele	http://bip.um.kleszczele.wrotapodlasia.pl/5789a39798baa80/stud_uwar_i_kier_zago.html W Studium określa się, że funkcja turystyczna jest jedną z wiodących funkcji gminy, ale poza ogólnymi stwierdzeniami nie ma tu konkretnych zapisów dot. rozwijania tej funkcji.	Istnieje wyłożony do publicznego wglądu projekt nowego studium (2022): http://bip.um.kleszczele.wrotapodlasia.pl/5789a39798baa80/sporzdzienie_studium_do_publicznego-wgladu.html W nowym Studium stwierdza się, że rozwijanie funkcji turystyczno-rekreacyjnej, wobec upadku rolnictwa, jest obecnie jednym z głównych kierunków rozwoju gminy. W obrębie gminy została wyznaczona strefa turystyczno-rekreacyjna obejmująca zalew Repczyce i jego najbliższe okolice
Gmina Narew	1999, zmien. 2009	gmina Narew	http://bip.ug.narew.wrotapodlasia.pl/6cf963dc4ae/7d52251131c/7bdbef72cf2b095/uchwa_a_nr_xxv_156_.html	W tym mało już aktualnym dokumencie mówi się tym, że funkcja turystyczno-wypoczynkowa w gminie ma małe znaczenie i że pewien potencjał w tym zakresie ma jedynie wieś Rybaki nad Narwią. Ponadto wymienia się kilka innych miejscowości, gdzie taka funkcja mogłaby się rozwijać, ale prognozy te nie spełniły się. Zauważono, że atrakcją dla turystów może być tradycyjne drewniane budownictwo wiejskie, ale nie

				przewidziano żadnych działań w celu wykorzystania tego atutu
Gmina Narewka	1999, zmien. 2006, 2008, 2010, 2012, 2014	gmina Narewka	http://bip.ug.narewka.wrotapodlasia.pl/zagosp_prze/studiu-m-uwarunkowan-i-kierunkow-zagospodarowania-przestrzennego.html	W dokumencie znajdują się ogólne stwierdzenia, że Puszcza Białowieska powinna być terenem kompleksowo chronionym, ale udostępnionym dla turystyki, natomiast baza noclegowa powinna być lokalizowana na jej obrzeżu. W dokumencie jest także mowa o rekreacyjnym znaczeniu zbiornika Siemianówka, którego okolice wyznacza się jako główny rejon rozwijania funkcji turystycznych i rekreacyjnych, a także rzek Narewki i Narwi jako szlaków spływów kajakowych, których doliny także mają potencjał rekreacyjny. Zatrudnienie w obsłudze ruchu turystycznego postrzegane jest jako szansa na zahamowanie odpływu ludności z gminy. Wymienia się także główne formy turystyki mające szanse na rozwój na terenie gminy i wskazuje na konieczność rozwoju służącej temu infrastruktury.
Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (wg Raporty o terenie OnGeo)				
Gmina Białowieża	1998–2004		Miejscowe plany zagospodarowania obejmują ok. 0,1% powierzchni gminy i nie mają związku z funkcjami turystycznymi	
Gmina Czyże	2000–2014		Miejscowe plany zagospodarowania obejmują ok. 10% powierzchni gminy i nie mają związku z funkcjami turystycznymi	
Gmina Czeremcha	2000–2004		Miejscowe plany zagospodarowania obejmują ok. 6% powierzchni gminy i nie mają związku z funkcjami turystycznymi	
Gmina Dubicze Cerkiewne			Brak miejscowych planów zagospodarowania	
Hajnówka – gmina miejska	2006–2017	miasto Hajnówka	Miejscowe plany zagospodarowania pokrywają całą powierzchnię miasta, ale nie mają związku z funkcjami turystycznymi: https://mapa.inspire-hub.pl/#/hajnowka	
Hajnówka – gmina wiejska	1999–		Miejscowe plany zagospodarowania obejmują ok. 1%	

	2017		powierzchni gminy i nie mają związku z funkcjami turystycznymi	
Gmina Kleszczele	2004		Miejscowe plany zagospodarowania obejmują ok. 0,5% powierzchni gminy i nie mają związku z funkcjami turystycznymi	
Gmina Narew	1996–2022		Miejscowe plany zagospodarowania obejmują ok. 10% powierzchni gminy i nie mają związku z funkcjami turystycznymi	
Gmina Narewka	1997–2019		Miejscowe plany zagospodarowania obejmują ok. 2% powierzchni gminy. Związek z funkcjami turystycznymi mają dwie uchwały Rady Gminy z 2013 r. w sprawie zagospodarowania zespołów rekreacyjnych „Tarnopol” i „Łuka – Stary Dwór” nad zbiornikiem Siemianówka: http://edziennik.bialystok.uw.gov.pl/GetActPdf.ashx?year=2014&book=0&position=25 i http://edziennik.bialystok.uw.gov.pl/GetActPdf.ashx?year=2013&book=0&position=1881	
Plany ochrony i plany zadań ochronnych				
Plan Ochrony Białowieskiego Parku Narodowego	2014	Białowieski Park Narodowy	https://bpn.com.pl/images/stories/opisy/przyroda/plan_ochrony/1_d2014000173501_plan_ochrony_bpn.pdf W planie określono obszary i miejsca udostępniane dla celów edukacyjnych, turystycznych, rekreacyjnych, amatorskiego połowu ryb oraz sposoby ich udostępniania. Jako strefy masowej turystyki i rekreacji w granicach BPN wydzielono trzy obszary: - rezerwat pokazowy żubrów - Park Pałacowy w Białowieży z Muzeum Przyrodniczo-Leśnym i Ośrodkiem Edukacji Przyrodniczej BPN - niewielki obszar wokół pomnika Żubra w osadzie leśnej Zwierzyniec przy szosie z Hajnówki do Białowieży. Jako strefę turystyki kwalifikowanej wydzielono niemal cały dawny obręb ochronny Hwoźna: północną część PBP na pn. od rzeki Hwoźnej i zachodnią część BPN, na zach. od rzeki Narewki.	W planie określono zalecenia dot. zmniejszenia zagrożeń związanych z turystycznym udostępnieniem BPN, w tym: - prowadzenie monitoringu liczby osób wchodzących na teren Parku, zwłaszcza na obszarze objętym ochroną ścisłą. - prowadzenie monitoringu uszkodzeń roślinności i gleb przy szlakach turystycznych. - utrzymanie ograniczeń w udostępnianiu najcenniejszych obszarów. - budowa i remont urządzeń turystycznych - rozbudowa infrastruktury zabezpieczającej przedmioty ochrony przed degradacją. - dostosowanie infrastruktury turystycznej do lokalnych cech architektonicznych - inicjowania i wspierania powstawania atrakcji turystycznych i edukacyjnych poza granicami Parku. - wykonywanie ocen oddziaływania na

				przedmioty ochrony planowanych zmian w sposobie udostępnienia obiektów
Plan zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 Puszcza Białowieska PLC200004	2015		https://edziennik.bialystok.uw.gov.pl/WDU_B/2015/3600/oryginal/akt.pdf W dokumencie w ogóle nie ma mowy o turystyce, w tym turystyki nie wymienia się wśród czynników stwarzających zagrożenie dla przedmiotów ochrony na obszarze Natura 2000.	W listopadzie 2022 RDOŚ w Białymstoku ogłosiła przetarg na opracowanie nowego projektu planu ochrony obszaru Natura 2000 Puszcza Białowieska, z wyłączeniem terenu BPN
Plan zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 Dolina Górnej Narwi PLB200007	2014		https://edziennik.bialystok.uw.gov.pl/WDU_B/2014/2338/akt.pdf W dokumencie w ogóle nie ma mowy o turystyce, w tym turystyki nie wymienia się wśród czynników stwarzających zagrożenie dla przedmiotów ochrony w obszarze Natura 2000.	
Plan zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 Ostoja w Dolinie Górnej Narwi PLH200010	2014		https://edziennik.bialystok.uw.gov.pl/WDU_B/2014/2339/akt.pdf W dokumencie nt. turystyki są tylko niewielkie wzmianki. Rozproszoną zabudowę typu rekreacyjnego wymienia się jako jedno z potencjalnych zagrożeń dla dwóch siedlisk będących przedmiotami ochrony w obszarze: wydym śródlądowych z murawami napiaskowymi (kod 2330) i ciepłolubnych śródlądowych muraw napiaskowych (6120)	
Dokumenty planistyczne Lasów Państwowych				
Program Ochrony Przyrody Nadleśnictwa Białowieża	2012	Nadleśnictwo Białowieża	https://bialowieza.bialystok.lasy.gov.pl/documents/62676/35182396/Program+Ochrony+Przyrody+Nadle%C5%9Bnictwa+Bia%C5%82owie%C5%BCa+na+lata+2012-2021/b98acba0-fff2-f9ca-e319-c559320b8b68 W dokumencie nie ma żadnych informacji dot. zarządzania ruchem turystycznym ani proponowanych kierunków zagospodarowania turystycznego terenów nadleśnictwa Białowieża. W części dotyczącej turystyki znajduje się jedynie opis przebiegających przez teren nadleśnictwa ścieżek dydaktycznych i szlaków turystycznych.	Wciąż nie ma zatwierdzonego nowego Planu Urządzania Lasu Nadleśnictwa Białowieża na lata 2022–2031 wraz z będącym jego częścią Programem Ochrony Przyrody na ten okres
Program Ochrony Przyrody Nadleśnictwa Browsk	2012	Nadleśnictwo Browsk	https://browsk.bialystok.lasy.gov.pl/documents/62664/0/Program+Ochrony+Przyrody+na+okres+2012-2021+.pdf/d8a17723-f137-4686-bfa5-17967c4bb07a W dokumencie są tylko ogólne zalecenia informacji dot.	Wciąż nie ma zatwierdzonego nowego Planu Urządzania Lasu Nadleśnictwa Browsk na lata 2022–2031 wraz z będącym jego częścią Programem Ochrony Przyrody na ten okres

			zarządzania ruchem turystycznym w taki sposób, aby nie stwarzać zagrożeń dla chronionych gatunków i rezerwatów przyrody. Nie ma też mowy o proponowanych kierunkach zagospodarowania turystycznego terenów nadleśnictwa Browśk. W części dotyczącej turystyki znajduje się jedynie dość obszerne omówienie ośrodka edukacji leśnej w Gruszkach oraz opis przebiegających przez teren nadleśnictwa ścieżek dydaktycznych i szlaków turystycznych. Wśród zagrożeń dla lasów nadleśnictwa wymienia się związany z ruchem turystycznym wzrost zaśmiecenia terenu związany z ruchem turystycznym i płoszenie ptaków w sezonie lęgowym. Generalnie jednak stwierdza się, że presja turystyczna nie stanowi poważniejszych zagrożeń dla środowiska leśnego	
Program Ochrony Przyrody Nadleśnictwa Hajnówka	2012	Nadleśnictwo Hajnówka	https://hajnowka.bialystok.lasy.gov.pl/documents/62688/0/Plan+Ochrony+Przyrody/c341e181-a090-4f57-aaf0-e5c661305f36 W dokumencie nie ma żadnych informacji dot. zarządzania ruchem turystycznym ani proponowanych kierunków zagospodarowania turystycznego terenów nadleśnictwa Hajnówka. W części dotyczącej turystyki znajduje się jedynie opis przebiegających przez teren nadleśnictwa ścieżek dydaktycznych i szlaków turystycznych.	Wciąż nie ma zatwierdzonego nowego Planu Urządzania Lasu Nadleśnictwa Hajnówka na lata 2022–2031 wraz z będącym jego częścią Programem Ochrony Przyrody na ten okres
Jednolity program gospodarczo-ochronny Leśnego Kompleksu Promocyjnego Puszcza Białowieska na lata 2022–2031	2021	LKP Puszcza Białowieska: Nadleśnictwo Białowieża, Browśk i Hajnówka	https://bialowieza.bialystok.lasy.gov.pl/documents/62676/0/Program+gospodarczo-ochronny+LKP+Puszcza+Bia%C5%82owieska+2022+-+2021/cf6ede02-385e-9dab-b48b-a91c53849077 Dokument poświęcony ocenie dotychczasowych kierunków i metod zagospodarowania lasu oraz proponowanym ich zmianom i korektom. Jedynie niewielka jego część dotyczy kierunków działań w celu udostępnienia lasu na potrzeby turystyki i rekreacji.	W dokumencie znalazło się ważne stwierdzenie, że aktualnie główną funkcją lasów Puszczy Białowieskiej jest funkcja ochronna, edukacyjna i turystyczna, a nie funkcja gospodarcza, związana z pozyskaniem drewna. Postuluje się w nim m.in. stworzenie planu turystycznego udostępniania Puszczy Białowieskiej oraz zacieśnienia współpracy nadleśnictw z podmiotami zajmującymi się organizacją i promocją turystyki w regionie

Podsumowanie

1. Zarówno dokumenty o zasięgu regionalnym, jak i lokalnym, podkreślają znaczenie turystyki w regionie Puszczy Białowieskiej w stymulowaniu rozwoju na poziomie lokalnym. Podkreśla się w nich rolę turystyki, jako jednej z form wzmacniania lokalnej gospodarki, a także tworzenia nowych miejsc pracy w działalności pozarolniczej. Jest to istotne w kontekście stopniowej utraty znaczenia dominującej w regionie funkcji rolniczej oraz załamania przemysłu drzewnego w Hajnówce – niegdyś jednej z podstaw ekonomii powiatu.
2. W dokumentach strategicznych i koncepcyjnych określone kierunki rozwoju turystyki lub cele i działania dotyczą przede wszystkim następujących kwestii:
 - Efektywniejszej promocji obszaru,
 - Poprawy stanu zagospodarowania turystycznego – bazy noclegowej i gastronomicznej oraz infrastruktury uzupełniającej,
 - Powstania atrakcyjnej oferty turystycznej (nazywanej również produktem turystycznym),
 - Wykorzystanie w ofertach turystycznych w znacznie większym niż dotychczas stopniu walorów kulturowych regionu, jako atrakcji dla turystów alternatywnej i uzupełniającej w stosunku do walorów przyrodniczych.
 - Zmiany struktury ruchu turystycznego przez skierowanie go na rzadziej odwiedzane obszary Puszczy Białowieskiej i jej obrzeża.
 - Wzrost znaczenia Hajnówki, jako centrum turystycznego regionu i ośrodka zarządzania ruchem turystycznym
 - Rozwoju lokalnych produktów oraz ich promocji,
 - Zwiększenia aktywności samorządów w zakresie wspierania rozwoju turystyki,
3. Część analizowanych dokumentów, zwłaszcza studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, została opracowana ponad 20 lat temu i obecnie są one już mało aktualne.
4. W poszczególnych gminach miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego obejmują jedynie bardzo niewielkie fragmenty ich powierzchni i na ogół nie mają nic wspólnego z funkcjami turystycznymi tych obszarów.
5. W planach ochrony/planach zadań ochronnych Białowieskiego Parku Narodowego i obszarów Natura 2000 w regionie w ogóle nie ma mowy o turystyce, w tym nie wymienia się jej jako czynnika stwarzającego zagrożenia dla środowiska przyrodniczego i jego najcenniejszych walorów.
6. W dokumentach planistycznych Lasów Państwowych (planach urządzania lasu i planach ochrony przyrody), poza opisem istniejącej infrastruktury turystycznej, nie ma żadnych zaleceń dot. dalszego rozwoju tej infrastruktury jak również w zakresie zarządzania ruchem turystycznym i proponowanych kierunków zagospodarowania turystycznego. Jest to dość dziwne, bo Lasy Państwowe administrują większą częścią lasów Puszczy Białowieskiej i od lat inwestują w obiekty służące turystyce (ścieżki przyrodnicze, wiaty, miejsca ogniskowe, wieże widokowe), powinny być także zainteresowane odpowiednim zarządzaniem i sterowaniem ruchem turystycznym. Natomiast w opracowanym przez RDLP w Białymstoku *Jednolitym programie gospodarczo-ochronnym Leśnego Kompleksu Promocyjnego Puszcza Białowieska na lata 2022–2031* (2021) znalazł się ważny postulat stworzenia planu turystycznego udostępniania Puszczy Białowieskiej oraz zacieśnienia współpracy nadleśnictw z podmiotami zajmującymi się organizacją i promocją turystyki w regionie.

II.1.3. OFERTA TURYSTYCZNA I PRODUKTY TURYSTYCZNE

Planując rozwój ruchu turystycznego, warto pamiętać o tym, że same, nawet najwyższej klasy walory turystyczne nie spowodują przyciągnięcia turystów. Po pierwsze, niezbędna jest w tym celu odpowiednia **infrastruktura**. Po drugie wspomniane walory powinny zostać wykorzystane w odpowiednio atrakcyjnie „opakowanych” i wypromowanych **produktach turystycznych**, tworzących **ofertę** turystyczną oraz kształtujących **wizerunek** regionu.

Jednym z podstawowych zadań związanych z rozwojem turystyki w regionie Puszczy Białowieskiej jest zdefiniowanie i urozmaicenie oferty turystycznej. Oferta ta, zgodnie z zasadami konkurencji rynkowej, powinna spełniać następujące zasadnicze kryteria, a mianowicie:

- w pełni wykorzystywać i eksponować turystyczne walory regionu,
- być skierowana do konkretnych grup odbiorców,
- być zróżnicowana zarówno po względem terytorialnym jak i tematycznym,
- być konkurencyjna w stosunku do innych ofert.

Propozycje produktów turystycznych, z wykorzystaniem przyrodniczych i kulturowych walorów regionu Puszczy Białowieskiej, powinny być tak pomyślane, aby nie powtarzały się, lecz razem tworzyły pewną całość i zachęcały do odwiedzenia, różnych miejsc, nie tylko tych najbardziej popularnych. Jednocześnie należałoby zadbać, aby oferta była tematycznie zróżnicowana i mogła zadowolić turystów o różnorodnych zainteresowaniach.

Zakłada się, iż oferta turystyczna regionu Puszczy Białowieskiej będzie skierowana przede wszystkim do:

- osób ceniących naturalne, niezdegradowane środowisko naturalne i krajobraz oraz zainteresowanych jego unikatowymi, niespotykanymi w innych rejonach kraju walorami przyrodniczymi i kulturowymi,
- osób zainteresowanych unikatową mozaiką etniczno-kulturowo-religijną regionu,
- osób ceniących możliwość wypoczynku w autentycznych drewnianych wiejskich domach, w otoczeniu harmonijnego wiejskiego krajobrazu kulturowego, z możliwością poznawania lokalnych tradycji i degustacji oryginalnych potraw regionalnych,
- młodzieży szkolnej i akademickiej, z kraju i Europy Zachodniej, która zainteresowana jest łąčeniem czynnego wypoczynku z szeroko rozumianą edukacją i poznawaniem unikalnych w skali europejskiej walorów przyrodniczych i kulturowych tego terenu,
- rodzin z dziećmi, przede wszystkim z dużych ośrodków miejskich, szukających czynnego odpoczynku w czystym, naturalnym środowisku, z możliwością poznania życia wiejskiego oraz uczestniczenia w nieznanych im pracach związanych z prowadzeniem gospodarstw wiejskich.
- osób zainteresowanych uprawianiem różnych form turystyki aktywnej w otoczeniu harmonijnych krajobrazów przyrodniczych i kulturowych.

Turystyka zrównoważona, oparta na poznawaniu walorów przyrodniczych i kulturowych regionu może być czynnikiem wydłużania sezonu, w którym można przyjmować gości. Dla miłośników przyrody i kultury można przygotować oferty i produkty turystyczne na każdą porę roku, w zależności od zjawisk zachodzących w przyrodzie oraz kalendarza imprez kulturalnych i folklorystycznych, a także uroczystości religijnych. Najlepsze produkty turystyczne powinny mieć rangę produktów markowych, czyli najbardziej charakterystycznych, stanowiących wizytówkę regionu, które po ich odpowiednim przygotowaniu i promocji mają szansę zaistnieć i zdobyć uznanie na krajowym i zagranicznym rynku turystycznym.

Bardzo ważne jest także, żeby przygotowywane produkty turystyczne w pełni wykorzystywały unikatowe walory środowiska przyrodniczego i kulturowego regionu. Tę unikatowość trzeba

na każdym kroku eksponować w akcji promocyjnej. Wiadomo, że Puszcza Białowieska, jest jedynym miejscem w Polsce jednoznacznie kojarzącym się z uratowaniem przed zagładą żubra, gdzie znajduje się najstarszy rezerwat pokazowy żubrów, a w obszarze ochrony ścisłej BPN można zobaczyć las, jakiego nie ma nigdzie indziej w Europie. Świadectwem tej unikatowości jest m.in. przyznany Puszczy Białowieskiej prestiżowy status obiektu Światowego Dziedzictwa UNESCO. W tym sensie oferty turystyczne nawiązujące do tych walorów też są unikatowe – bo turysta nie zobaczy tego nigdzie więcej. Ale w ofertach i produktach turystycznych można także wykorzystywać i eksponować unikatowość mniej oczywistą – np. noclegi w drewnianych chatkach ze zdobieniami, jakich nie ma nigdzie indziej w kraju, zlokalizowanych w pięknych wsiach z drewnianą zabudową, czy możliwość degustacji oryginalnych potraw i spożywania lokalnych, charakterystycznych dla regionu produktów spożywczych.

Warunkiem osiągnięcia zakładanego sukcesu w zakresie dalszego rozwoju pożądanych form turystyki zrównoważonej, powstawania atrakcyjnych i konkurencyjnych produktów turystycznych i uzyskiwania w ten sposób wymiernych korzyści ekonomicznych i wizerunkowych, jest wytworzenie systemu stałej, partnerskiej współpracy sektora publicznego, prywatnego i pozarządowego w działaniach, na rzecz spójnej koncepcji rozwoju funkcji turystycznej regionu.

II.1.4. PROMOCJA TURYSTYCZNA REGIONU

Region Puszczy Białowieskiej jest już dobrze rozpoznawalny i ma swoją ugruntowaną markę turystyczną w kraju i za granicą, co jest jego dużym atutem. Nie znaczy to jednak, że działania promocyjne są tu zbędne, bowiem aby wykreować i podtrzymywać spójny i wyrazisty wizerunek regionu atrakcyjnego dla turystów, zwłaszcza planując jego aktywację i rozwój przez turystykę, niezbędne są działania promocyjne prowadzone w sposób ciągły, przemyślany i długofalowy, nie na zasadzie jednorazowych akcji. Asumptem do intensyfikacji działań promocyjnych, co może skutkować wzrostem ruchu turystycznego i dochodów z turystyki, powinien stać się fakt uzyskania przez całą polską część puszczy prestiżowego międzynarodowego statusu **obiektu Światowego Dziedzictwa UNESCO**, czego świadomość nie jest powszechna ani wśród mieszkańców regionu, ani wśród odwiedzających go turystów. Skuteczna promocja regionu Puszczy Białowieskiej powinna się opierać zarówno na od dawna znanych jego walorach, jak i na tych mniej dotąd znanych, a godnych wyeksponowania. W działaniach promocyjnych warto więc wykorzystać następujące atrybuty regionu, decydujące o jego wyjątkowej wartości i unikatowości:

- Puszcza Białowieska – obiekt Światowego Dziedzictwa UNESCO
- Białowieski Park Narodowy
- Żubry
- Królewska i carska historia Puszczy Białowieskiej
- Wielokulturowość i żywe tradycje mieszkańców
- Charakterystyczny krajobraz kulturowy z unikatowymi zespołami zdobionych drewnianych domów
- Otwartość i gościnność mieszkańców
- Oryginalna kuchnia i produkty lokalne
- Dobrze rozwinięta infrastruktura turystyczna
- Naturalny rytm przyrody, kultury i życia mieszkańców.

Jednym z najprostszych do przeprowadzenia działań promocyjnych powinno stać się odpowiednie **oznakowanie granic** obiektu Światowego Dziedzictwa Puszcza Białowieska/Białowieża Forest przez ustawienie odpowiednich **tablic** z mapą obiektu i podstawowymi informacjami na jego

temat. Tablice takie powinny stanąć w Hajnówce i w stolicach wszystkich gmin regionu, a także we wszystkich miejscach, gdzie jego granice przekraczają główne szosy.

Bardzo zasadne byłoby również utworzenie jakiejś agendy czy też **biura obiektu Światowego Dziedzictwa**, a najlepszym miejscem na jego lokalizację jest stanowiąca główny ośrodek regionu Hajnówka, gdzie można połączyć je z nowoczesną siedzibą centrum obsługi i zarządzania ruchem turystycznym w regionie. Koncepcja ta zostanie omówiona poniżej, w rozdziale poświęconym działaniom w Hajnówce.

Należy jednak pamiętać, że każde wykorzystanie **emblematu (logo) Światowego Dziedzictwa**, który w założeniu powinien być wykorzystywany w projektach faktycznie związanych z promowaniem Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego, wymaga udzielenia zezwolenia Sekretariatu UNESCO w Paryżu lub zgody Polskiego Komitetu do spraw UNESCO, zgodnie z zasadami zawartymi w odpowiednich przepisach wykonawczych (*Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa UNESCO* 2015). Głównym kryterium przyznania prawa wykorzystania emblematu powinna być wartość edukacyjna, naukowa, kulturowa lub artystyczna promowanych przedsięwzięć i produktów oraz ich związek z zasadami i wartościami światowego dziedzictwa.

Wśród innych działań promocyjnych zasadne byłoby opracowanie i wydanie specjalnych informatorów i map pokazujących granice obiektu Światowego Dziedzictwa i zawierających podstawowe informacje na jego temat, a także umieszczenie informacji w innych opracowywanych materiałach promocyjnych i na stronach internetowych. Należy także dbać o aktualność wszelkich dostępnych materiałów informacyjnych promocyjnych (map, informatorów, folderów, przewodników), które powinny być regularnie wznawiane i aktualizowane (a przynajmniej aktualizowana i dostępna powinna być forma elektroniczna niektórych z nich), bo obecnie aktualność dostępnych wielu materiałów. Zasadne wydaje się także opracowanie koncepcji i wydawanie **periodyku** (np. kwartalnika) „Region Puszczy Białowieskiej”, który powinien się ukazywać w formie drukowanej i być dostępny także na stronach internetowych w formie elektronicznej. Periodyk, w powstawanie którego mogłyby być zaangażowane starostwo powiatowe w Hajnówce, organizacje turystyczne, BPN, nadleśnictwa oraz przyrodnicy i znawcy dziedzictwa kulturowego, powinien zawierać aktualności dotyczącymi regionu, artykuły krajoznawcze i przyrodnicze oraz informacje m.in. nt. nowych produktów turystycznych, obiektów bazy noclegowej i innej infrastruktury turystycznej oraz aktualny kalendarz odbywających się w regionie imprez kulturowych, folklorystycznych i religijnych.

Skutecznym działaniem promocyjnym może być także organizacja **rocznego jarmarku regionalnego**, z przeglądem zespołów folklorystycznych z regionu, udziałem twórców ludowych, sprzedażą lokalnych produktów i degustacją regionalnych potraw. Rolę taką w pewnym stopniu już obecnie spełnia „**Jarmark Żubra**” organizowany corocznie w Hajnówce (w lipcu), jednak by stać się skutecznym narzędziem promocji, impreza ta powinna mieć znacznie większą skalę i bogatszą oprawę, aby móc stać się prawdziwą wizytówką regionu i celem przyjazdu turystów.

II.1.5. RUCH TURYSTYCZNY I JEGO DOCELOWA WIELKOŚĆ

Choć niektóre z opracowanych dla regionu strategii rozwoju turystyki przewidywały zwiększenie ruchu turystycznego do 1 mln osób rocznie (*Strategia zarządzania i promocji turystyki regionu Puszczy Białowieskiej* 2014), jest to liczba mało realna, uwzględniając istniejącą infrastrukturę turystyczną, a przede wszystkim bazę noclegową. Badania wykazują bowiem, że w przypadku cennych obiektów przyrodniczych, w tym parków narodowych, o ich atrakcyjności turystycznej w znacznie większym

stopniu decydują nie ich walory przyrodnicze, lecz istniejąca infrastruktura turystyczna oraz dostępność zróżnicowanych ofert i produktów turystycznych (Kozak 2011). Biorąc pod uwagę istniejącą liczbę miejsc noclegowych w regionie (wg danych z urzędów gmin: 3771 miejsc – patrz wyżej), aby osiągnąć taką liczbę turystów, obiekty noclegowe musiałyby mieć obłożenie rzędu ponad 70% w skali roku, co jest absolutnie nierealne, bo wg danych GUS (uwzględniając dane zarówno sprzed, jak i tuż po, pandemii covid 19) średni stopień wykorzystania miejsc noclegowych w Polsce zawierał się w granicach 30–40%, a w województwie podlaskim był niższy niż 30% (*Turystyczna baza noclegowa w Polsce w 2016 r. 2017, Wykorzystanie turystycznych obiektów noclegowych w 2021 roku* 2022). Trzeba także wziąć pod uwagę, że statystyki GUS uwzględniają jedynie obiekty dysponujące co najmniej 10 miejscami noclegowymi, a większość przeważających w regionie Puszczy Białowieskiej kwater agroturystycznych to obiekty mniejsze. W takich obiektach, w skali roku stopień wykorzystania wyniósł w Polsce w 2021 r. średnio nieco ponad 20% (dane dot. poszczególnych województw nie są dostępne), a w poprzednich latach był niższy (Rybka 2022). Przez analogię do danych omówionych powyżej, można przypuszczać, że dla województwa podlaskiego wskaźnik ten był niższy od średniej krajowej. Biorąc pod uwagę liczbę miejsc noclegowych w powiecie hajnowskim (3771) i zakładając ich 20% obłożenie otrzymamy wielkość ruchu turystycznego w regionie Puszczy Białowieskiej, mierzonego liczbą wykorzystanych miejsc noclegowych, wynoszącą ok. 275 tys. w skali roku, co zgadza się z generalnymi szacunkami oceniającymi ten ruch w ostatnich latach na **200–300 tys.** (Janczewski 2018, Kuczyński 2018).

Zakładając, że baza noclegowa w regionie zostanie jeszcze rozbudowana (ale już w ograniczonym stopniu), i że jej standard będzie stopniowo wzrastał, a także że będą powstawały inne obiekty infrastruktury turystycznej (np. nowe szlaki), poprawi się organizacja i zarządzanie ruchem turystycznym w regionie oraz zwiększy się podaż atrakcyjnych produktów turystycznych i ich promocja, można przyjąć, że wielkość ruchu turystycznego w regionie może docelowo zwiększyć się około dwukrotnie, czyli do **500–600 tys. osób** rocznie. Liczba ta raczej nie powinna zostać przekroczona, bo zbyt duża intensywność ruchu turystycznego oraz zbyt duża rozbudowa infrastruktury turystycznej mogłyby spowodować zbyt wysoki wzrost zagrożeń dla środowiska przyrodniczego Puszczy Białowieskiej i zagrazić jej walorom.

II.1.6. PREFEROWANE FORMY TURYSTYKI I KIERUNKI ICH ROZWOJU

W ostatnich latach, jeśli chodzi o formy turystyki dominujące w regionie Puszczy Białowieskiej, zaszły spore zmiany, ale nie należy się spodziewać, aby ukształtowana obecnie struktura tego ruchu została w przewidywalnej przyszłości w jakiś zasadniczy sposób naruszona. Jego główne segmenty w dalszym ciągu będą stanowiły turystyka przyrodnicza, aktywna, kulturowa i agroturystyka. Inne formy, podobnie jak obecnie, będą miały mniejsze znaczenie, ze względu na swą niszowość bądź różnego rodzaju ograniczenia. Niezależnie jednak od tego, wszystkie formy turystyki rozwijane w regionie powinny mieć charakter **turystyki zrównoważonej**, czyli takiej, która nie powoduje szkód ani zagrożeń zarówno w środowisku przyrodniczym, jak i kulturowym. Podstawowym warunkiem, aby to założenie zostało spełnione, jest wysoka świadomość ekologiczna i kulturowa zarówno turystów, jak również, a może nawet przede wszystkim, decydentów, inwestorów, organizatorów ruchu turystycznego oraz gestorów bazy noclegowej i infrastruktury turystycznej. Od ich decyzji i działań bowiem zależy kształtowanie pożądanych form i kierunków rozwoju turystyki, a także struktura ruchu turystycznego.

Turystyka przyrodnicza

Podziwianie przyrody Puszczy Białowieskiej jest i pozostanie głównym celem turystów odwiedzających region. Mając powyższe na uwadze, należy stwierdzić, że obecna oferta turystyki przyrodniczej w regionie Puszczy Białowieskiej, pomimo ogromnego bogactwa przyrody puszczańskiej, jest zdumiewająco uboga i ogranicza się głównie do możliwości zwiedzania rezerwatu pokazowego żubrów, muzeum przyrodniczo leśnego i trasy obszarze ochrony ścisłej ścisłego BPN. Są to więc propozycje form turystyki popularnej, przeznaczonej głównie dla osób mniej wyrobionych i o mniej sprecyzowanych zainteresowaniach. Biorąc pod uwagę wzrastającą modę na ekoturystykę oraz ogólny wzrost świadomości ekologicznej społeczeństwa, należy się spodziewać, że liczba turystów zainteresowanych alternatywnymi, przeznaczonymi dla osób bardziej zaawansowanych, jeśli chodzi o poziom wiedzy, formami zwiedzania przyrody puszczańskiej, będzie także wzrastać.

Jest kilka możliwości urozmaicenia oferty w tym zakresie. Jeśli chodzi o obszar ochrony ścisłej Białowieskiego Parku Narodowego (BPN), to istniejąca w nim jedyna dostępna dla turystów (obowiązkowo z przewodnikiem) trasa pieszej ścieżki funkcjonuje, bez zmian, już od kilkudziesięciu lat. Zasadnym byłoby wyznaczenie co najmniej jeszcze jednej, lub nawet kilku takich tras, w innych miejscach obszaru ochrony ścisłej BPN, które, dostępne na takich samych zasadach, czyli obowiązkowo z przewodnikiem, mogłyby pozwolić poznać inne typy zbiorowisk leśnych czy krajobrazów przyrodniczych (np. w dolinie Narewki). Jedna z tras mogłaby np. mieć charakter wiodącej na specjalnych pomostach **ścieżki edukacyjnej w koronach drzew** (podobnie ścieżki istnieją w np. parkach narodowych chroniących lasy w krajach tropikalnych), jako oryginalnej nowej atrakcji dla turystów. Potencjał w zakresie fachowej obsługi przewodnickiej jest wystarczający, bo z BPN współpracuje kilkudziesięciu licencjonowanych przewodników. Zdaniem specjalistów udostępnienie takich krótkich tras turystom nie spowodowałoby powstania istotnych zagrożeń dla przyrody Parku. Pozwoliłoby to natomiast rozładować i natężenie ruchu na jedynej dostępnej trasie i stworzyć dla niej atrakcyjną alternatywę, która zachęci nie tylko nowych turystów, ale także i tych, którzy już znają starą trasę.

Zdecydowanie za mało wykorzystywana jest po względem turystycznym północna część BPN, gdzie poza jednym, stosunkowo niedużym obszarem (uroczysko Głuszec), nie ma terenów objętych ochroną ścisłą i wstęp możliwy jest bez przewodnika. Wytyczono tu jednak jedynie dwa znakowane szlaki piesze, z których jeden ma charakter krótkiej pętli, dłuższy jest jedynie drugi, zwany „Wilczym Szlakiem” (ze stanowiącą jego sięgacz króciutką ścieżką przyrodniczą) oraz niemal dokładnie pokrywający się z tym ostatnim jeden szlak rowerowy. Znakowanych szlaków turystycznych, a także ścieżek przyrodniczych powinno być w tym rejonie zdecydowanie więcej. Pozwoliłoby to przyciągnąć część turystów właśnie w ten rejon, i przynajmniej częściowo odciążyć okresowo zatłoczoną przez turystów Białowieżę. Ważne są tu dwa aspekty. Po pierwsze, turysta odwiedzający tę część puszczy będzie miał świadomość, że był w sławnym parku narodowym (niekoniecznie odwiedzając Białowieżę) i będzie mógł podziwiać jego przyrodę w skupieniu, bez tłumy współzwiedzających. Po drugie, ta mniej znana część BPN może zainteresować tych turystów, którzy już dobrze znają Białowieżę oraz jej atrakcję i niekoniecznie mają ochotę zwiedzać wciąż te same miejsca.

Duże szanse rozwoju w Puszczy Białowieskiej ma także specjalistyczna turystyka przyrodnicza, przeznaczona dla miłośników przyrody o bardziej sprecyzowanych zainteresowaniach. Do niedawna był to segment turystyki o charakterze niszowym, ale jego popularność gwałtownie rośnie. Już od dawna Puszcze odwiedzają grupy ornitologów i amatorów obserwacji ptaków, dla których wyspecjalizowane biura turystyczne, czy wynajęci przewodnicy, organizują specjalne programy

wycieczek i pobytów. Programów takich, jako markowych produktów turystycznych, stale obecnych w ofercie regionu, powinno być jednak znacznie więcej. Należy pamiętać także o zróżnicowaniu oferty w tym zakresie i przygotowaniu propozycji także dla turystów o innych zainteresowaniach przyrodniczych, np. botaników, miłośników oglądania różnych typów lasów o charakterze naturalnym (sylwanoturystyka) czy amatorów obserwacji żubrów, a także innych zwierząt, nie w rezerwacie pokazowym, lecz w otoczeniu dzikiej przyrody. Ważne jest także, aby programy takich wycieczek przewidywały zwiedzanie przede wszystkim obszary Puszczy Białowieskiej położone poza BPN, a także jej obrzeży.

Przykładowymi produktami turystycznymi, które mogłyby wzbogacić ofertę turystyki przyrodniczej w rejonie Puszczy Białowieskiej, mogłyby stać się np.:

- całodzienna lub dwudniowa wycieczka po rezerwach Puszczy Białowieskiej poza BPN,
- przyrodnicza wycieczka w rzadko odwiedzaną przez turystów dolinę rzeki Leśnej,
- ornitologiczna wyprawa do ostoi ptaków na wschodnich i południowych obrzeżach Zbiornika Siemianówka,
- obserwacje żubrów w naturze z wież obserwacyjnych przy miejscach i dokarmiania,
- obserwacje bukowisk łosi i rykowisk jeleni,
- zimowe rozpoznawanie tropów zwierzyny.

Rycina 25. Platforma do obserwacji żubrów w ur. Kosy Most w BPN. Fot. Grzegorz Rąkowski

Interesującym pomysłem wzbogacającym przyrodniczą ofertę turystyczną regionu i stwarzającym nowe atrakcje dla turystów jest organizacja zwierzęcych parków tematycznych. Rolę takiego parku faktycznie spełnia w tej chwili jedynie rezerwat pokazowy żubrów BPN, gdzie można obserwować także inne zwierzęta. Drugim tego rodzaju obiektem mógłby stać się **park wilczy**, proponowany w niektórych wcześniejszych koncepcjach (Jakimiuk i in. 2005), dla organizacji którego jako najbardziej odpowiednie miejsce wskazywano teren leśny na wschodnim obrzeżu Hajnówki (las i nieużytki na terenie przyległym do początkowej stacji kolejki leśnej). Park taki, jedyny w kraju, stałby się unikatową atrakcją i w istotny sposób wzbogaciłby ofertę turystyczną Puszczy Białowieskiej i samej Hajnówki.

Puszcza Białowieska jest znakomitym terenem dla uprawiania przyrodniczej **turystyki edukacyjnej**, czemu służą znajdujące się tu ośrodki edukacji ekologicznej z fachową kadrami oraz liczne ciekawe obiekty przyrodnicze, a także system ścieżek edukacyjnych i przyrodniczo leśnych. Istniejące ośrodki edukacji są jednak stosunkowo niewielkie, a ich istotnym mankamentem jest niedostatek bazy noclegowej. Światowa sława Puszczy Białowieskiej i jej walory przyrodnicze zasługują na to, aby w regionie stworzyć nowoczesne międzynarodowe **centrum edukacji ekologicznej** z własną bazą noclegową. Jako miejsce lokalizacji takiego centrum we wcześniejszych koncepcjach wskazywano Białowieżę (Rąkowski 2004), ale ostatecznie aktualnie powstaje ono w Hajnówce i będzie nosiło nazwę **Akademia Przyrody** (Chmielińska 2022). Jej przyszłe funkcjonowanie powinno się odbywać przy współpracy z BPN i nadleśnictwami, z wykorzystaniem wieloletniego doświadczenia tych instytucji w zakresie edukacji ekologicznej, oraz z wykorzystaniem potencjału zatrudnionych w nich specjalistów, a także pracowników ośrodków naukowych z Białowieży i Hajnówki.

Turystyka aktywna

W rejonie Puszczy Białowieskiej istnieją znakomite warunki do uprawiania różnych rodzajów turystyki aktywnej, która pozostanie jedną z głównych form rekreacji w regionie, a jej popularność będzie stopniowo rosła, kosztem spadku popularności biernych form turystyki pobytowej. Głównymi jej formami pozostaną, jak dotąd, **turystyka piesza i rowerowa**, którym służy dobrze, choć nierównomiernie rozwinięta sieć licznych znakowanych szlaków i ścieżek przyrodniczych. Proponowane, niezbędne uzupełnienie tej sieci, wg propozycji przedstawionych poniżej, będzie miało na celu pewną zmianę struktury i kierunków ruchu turystycznego w regionie, w tym w szczególności skierowanie jego części w rzadziej odwiedzane rejony Puszczy Białowieskiej oraz na jej obrzeża, które charakteryzują wysokie walory kulturowe. Turystyka piesza jest i będzie wciąż z całą pewnością najpopularniejszą formą turystyki aktywnej, w regionie, przy czym w szczególności będą się rozwijały jej specyficzne formy, jak nordic walking oraz questing, które w ostatnich latach zdobyły znaczną popularność. Znacznie bardziej dynamiczny wzrost ruchu można przewidywać w zakresie turystyki rowerowej, bo jest to tendencja ogólnokrajowa. Wspomóc rozwój tej formy może stworzenie systemu wypożyczalni rowerów, obejmujących cały region, tak aby na bazie już istniejących placówek oferujących takie usługi, rower można było np. wypożyczyć w jednym miejscu, a oddać w innym, po pokonaniu kilkudziesięciu, czy nawet ponad 100 kilometrów trasy.

Inne formy turystyki aktywnej, z różnych względów, mają mniejsze znaczenie i w przyszłości będą się rozwijały tylko w ograniczonym zakresie. W przypadku **turystyki kajakowej** ograniczeniem jest niedostatek szlaków wodnych. W regionie istnieje zasadniczo tylko jeden taki szlak, zaczynający się w Narewce i prowadzący rzeką Narewką do górnej Narwi i dalej tą rzeką do granicy powiatu hajnowskiego. Na początku tego szlaku, w Narewce nad Narewką, znajduje się dobrze funkcjonująca nowoczesna stanica wodna z wypożyczalnią sprzętu. Wspomóc miłośników kajakarstwa i uatrakcyjnić szlak mogłoby urządzenie podobnej stacji wodnej w Narwi na górnej Narwi, np. tuż obok urządzonego w ostatnich latach miejsca piknikowego z wiatami, polem biwakowym i wieżą widokową w pobliżu mostu nad tą rzeką. Innymi drobniejszymi elementami infrastruktury, których urządzenie wydaje się zasadne, byłoby urządzenie przystani kajakowych z pomostami nad górną Narwią, tam, gdzie znajdują się obiekty mogące zainteresować turystów, czyli w ur. Kudak, gdzie tuż nad brzegiem rzeki znajduje się zespół drewnianych zabudowań prawosławnego klasztoru-pustelni, oraz w Puchłach, gdzie wznosi się wyjątkowej urody drewniana cerkiew.

W całym regionie, a w szczególności na obrzeżach Puszczy Białowieskiej, są znakomite warunki

do uprawiania różnych typów **turystyki konnej** w różnych formach. Obecnie jest to możliwe w niektórych kwaterach agroturystycznych, dysponujących własnymi końmi. Jako forma turystyki niszowej będzie się ona tu rozwijała w dość ograniczonym zakresie, ale z pewnością mogłoby ją wspomóc powstanie jakieś większej stajni, jakiej w tej chwili w regionie brak, a także wytyczenie specjalnych trasy konnych. Szanse na rozwój ma także **turystyka narciarska** (narciarstwo śladowe), która nie wymaga wyznaczania specjalnych szlaków, bo mogą jej z powodzeniem służyć istniejące szlaki piesze i rowerowe lub drogi publiczne. Niektóre z kwater agroturystycznych oferują możliwość wypożyczenia nart, na ogół jednak miłośnicy narciarstwa przyjeżdżają z własnym sprzętem. Poważnym ograniczeniem w zakresie tej formy turystyki aktywnej są beznieźne zimy, coraz częściej zdarzające się nawet w tej, odznaczającej się surowym klimatem części Polski.

Perspektywną formą turystyki aktywnej w Puszczy Białowieskiej mógłby się stać jej specyficzny rodzaj, jakim są leśne biwaki w miejscach „dzikich”, możliwe w ramach realizowanego przez Lasy Państwowe **programu „Zanocuj w lesie”**. Zgodnie z tym programem, każde nadleśnictwo wyznacza na swoim terenie miejsca, gdzie takie biwaki są możliwe na określonych zasadach (<https://www.lasy.gov.pl/pl/turystyka/program-zanocuj-w-lesie>). W regionie Puszczy Białowieskiej takie miejsca wyznaczono jedynie na terenie Nadleśnictwa Bielsk, obejmującego tereny leśne położone na obrzeżach Puszczy Białowieskiej i niezaliczane do tego kompleksu leśnego. W obejmujących Puszczę nadleśnictwach Białowieża, Browsk i Hajnówka, takich miejsc nie wyznaczono, motywując to wymogami bezpieczeństwa i ograniczeniami związanymi z kryzysem migracyjnym na granicy z Białorusią. Nic nie stoi jednak na przeszkodzie, aby obecnie, gdy ograniczenia te już nie obowiązują, wyznaczyć takie miejsca w obrębie wymienionych nadleśnictw. Z całą pewnością chętnych do biwakowania w „prawdziwej” dzikiej puszczy nie zabraknie i może być to interesująca propozycja dla miłośników bardziej bezpośrednich kontaktów z przyrodą.

Turystyka kulturowa

Turystyka kulturowa, jako jedna z najważniejszych form turystyki w regionie, której popularność stale rośnie, ważną rolę powinna odgrywać głównie tam, gdzie brak wybitniejszych walorów przyrodniczych i krajobrazowych. Chodzi tu przede wszystkim o uważane do niedawna za „nieturystyczne” tereny na obrzeżu Puszczy Białowieskiej i na zachód od niej, i o uznane już rejony o wysokich walorach kulturowych, jak skutecznie wypromowana „Kraina Otwartych Okiennic” obejmująca wsie Trześcianka, Soce i Puchły, z dużymi zespołami dobrze zachowanych zdobionych domów wiejskich. Na terenach o wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych, które już są popularne wśród turystów, jak choćby w samej Białowieży, odpowiednio wyeksponowane i wypromowane walory kulturowe będą dodatkowym czynnikiem wzmacniającym ich atrakcyjność turystyczną.

Różnorodne, bogate i oryginalne walory kulturowe regionu, związane z jego wielokulturowością, zespołami drewnianej zabudowy wiejskiej oraz wciąż bardzo żywymi tradycjami lokalnej kultury materialnej i duchowej mogą być podstawą przygotowania atrakcyjnych ofert pobytów i wycieczek dla turystów, do realizacji samodzielnej lub za pośrednictwem biur podróży, organizatorów turystyki czy gestorów bazy noclegowej, w tym głównie agroturystycznej. Programy poznawania najważniejszych walorów kulturowych regionu mogą być przygotowywane i realizowane jako dodatkowy element wspierający ofertę w zakresie turystyki przyrodniczej lub też jako produkty i propozycje skierowane dla specjalnie do turystów o zainteresowaniach kulturowych. Ważne jest także wydawanie materiałów informacyjnych (przewodników, map, folderów

tematycznych) promujących walory kulturowe regionu. Turystyczna oferta atrakcji kulturowych regionu, ze specjalnie opracowanym kalendarzem imprez kulturalnych i najważniejszych uroczystości religijnych obejmującym cały rok, powinna być przygotowana tak, aby nawiązywać do historii i tradycji danej miejscowości i regionu, a oprócz tego być interesująca dla turysty i uzupełniać istniejące już atrakcje innego typu.

Najważniejsze z walorów kulturowych, które można wykorzystać w takich ofertach to:

- największe w kraju zespoły tradycyjnej drewnianej zabudowy wiejskiej, często z oryginalnymi charakterystycznymi dla regionu zdobieniami,
- liczne zabytkowe drewniane świątynie, przede wszystkim prawosławne,
- prawosławne sanktuaria religijne i „święte miejsca”, w których odbywają się ściągające pielgrzymów barwne uroczystości religijne,
- liczne muzea, skanseny i izby regionalne prezentujące kulturę regionu,
- lokale gastronomiczne serwujące potrawy regionalne,
- festiwale, festyny ludowe i różnego typu inne imprezy kulturalne organizowane w wielu miejscowościach.

Szczególnie korzystne perspektywy rozwoju w regionie ma **turystyka kulinarna**, której popularność stale rośnie, o czym świadczy stosunkowo duża i także rosnąca liczba lokali gastronomicznych, różnego typu i o różnym standardzie, oferujących dania regionalne. Wciąż rośnie także popularność **turystyki festiwalowej**, polegającej na uczestniczeniu turystów (oprócz ludności miejscowej i mieszkańców regionu) w różnego rodzaju imprezach kulturalnych i folklorystycznych organizowanych w regionie, co pozwala gościom lepiej poznać jego mieszkańców i ich kulturę. Swego rodzaju novum, nieobecnym dotąd w ofertach turystycznych regionu, może być **turystyka religijna**, czyli zwiedzanie stosunkowo mało znanych przybyszom spoza regionu prawosławnych **sanktuariów religijnych i „świętych miejsc”**. Należą do nich m.in. klasztor-pustelnia w ur. Kudak k. Odrynek nad Narwią, cerkiew w Sakach ze słynącą cudami ikoną oraz miejsca kultu związane ze źródłami wody uznawanej za uzdrawiającą w ur. Krynoczka k. Hajnówki, Odrynkach, Kuraszewie-Ladach i w Dobrowodzie. Ich atrakcyjność dla turystów zwiększają odbywające się tam, mające barwną oprawę uroczystości religijne, ale także wówczas, gdy nie odprawia się tam nabożeństw, miejsca te urzekają malowniczością swego położenia, otaczającym je nimbem tajemniczości i swego rodzaju egzotyką. Warunkiem zainteresowania nimi turystów jest jednak dostarczenie im wyczerpującej informacji na temat lokalizacji tych miejsc, ich historii oraz terminarza świąt religijnych, podczas których odprawia się tam nabożeństwa. Pełna informacja o lokalizacji i charakterze poszczególnych obiektów niezbędna jest także, aby zachęcić turystów do zwiedzania licznych w regionie **muzeów, skansenów i izb regionalnych** (ich wykaz: patrz Tabela 4), co także w istotny sposób może wzbogacić ofertę w zakresie turystyki kulturowej. Oprócz kilku większych muzeów i skansenów, większość tych placówek to obiekty małe, kameralne, powstałe dzięki pasjom pojedynczych osób – miłośników lokalnej tradycji, często funkcjonujące w połączeniu z kwaterami agroturystycznymi. Ich ciekawe ekspozycje, związane m.in. z tradycyjnymi zajęciami miejscowej ludności z pewnością mogą zainteresować wielu gości regionu, pod warunkiem, że będą wiedzieli, jak tam trafić.

Agroturystyka

Agroturystyka w regionie Puszczy Białowieskiej w ostatnich latach przeżyła prawdziwy boom, głównie w samej Białowieży, ale także w wielu innych miejscowościach położonych obrzeżu Puszczy Białowieskiej i na jej polanach. Obecnie w powiecie hajnowskim funkcjonuje blisko 300 kwater

agroturystycznych, dysponujących prawie 3 tys. miejsc noclegowych, co stawia ten region w roli jednego z najważniejszych obszarów rozwoju agroturystyki w kraju. Według danych z 2021 r. (*Informacja Ministra Rozwoju, Pracy i Technologii* 2021) w całej Polsce funkcjonowało ok. 8 tys. kwater agroturystycznych dysponujących łącznie nieco ponad 90 tys. miejsc noclegowych. W regionie Puszczy Białowieskiej znajduje się więc 3,75% wszystkich krajowych kwater agroturystycznych dysponujących 3,2% krajowych agroturystycznych miejsc noclegowych. Według tego samego źródła w województwie podlaskim w 2021 r. znajdowały się 663 kwatery agroturystyczne z 6584 miejscami noclegowymi. Wynika z tego, że w regionie Puszczy Białowieskiej funkcjonuje obecnie blisko połowa kwater i agroturystycznych miejsc noclegowych w całym województwie, znacznie przewyższając pod tym względem np. bardzo popularny wśród turystów region Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego z jeziorem Wigry. Żywiłowy rozwój agroturystyki w ostatnich latach i rosnące nią zainteresowanie turystów świadczą o tym, że jest to wyjątkowo odpowiednia dla regionu Puszczy Białowieskiej forma turystyki, która w dalszym ciągu powinna pozostać tu jedną z form dominujących, wartą dalszego wspierania i rozwijania.

Agroturystyka ma wiele zalet, sprzyjających zarówno ochronie, jak i zrównoważonemu wykorzystaniu walorów przyrodniczych i kulturowych. Oto najważniejsze z nich:

1. Jest to kameralna forma turystyki, idealna dla rodzin z dziećmi i turystów indywidualnych, pozwalająca na ich bardziej bezpośredni kontakt z przyrodą i kulturą regionu.
2. Agroturystyka pozwala rozgęścić ruch turystyczny w najbardziej popularnych i uczęszczanych miejscach i przenieść jego część w rzadziej odwiedzane rejony Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeża.
3. Agroturystyka sprzyja turystyce kulturowej, pozwalając, przez kontakt z gospodarzami, na poznawanie wielokulturowości regionu.
4. Agroturystyka sprzyja także ochronie walorów charakterystycznego dla regionu obiektów tradycyjnego budownictwa wiejskiego, które mogą być i w licznych przypadkach, po odpowiedniej adaptacji, są wykorzystywane jako kwatery, a autentyczna tradycyjna architektura zwiększa ich atrakcyjność dla turystów.
5. Agroturystyka przynosi bezpośredni dochód mieszkańcom regionu, stwarzając możliwości uzyskania dodatkowych dochodów przez rozszerzanie wachlarza usług oferowanych turystom.

Współczesne kwatery agroturystyczne, w tym również te w regionie Puszczy Białowieskiej, oferują swym gościom najczęściej nie tylko noclegi, o zróżnicowanym standardzie i cenach, ale również ofertę różnorodnych dodatkowych usług dla turystów (np. wyżywienie, wypożyczanie sprzętu sportowego, przejażdżki, usługi przewodnickie, możliwość obserwacji prac gospodarskich i polowych bądź uczestniczenia w nich). Spora konkurencja na rynku niejako wymusza na kwaterodawcach podaż dodatkowych atrakcji dla gości, a przy okazji odbywa się to z korzyścią dla podtrzymania lokalnej tradycji i regionalnej kultury materialnej. Dobra, markowa kwatera agroturystyczna, oprócz posiadania odpowiedniego standardu i wyposażenia, powinna spełniać następujące warunki:

1. Kwatera powinna być w miarę możliwości zlokalizowana w autentycznym wiejskim drewnianym domu, przystosowanym do przyjęcia turystów. Mogą być to zarówno pokoje w domu zamieszkanym przez gospodarzy, jak też oddzielny dom pozostawiony do wyłącznej dyspozycji turystów. Może to być również nowy dom, wyglądający z zewnątrz jak typowa dla regionu wiejska chata, a posiadający wewnątrz nowoczesne urządzenie.
2. Goście powinni mieć zapewnione całodzienne wyżywienie z wykorzystaniem potraw regionalnych i lokalnych produktów spożywczych (mleko, ser, miód, warzywa z ogródka, grzyby, owoce leśne, ryby itp.).

3. Kwaterodawca powinien zapewnić gościom dodatkowe atrakcje, np. w postaci możliwości uprawiania turystyki aktywnej i specjalistycznej oraz wypożyczenia sprzętu, jak rowery, kajaki czy narty, przejażdżki konne, bryczką, wozem lub saniami, uczestniczenie w tradycyjnych zajęciach gospodarskich jak np. wypiek chleba, produkcja serów, miodu itp., możliwość zakupu lokalnych produktów spożywczych lub wyrobów rękodzieła ludowego itp.
4. Kwaterodawca powinien w razie potrzeby móc świadczyć usługi przewodnickie, w zakresie organizacji wycieczek po okolicy, a w każdym razie dysponować pełną informacją o najważniejszych atrakcjach przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych okolicznych terenów, a także ich mapą z opracowanymi propozycjami tras turystycznych, co umożliwi gościom samodzielne odbycie takich wycieczek.

Wiele kwater agroturystycznych w regionie już spełnia lub częściowo spełnia powyższe warunki, co oznacza sporą zmianę w stosunku do sytuacji sprzed jeszcze kilkunastu lat, gdy oferta agroturystyczna regionu była dość uboga i ograniczała się niemal wyłącznie do usług noclegowych.

Dlaczego istotne jest, aby kwatery agroturystyczne mieściły się w starych drewnianych domach, lub przynajmniej w nowych budynkach stylizowanych na stare? Najważniejszy jest tutaj autentyzm i głębia doznań estetycznych gości, którzy mieszkając w autentycznych wiejskich chatkach, zlokalizowanych w miejscowościach o tradycyjnych układach osadniczych i z drewnianą w większości zabudową, doskonale wkomponowanych w otaczających krajobraz, mogą znacznie pełniej i głębiej odczuć specyfikę i kulturową unikatowość regionu. Jest to coś, czym region może wygrać z konkurencją, która na rynku agroturystycznym jest bardzo duża. A atutem regionu Puszczy Białowieskiej jest fakt, że w całym kraju nie ma już obszaru, w którym zachowałyby się tak duże i tak dobrze jeszcze zachowane zespoły tradycyjnej wiejskiej zabudowy. Dodatkowo możliwość wykorzystania do adaptacji na kwatery agroturystyczne może przyczynić się to do uratowania i wyremontowania szeregu pięknych wiejskich domów w regionie oraz do zmian w świadomości społeczności lokalnych, przekonując je o wartości i potrzebie ochrony tradycyjnej zabudowy wiejskiej jako elementu cennego krajobrazu kulturowego regionu i godnej wyeksponowania atrakcji dla turystów.

Agroturystyka jest także ważnym czynnikiem kształtującym strukturę ruchu turystycznego oraz swego rodzaju narzędziem wpływającym na obszary jego koncentracji. Patrząc na mapę rozmieszczenia kwater agroturystycznych w regionie można zauważyć ogromną ich koncentrację w Białowieży i jej najbliższej okolicy, co jest zrozumiałe, bo tam właśnie mieszczą się największe atrakcje przyrodnicze i obiekty najczęściej odwiedzane przez turystów. Wydaje się, że obszar ten jest już dostatecznie nasycony kwaterami i ich liczba w najbliższym okresie nie powinna już w sposób znaczący wzrastać. Drugim obszarem koncentracji agroturystycznej bazy noclegowej jest gmina Narewka, co w znacznej części spowodowane jest obecnością atrakcyjnych miejsc wypoczynku wokół Zbiornika Siemianówka i turystycznym zagospodarowaniem jego brzegu w ostatnich latach. W innych okolicach kwater agroturystycznych jest stosunkowo niewiele, a w niektórych miejscowościach położonych w okolicach atrakcyjnych pod względem przyrodniczym i kulturowych istnieją spore możliwości organizacji nowych kwater. Mogłoby to spowodować większe rozproszenie ruchu turystycznego w regionie na nowe tereny i zmniejszenie presji na obszary najbardziej popularne, z korzyścią dla środowiska przyrodniczego, a także przynieść bezpośrednie dochody mieszkańcom tych miejscowości będących gestorami tych kwater, którzy będą korzystali z przywileju niewielkiej konkurencji w okolicy. Z tych powodów władze powiatowe, gminne oraz organizacje agroturystyczne powinny stosować systemy różnego rodzaju zachęt i ułatwień dla organizacji kwater agroturystycznych w tych miejscowościach i rejonach.

Do miejscowości, w których są znaczne, nie w pełni wykorzystane obecnie możliwości rozwijania agroturystyki, należą atrakcyjnie położone na puszczańskich polanach wsie Masiewo Stare i Nowe, Skupowo Stare i Nowe oraz Starzyna, Wojnówka i Policzna. Każda z nich może być punktem startowym ciekawych wycieczek w rzadziej odwiedzane części Puszczy Białowieskiej. Nie w pełni wykorzystane są także możliwości w zakresie organizacji agroturystyki w miejscowościach położonych wzdłuż zachodniego obrzeża Puszczy Białowieskiej. Tu atrakcją dla turystów jest z jednej strony możliwość urządzania wycieczek do Puszczy, a z drugiej strony możliwość odwiedzania położonych w bliskim sąsiedztwie miejscowości o wysokich walorach kulturowych i z zespołami zabytkowej zabudowy drewnianej, takich np. jak miasteczka Narew i Kleszczele oraz wsie Nowoberezowo, Czyże, Stary Kornin i Dobrowoda. Bardzo niewiele kwater agroturystycznych jest także w mającej wysokie walory przyrodnicze, kulturowe, krajobrazowe i rekreacyjne dolinie górnej Narwi w północnej części regionu, poniżej Zbiornika Siemianówka. Tu możliwości organizacji kwater lub zwiększenia ich liczby istnieją prawie w każdej ze wsi położonych po obu stronach doliny rzeki.

Inne formy turystyki

W regionie Puszczy Białowieskiej nie ma naturalnych jezior ani większych rzek, ale w ciągu ostatnich kilkunastu lat rozwinął się tu segment turystyki związanej z **wypoczynkiem nad wodą**, co było związane z powstaniem i zagospodarowaniem sztucznych zalewów w Dubiczach Cerkiewnych, Repczycach i przede wszystkim Zbiornika Siemianówka. Zwłaszcza zagospodarowanie brzegów tego ostatniego, dużego zbiornika i powstanie nowoczesnego ośrodka rekreacyjnego w Starym Dworze, dało asumpt do rozbudowania bazy noclegowej i zwiększenia ruchu turystycznego w gminie Narewka. Ta niezbyt aktywna forma turystyki ma jednak w regionie dość ograniczone szanse dalszego rozwoju, bo, jak się wydaje, możliwości rozbudowy służącej jej infrastruktury zostały w znacznej wyczerpane. Ponadto ofertami tego rodzaju rekreacji są i w dalszym ciągu będą zainteresowani przede wszystkim mieszkańcy regionu i jego najbliższego sąsiedztwa, a raczej nie wzbudzą one większego zainteresowania turystów z dalszych okolic, którzy przyjeżdżają do Puszczy Białowieskiej przede wszystkim w celach poznawczych, co nie znaczy jednak, że okazjonalnie również oni nie skorzystają z możliwości wypoczynku nad wodą.

Białowieża z pewnością w dalszym ciągu pozostanie ważnym ośrodkiem **turystyki konferencyjnej i biznesowej**, której segment jest tu mocno ugruntowany i która jest istotnym elementem wydłużania sezonu turystycznego w regionie na okres całego roku. Szanse na rozwój tego typu turystyki są warunkowane istnieniem obiektów bazy noclegowej o odpowiednim wyposażeniu, wielkości i standardzie. W tej chwili, poza Białowieżą, warunki do rozwijania tej formy turystyki istnieją również w dwu hotelach w Narewce. W przyszłości jej ośrodkiem ma szanse stać się także Hajnówka, pod warunkiem, że w mieście tym powstaną wyższej klasy hotele. W ograniczonej formie zapewne będzie się rozwijać także **turystyka zdrowotna** typu spa i wellness, której głównym ośrodkiem jest i pozostanie Białowieża. Możliwości rozwoju tej formy rekreacji są także warunkowane powstawaniem wyższej klasy obiektów bazy noclegowej, typu pensjonaty i luksusowe kwatery agroturystyczne.

Turystyka transgraniczna była do niedawna jedną z nowych form zwiedzania Puszczy Białowieskiej, a możliwość przekraczania granicy z Białorusią na przejściu granicznym Białowieża – Piererów (dla turystów pieszych i rowerowych), bez wizy, z uproszczoną odprawą, była jedną z dodatkowych atrakcji ściągających tu nie tylko nowych turystów, ale także tych, którzy już dobrze poznali polską część puszczy i byli zainteresowani zwiedzeniem jej części białoruskiej, która przez wiele dziesięcioleci była zamknięta dla turystyki. Zwiedzanie białoruskiej części Puszczy

Białowieskiej miały w swych programach liczne biura turystyczne, zarówno polskie, jak i białoruskie. Dodatkowo istniało także drogowe przejście graniczne Połowce – Pieszczałka koło Czeremchy, a także graniczne przejście kolejowe w samej Czeremshe (nieczynne jednak już od kilkunastu lat), które umożliwiały wyprawy turystyczne w okolice Brześcia. Niestety, kryzys migracyjny na granicy z Białorusią, a później wybuch wojny na Ukrainie, sprawiły, że wszystkie te przejścia graniczne są obecnie zamknięte. Z pewnością jednak, w bliższej lub dalszej przyszłości, po unormowaniu stosunków z Białorusią, przejścia te zostaną ponownie otwarte, stwarzając dalsze możliwości rozwoju turystyki transgranicznej, co będzie jedną z atrakcji przyciągających tu turystów krajowych i zagranicznych. W tej chwili jednak trudno ocenić, kiedy będzie to możliwe.

II.2. PROPONOWANE PRZYKŁADOWE DZIAŁANIA W ZAKRESIE OPTIMALIZACJI ORGANIZACJI RUCHU TURYSTYCZNEGO W REGIONIE

II.2.1. DZIAŁANIA W HAJNÓWCE

Kluczowe działania, mające na celu zwiększenie i zmianę struktury ruchu turystycznego w rejonie Puszczy Białowieskiej, wiążą się m.in. z działaniami na terenie Hajnówki, stolicy powiatu, największego miasta i węzła komunikacyjnego w regionie, przez który przechodzi zdecydowana większość ruchu turystycznego kierującego się do Białowieży i Białowieskiego Parku Narodowego i które powinno odgrywać istotną rolę w zarządzaniu tym ruchem. Głównymi celami tych działań powinno być:

1. Wykorzystanie statusu Puszczy Białowieskiej jako obiektu światowego dziedzictwa UNESCO do promocji miasta oraz całego regionu Puszczy Białowieskiej.
2. Skierowanie części głównego strumienia ruchu turystycznego kierującego się do Białowieży w inne rejony Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeża.
3. Zachęcenie części turystów udających się do Białowieży do zatrzymania się w Hajnówce.
4. Zainteresowanie turystów atrakcjami turystycznymi w samej Hajnówce i jej najbliższej okolicy.
5. Stworzenie nowych atrakcji i ułatwień dla turystów w mieście i jego okolicy.

Hajnówka, mimo swego położenia na skraju najstynniejszego w kraju kompleksu leśnego, nie należy do miejscowości atrakcyjnych dla turystów, nie może też się poszczycić ciekawą historią, bowiem prawa miejskie uzyskała dopiero w 1951 r., a wcześniej była wsią. Przez kilkadziesiąt lat – od I wojny światowej – podstawą rozwoju miejscowości był przemysł drzewny. Istniały tu dwa duże przedsiębiorstwa – Zakłady Przemysłu Drzewnego i chemiczna fabryka suchej destylacji drewna, które w okresie swej świetności zatrudniały łącznie blisko 3 tys. osób, będąc największymi pracodawcami w regionie. Oba zakłady w wyniku głębokiego kryzysu ekonomicznego końca lat. 80 XX w., związanego z przemianami ustrojowymi znalazły się na krawędzi upadku, bardzo silnie ograniczyły swą produkcję, zostały sprywatyzowane i częściowo się przebranżowiły. Upadek przemysłu drzewnego w Hajnówce spowodował poważną zapaść ekonomiczną miasta i znaczne zmniejszenie liczby jego mieszkańców. W obecnej sytuacji, szansą na poprawienie sytuacji ekonomicznej miasta jest rozwój jego funkcji turystycznych, na co zwraca się uwagę w obowiązujących dokumentach strategicznych i planistycznych dotyczących miasta (*Strategia rozwoju miasta Hajnówka na lata 2016–2025* 2016, *Plan Rozwoju Lokalnego Miasta Hajnówka* 2020), a także w publikacjach naukowych (Wesołowski i in. 2018). Szansa ta na razie jest zupełnie niewykorzystana, choć służą temu oba wymienione powyżej, sensownie opracowane dokumenty planistyczne, a okolicznością sprzyjającą jest także istnienie prężnie działającej Lokalnej Organizacji Turystycznej „Region Puszczy Białowieskiej” z siedzibą w Hajnówce.

Wielkim atutem Hajnówki i szansą na jej przyszły rozwój jako ośrodka turystycznego, jest jej położenie na głównej trasie drogowej prowadzącej do Białowieży, najważniejszego ośrodka turystycznego w regionie. Sprawia to, że niemal wszyscy turyści udający się na zwiedzanie Białowieskiego Parku Narodowego i innych atrakcji Białowieży, muszą przejeżdżać przez Hajnówkę. Miasto ma więc szansę na wykreowanie się na główną **“bramę” do Puszczy Białowieskiej** i centrum zarządzania ruchem turystycznym w całym regionie. Szansa ta, choć zwracano na to uwagę w kilku opracowanych w ciągu ostatnich 20 lat koncepcjach i strategiach rozwoju ruchu turystycznego w regionie, pozostaje, jak dotąd, niewykorzystana. Główne przeszkody w osiągnięciu tego celu to brak w Hajnówce centrum obsługi ruchu turystycznego z prawdziwego zdarzenia i niedostatek bazy noclegowej w mieście, w tym zwłaszcza brak dobrej klasy hotelu.

Centrum obsługi ruchu turystycznego “Brama do Puszczy Białowieskiej” i biuro obiektu Światowego Dziedzictwa UNESCO

Choć w regionie Puszczy Białowieskiej znajduje się kilka ośrodków obsługi ruchu turystycznego i informacji turystycznej, to jednak brak obiektu, który można by nazwać głównym centrum obsługi ruchu turystycznego (Visitors Center), na jaki ciesząca się światową renomą Puszcza Białowieska zasługuje. Nie ma takiego ośrodka w Białowieży (co budzi duże zdumienie przybywających tu turystów), bo roli tej nie spełniają znajdujące się tam skromne biuro obsługi ruchu turystycznego PTTK i punkt informacji turystycznej przy muzeum Białowieskiego Parku Narodowego. Roli takiej nie spełnia także obsługiwane przez starostwo powiatowe Centrum Turystyki Regionu Puszczy Białowieskiej w Hajnówce, które mieści się, co prawda, w centrum miasta, przy jego głównej ulicy, ale jest zlokalizowane na parterze zwykłego bloku mieszkalnego i nie jest odpowiednio oznakowane, tak więc niemal wszyscy turyści udający się przez Hajnówkę do Białowieży mijają je, nie zwróciwszy na nie uwagi. Według danych z 2017 r. Centrum Turystyki w Hajnówce wizytowało zaledwie ok. 2,5 tys. turystów (Plan Rozwoju Lokalnego Miasta Hajnówka 2020), czyli tylko 1% liczby ok. 250 tys. turystów, którzy odwiedzili w tymże roku Białowieski Park Narodowy (wg danych GUS), a więc bardzo niewiele. W 2020 r. na dawnym parkingu Zwierzyniec w połowie trasy drogowej między Hajnówką i Białowieżą otwarto nowy nowoczesny obiekt pod nazwą Centrum Turystyki i Promocji “Kraina Żubra” (z punktem informacji turystycznej, sprzedażą pamiątek, salą wystawową i salą konferencyjną), także obsługiwany przez starostwo w Hajnówce, a teren wokół niego został zagospodarowany turystycznie.

Choć idea jego powstania była słuszna, to jednak nie do końca spełnia on rolę, jako centrum takie powinno odgrywać, a mianowicie ośrodka sterowania ruchem turystycznym i kierowania go również w inne, poza Białowieżą ciekawe miejsca w Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeżach. Obiekt nie pełni takiej ze wszech miar pożądanej roli z prostego powodu: zatrzymują się w nim turyści, którzy już są w drodze z Hajnówki do Białowieży, i raczej z niej nie zawrócą. Z tego powodu decyzja o lokalizacji obiektu w takim właśnie miejscu była niezbyt przemyślana. Jedynie bowiem umieszczenie takiego centrum w Hajnówce, przed wjazdem do Puszczy Białowieskiej dałoby szansę na zatrzymanie części zmierzających do Białowieży turystów w samym mieście i skierowanie części ruchu turystycznego w inne rejony Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeża.

Najlepszym punktem na lokalizację **centrum obsługi ruchu turystycznego** byłaby więc Hajnówka, a odpowiednim miejscem mogłoby być wschodnie obrzeża miasta, gdzie szosa do Białowieży wkracza do Puszczy. Centrum takie można by roboczo nazwać **“Bramą do Puszczy Białowieskiej”** (takie miano od lat przyznaje się Hajnówce – potencjał ten nazwy/marki nie został dotąd wykorzystany), a jego częścią mogłaby być np. przerzucona nad szosą stylizowana brama

stanowiąca czytelny sygnał dla podróżujących. Obok niej powinien stanąć budynek centrum o architekturze nawiązującej do lokalnych tradycji architektury leśniczówek puszczańskich i obiektów BPN z dużym parkingiem. W centrum, obok punktu informacji turystycznej, sklepu z pamiątkami i wydawnictwami o Puszczy Białowieskiej i regionie, mogłyby znaleźć się np. przedstawicielstwa lokalnych biur turystycznych i organizacji agroturystycznych. Warto rozważyć także pomysł lokalizacji w budynku centrum lub tuż obok restauracji serwującej dania regionalne (lub np. przeniesienia tu jednej takich restauracji, które już w Hajnówce funkcjonują), co skłoniłoby większą liczbę turystów do zatrzymania się w tym miejscu i zapoznania się z ofertą turystyczną regionu.

W centrum obsługi ruchu turystycznego, aby dobrze spełniało ono swoją rolę, powinna być dostępna pełna i aktualna informacja dotycząca nie tylko walorów przyrodniczych i kulturowych regionu Puszczy Białowieskiej, ale także bazy noclegowej, infrastruktury turystycznej i gastronomii, a także m.in. pełny kalendarz imprez i eventów kulturalnych i folklorystycznych oraz ważniejszych uroczystości religijnych. Informacje te powinny być zawarte w przygotowywanym i wydawanym co roku przez centrum informatorze turystycznym, a także dostępne na prowadzonej przez centrum i aktualizowanej na bieżąco stronie internetowej. Obecnie, choć w porównaniu z okresem sprzed kilkunastu czy nawet kilku lat sytuacja się znacznie poprawiła, z dostępem do aktualnej informacji turystycznej w regionie bywają problemy. Informatory i foldery, a także strony internetowe przygotowane przez różne podmioty (samorządy, organizacje turystyczne, stowarzyszenia agroturystyczne) mają różne zakresy tematyczne i aby mieć pełniejszą wiedzę, turyści muszą korzystać z różnych źródeł. Mankamentem obecnie dostępnej informacji turystycznej w regionie jest także brak aktualizacji podawanych danych. Informatory i foldery są wydawane co kilka lat i dość szybko tracą aktualność, ale także informacje na stronach internetowych nie są aktualizowane. Tymczasem każdego roku przybywa różnych obiektów infrastruktury turystycznej, wytyczane są nowe szlaki i ścieżki edukacyjne. Jeśli chodzi o bazę noclegową, to sytuacja jest bardzo dynamiczna: co roku powstają nowe kwatery agroturystyczne i różnego typu obiekty noclegowe, inne zaś kończą lub zawieszają działalność.

Ważnym zadaniem, spełnianym przez centrum powinno być zarządzanie ruchem turystycznym. Wiadomo, że głównym obiektem zainteresowania gości odwiedzających Puszcę Białowieską jest i będzie Białowieża i Białowiecki Park Narodowy i to się z pewnością nie zmieni. Przeszkolony personel centrum w Hajnówce, a także odpowiednio sprofilowane informatory i foldery, powinny jednak zachęcić turystów do zainteresowania się również innymi, poza Białowieżą, obszarami Puszczy Białowieskiej, unikatowym krajobrazem kulturowym, zabytkami, różnorodnością etniczno-religijną i lokalnymi tradycjami wytwórczości ludowej i gastronomii w miejscowościach na obrzeżu Puszczy, odbywającymi się w regionie imprezami kulturalnymi i folklorystycznymi, a także samą Hajnówką, która ma do zaoferowania gościom różne, stosunkowo mało znane atrakcje.

Z punktu widzenia promocji i marketingu bardzo dobrym pomysłem wydaje się być połączenie centrum obsługi turystów z jakimś, choćby symbolicznym, **biurem obiektu światowego dziedzictwa UNESCO "Puszcza Białowieska"**. Co prawda w Konwencji Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego nie ma wymogu, aby obiekty wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa miały własną administrację, jest jednak warunek, sporządzenia dla nich **planu zarządzania**. Aby jednak taki plan spełniał swoje zadanie i był skuteczny, niezbędne wydaje się utworzenie jakiejś jednostki administracyjnej, która monitorowałaby wdrażanie tego planu i która przygotowywałaby na ten temat okresowe raporty. Powstanie takiej jednostki, połączonej z centrum obsługi ruchu turystycznego i oznakowanej emblematami UNESCO, miałoby także bardzo duże znaczenie dla promocji regionu. Już teraz w rozmowach z samorządowcami i organizatorami ruchu turystycznego w regionie przewijają się zgłaszane przez nich postulaty, aby stworzyć jakąś lokalną agendę czy biuro obiektu

Światowego Dziedzictwa UNESCO „Puszcza Białowieska”, po to, by uświadomić turystom, ale także, a może nawet przede wszystkim ludziom miejscowym, że Puszcza Białowieska jest obszarem o randze ogólnoswiatowej, objętym ochroną na mocy międzynarodowych konwencji. Obecnie bowiem wiedza na ten temat, zarówno wśród mieszkańców regionu, jak i przyjezdnych, jest znikoma. Powstanie biura Światowego Dziedzictwa UNESCO w Hajnówce miałoby także wpływ na promocję i dowartościowanie samego miasta, które pozostaje w cieniu Białowieży, siedziby Białowieskiego Parku Narodowego, oraz zwiększyłoby zainteresowanie nim wśród turystów.

Hotel i inne obiekty bazy noclegowej

Jest zadziwiające, że w Hajnówce, stolicy powiatu i głównym ośrodku miejskim turystycznego regionu Puszczy Białowieskiej, położonym przy jedynej szosie wiodącej do odwiedzanej przez dziesiątki tysięcy turystów rocznie Białowieży, nie ma żadnego markowego hotelu ani innego lepszej klasy obiektu bazy noclegowej. Obecnie (na przełomie 2022 i 2023 r.), po zamknięciu hotelu „Bartnik” (przygotowywany do adaptacji na centrum edukacji ekologicznej), w mieście istnieje jedynie jeden zajazd i jeden niskiej klasy obiekt hotelowy oraz kilkanaście kwater typu pokoje gościnne, łącznie zaledwie nieco ponad 200 miejsc noclegowych. Jak na miejscowość mającą ambicję i szanse bycia turystyczną „Bramą do Puszczy Białowieskiej” to zdecydowanie za mało.

W Hajnówce nie ma, co prawda, spektakularnych walorów turystycznych, ale jest tu kilka atrakcji, które po odpowiedniej promocji mogłyby wzbudzić zainteresowanie osób udających się do Puszczy Białowieskiej i przynajmniej część z nich zatrzymać w mieście. Obecnie szansa ta jest niewykorzystana, bo turyści nie mają po prostu gdzie się zatrzymać. Dla aktywizacji turystycznej miasta kluczowe byłoby więc powstanie tu niezłej klasy **hotelu turystycznego** z co najmniej 100 miejscami noclegowymi oraz centrum konferencyjnym. Hotel taki mógłby zachęcić turystów to zatrzymać się w Hajnówce i zainteresowania się miejscowymi atrakcjami, a centrum konferencyjne mogłoby być podstawą rozwijania tzw. turystyki konferencyjnej, na której m.in. opiera się turystyczna prosperity niedalekiej Białowieży.

Niezależnie od tego w mieście powinny powstawać inne obiekty bazy noclegowej, o zróżnicowanym charakterze i standardzie (bo obecnie są to głównie pokoje gościnne), celowa byłaby także budowa dużego **kempingu**, co zachęcałoby turystów do zatrzymywania się w mieście i korzystania z jego atrakcji.

Atrakcje turystyczne Hajnówki

W Hajnówce, jak wspomniano, nie ma spektakularnych atrakcji dla turystów, ale miasto ma kilka atutów, nie w pełni dotąd wykorzystanych, dzięki którym może wzbudzić ich zainteresowanie i które można wykorzystać w promocji miejscowości. Aby zachęcić turystów do zatrzymania się w mieście i jego zwiedzania, niezbędne jest opracowanie i regularne wznawianie turystycznego **planu miasta** z zaznaczeniem jego najważniejszych obiektów mogących zainteresować turystów. Obecnie dostępny plan miasta wydano w 2010 r., jest on trudno dostępny i już mało aktualny. Oto lista najważniejszych atrakcji miasta:

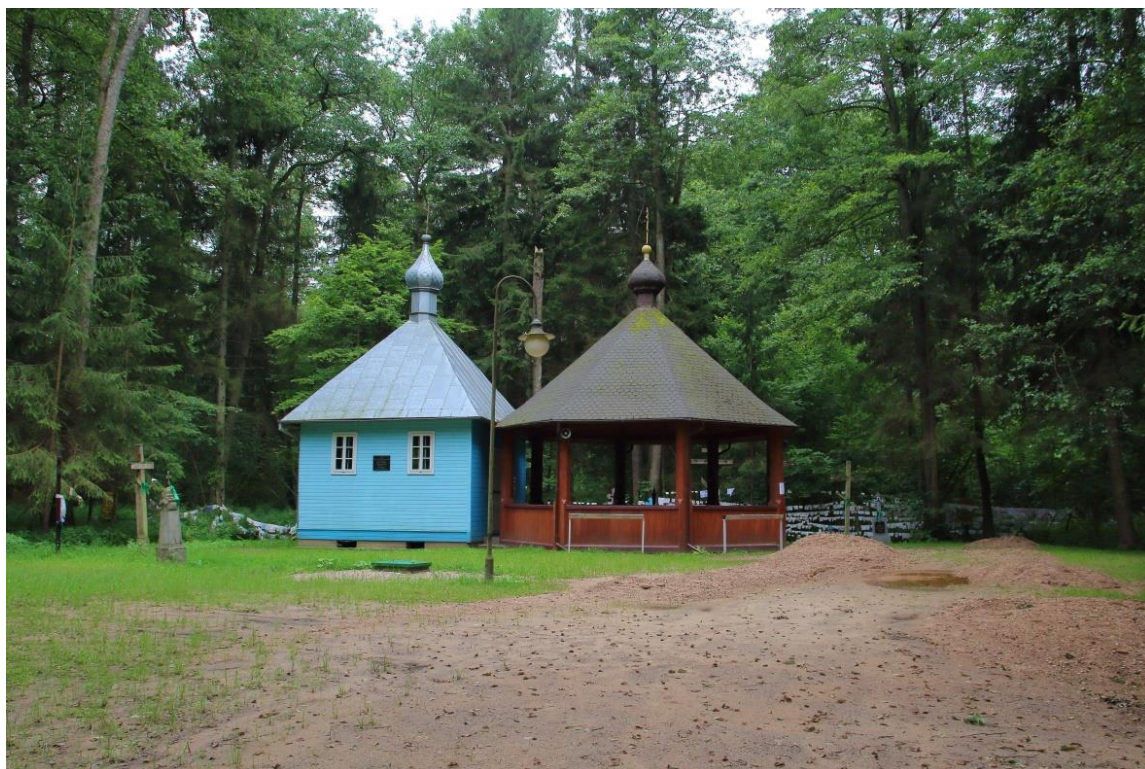
1. **Prawosławny sobór Św. Trójcy** zbudowany w latach 1974–1992 wg projektu Aleksandra Grygorowicza, który inspirował się ideami francuskiego mistrza Le Corbusiera. Ta nowoczesna, modernistyczna świątynia, uznawana za jedną z najpiękniejszych cerkwi w Polsce, zachwyca oryginalną, nietypową sylwetką oraz pięknym wystrojem wnętrza, z polichromią wykonaną

przez Greka Dymitriosa Andonopulosa. Dodatkową atrakcją dla turystów z kraju i z zagranicy są odbywające się w soborze koncerty międzynarodowego festiwalu "Hajnowskie Dni Muzyki Cerkiewnej" organizowanego w maju.

2. **Muzea.** W Hajnówce znajdują się dwa ciekawe muzea, mogące wzbudzić zainteresowanie miłośników turystyki kulturowej. Pierwsze z nich, to jedyne w Polsce Muzeum i Ośrodek Kultury Białoruskiej, a drugie, to oryginalne Muzeum Kowalstwa i Ślusarstwa, jedna z nielicznych tego typu placówek w kraju. Oba muzea prowadzą m.in. warsztaty rzemieślnicze i artystyczne.

3. **Lokalna gastronomia.** W Hajnówce znajdują się co najmniej cztery cieszące się renomą lokale gastronomiczne serwujące potrawy regionalne, które mogą być jedną z atrakcji dla odwiedzających region turystów. Najwyżej oceniana jest restauracja "Smaki Podlasia", a inne lokale to: "Wrota Lasu", "Leśny Dworek", "Niezapominajka" i "Babushka Bistro".

4. **Kolejka leśna.** Oryginalną lokalną atrakcją, od lat cieszącą się zainteresowaniem turystów, są przejazdy trasą dawnej kolejki leśnej, których organizatorem jest Nadleśnictwo Hajnówka. Przejazdy odbywają się od początku maja do końca września na dwu trasach: Hajnówka – Topiło i Hajnówka – dolina rzeki Leśnej. Warto rozważyć także przystosowanie i udostępnienie do ruchu turystycznego innych odcinków kolejki, jak np. wykorzystywanego jeszcze kilka lat temu w tym celu odcinka z Hajnówki przez rez. "Lipiny" do wiaty turystycznej pod Postołowem.

Rycina 26. Uroczysko Krynoczek. „Święte miejsce” na polanie Puszczy Białowieskiej pod Hajnówką z kaplicą i studnią z uzdrawiającą wodą. Fot. Grzegorz Rąkowski

5. **Krynoczek.** Krynoczek, to "święte miejsce" położone w Puszczy Białowieskiej, na polanie ze starymi dębami, w odległości ok. 2,5 km na wschód od centrum Hajnówki. Znajduje się drewniana cerkiew

z połowy XIX w., drewniana kaplica oraz studnia z wodą, uważaną za uzdrawiającą. Miejsce to jest doskonale znane wiernym kościoła prawosławnego z bliższych i dalszych okolic, a święte źródło jest celem ich pielgrzymek odbywających się kilka razy do roku, przy okazji odprawianych tu nabożeństw (Sosna i Troc-Sosna 2006). Turystom „Krynoczka” jest mało znana, choć z pewnością zainteresuje wielu z nich, jako miejsce związane z wielokulturowością regionu i tradycjami lokalnymi.

6. Park Miniatur Zabytków Podlasia. Znajduje się na zachodnim obrzeżu miasta, przy szosie wiodącej w kierunku Bielska Podlaskiego. Zgromadzono tu miniatury najważniejszych zabytków województwa podlaskiego w skali 1:25, w tym rekonstrukcje obiektów już nieistniejących, jak pałac carów w Białowieży.

Nowe atrakcje

Aby zwiększyć zainteresowanie turystów Hajnówką, warto także tworzyć dla nich nowe atrakcje w mieście. Jedną z nich ma szansę stać się **Akademia Przyrody i Hajnowskie Centrum Produktu Lokalnego**. Ta ze wszech miar potrzebna placówka, której otwarcie planuje się na 2024 r., będzie się mieściła, po odpowiedniej adaptacji, w lokalu dawnego hotelu „Bartnik”. Jest to w tej chwili sztandarowa inwestycja miasta i po otwarciu stanie się z pewnością jedną z jego największych atrakcji. Będzie tu m.in. centrum edukacji ekologicznej z zapleczem noclegowym i ośrodek promocji charakterystycznych dla regionu produktów lokalnych (Chmielińska 2022). Powstanie Akademii Przyrody będzie realizacją zgłaszanych od lat postulatów, aby stworzyć w Puszczy Białowieskiej, będącej niezwykle cennym w skali światowej obiektem przyrodniczym, odpowiadające jej randze ośrodek edukacyjny, co z pewnością przyczyni się do wzrostu ruchu turystycznego w mieście, jako że turystyka edukacyjna (w tym m.in. wycieczki szkolne i zielone szkoły) jest jednym głównych i preferowanych w regionie form turystyki.

Inną atrakcją, której organizację proponowano w Hajnówce już w niektórych koncepcjach rozwoju turystyki z ubiegłych lat (Jakimiuk i in. 2005), mógłby stać się „**Park Wilczy**”. Jego koncepcja opiera się na stworzeniu przystosowanej do zwiedzania plenerowej ekspozycji wilczej rodziny liczącej kilka osobników. Park odgrywałby ważną rolę edukacyjną i stwarzał unikatową możliwość obserwacji tych dzikich zwierząt w warunkach półnaturalnych, tj. występujących na dużym obszarze ogrodzonym, jakiej nie ma np. w rezerwacie pokazowym żubrów BPN, gdzie obecnie można obejrzeć wilka, ale w stosunkowo niewielkiej zagrodzie, w warunkach dalekich od naturalnych. Obserwacja tych zwierząt żyjących w stadach rodzinnych w otoczeniu leśnym, dałaby niepowtarzalną możliwość zdobycia wiedzy o strukturze socjalnej tych zwierząt, o ich zachowaniach i roli pełnionej w przyrodzie. Odpowiednim miejscem lokalizacji takiej placówki mógłby być teren na wschodnim obrzeżu Hajnówki, w lesie i nieużytkach przyległych do początkowej stacji kolejki leśnej. Park taki, jedyny w kraju, stałby się unikatową atrakcją i w istotny sposób wzbogaciłby ofertę turystyczną Puszczy Białowieskiej i samej Hajnówki. W ramach działań na rzecz ochrony wilka oraz jego siedlisk istnieją możliwości uzyskania funduszy unijnych również na działania edukacyjne służące ochronie tego gatunku, a taką właśnie rolę będzie odgrywał „Park Wilczy”.

Rewitalizacja węzła komunikacyjnego

Hajnówka jest najważniejszym węzłem komunikacyjnym w regionie, ale na przełomie XX i XXI w. stracił on na znaczeniu w wyniku likwidacji ruchu osobowego na liniach kolejowych z Hajnówki

do Siemianówki i z Hajnówki do Białowieży. Przywrócenie ruchu na obu tych liniach zwiększyłoby dostępność komunikacyjną regionu i z pewnością przyczyniłoby się do wzrostu ruchu turystycznego.

Trasa z Hajnówki do Siemianówki zwiększa dostępność do Zalewu Siemianówka, największego zbiornika wodnego w regionie, którego atrakcyjność turystyczna ostatnio znacznie wzrosła, w wyniku uporządkowania i zagospodarowania jego południowego brzegu i powstania dużego ośrodka rekreacyjnego z plażą i przystanią żeglarską w Starym Dworze. Linia do Siemianówki, której operatorem jest spółka Polregio, jest w pełni sprawna i nie wymaga remontów. Po kilkunastoletniej przerwie ruch na niej został wznowiony w 2019 r., początkowo tylko w okresie letnim, a od 2022 r. odbywa się już całorocznie. Istotnie jest utrzymanie całorocznego ruchu na tej linii w następnych latach.

Bardziej skomplikowana jest kwestia wznowienia ruchu na **linii z Hajnówki do Białowieży**, który został wstrzymany w 1994 r. W tym czasie nieremontowana i niekonserwowana linia uległa dewastacji i jej uruchomienie wiązałoby się ze znacznymi nakładami finansowymi na remont szlaku kolejowego. Idea ponownego uruchomienia tego odcinka szlaku kolejowego, powraca co kilka lat, ale jak dotąd nie doczekała się realizacji. Uruchomienie tej linii miałoby duże znaczenie w kontekście zwiększenia dostępności komunikacyjnej Puszczy Białowieskiej. Chodzi tu nie tylko o ułatwienie dojazdu do samej Białowieży, ale także innych do innych rejonów puszczy, bowiem jako punkty startowe wycieczek pieszych czy rowerowych po niej mogłyby służyć położone na trasie między Hajnówką i Białowieżą przystanki kolejowe w Nieznanym Borze, Czerlonce i Grudkach. Niezależnie od tego, sam przejazd koleją przez środek Puszczy Białowieskiej byłby swego rodzaju atrakcją turystyczną i mógłby przyciągnąć do regionu więcej gości.

II.2.2. KONCEPCJA BRAM DO PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ

Oprócz Hajnówki, najbardziej predestynowanej do spełniania roli głównej „**bramy**” do **Puszczy Białowieskiej** oraz centrum zarządzania i sterowania ruchem turystycznym, dla jego usprawnienia zasadna będzie organizacja kilku wspomagających, mniejszych tego typu ośrodków, które spełniałyby funkcję swego rodzaju turystycznych „bram bocznych” czy „furtok” do Puszczy.

„Brama” – w sensie ogólnym – stanowi przejście z obszaru o określonych właściwościach do obszaru o innych cechach. Szczególne znaczenie posiadają bramy wejściowe do parków narodowych, czy innych obszarów przyrody chronionej, a takim jest właśnie chroniony jako obiekt Światowego dziedzictwa cały obszar Puszczy Białowieskiej. Społeczności sąsiadujące z takimi obszarami cieszą się wyjątkowymi możliwościami rozwoju. Wykorzystanie tego potencjału zależy jednak od zachowania wyjątkowych cech obszaru, zarówno w sferze przyrodniczej, jak i kulturowej. Uprzywilejowanie jest więc nierozłącznie związane ze świadomością istniejących zagrożeń i poczuciem odpowiedzialności za zachowanie wyjątkowych walorów obszaru chronionego, stanowiących jednocześnie główny atut warunkujący zrównoważony rozwój (Jakimiuk i in. 2005).

Jako „bramę” mamy na myśli w tym przypadku nie (lub nie tylko) fizycznie istniejącą bramę wejściową, ale lokalny **punkt obsługi ruchu turystycznego**, z informacją turystyczną, oferujący pewien podstawy zasób usług turystycznych (np. sprzedaż wydawnictw i pamiątek, wypożyczanie sprzętu, usługi przewodnickie). Przy lokalu mieszczącym punkt powinny istnieć także pewne podstawowe elementy infrastruktury turystycznej, jak parking, wiaty, tablice informacyjne, a w niektórych przypadkach także np. pola biwakowe czy punkty gastronomiczne. Do tej pory takie punkty istniały tylko w Białowieży, Hajnówce i Narewce, ale można je także urządzić w kilku innych miejscowościach na obrzeżu Puszczy Białowieskiej, co z pewnością przyczyniłoby się do bardziej równomiernego rozproszenia ruchu turystycznego na obszarze całej Puszczy. Z punktu widzenia organizacyjnego

i wizerunkowego, dobrze by było, gdyby wszystkie „bramy”, łącznie z główną bramą w Hajnówce, tworzyły spójny system, zarządzany np. przez Lokalną Organizację Turystyczną „Region Puszczy Białowieskiej” i aby miały specjalnie zaprojektowaną podobną formę architektoniczną, nawiązującą np. do architektury drewnianych bram wejściowych do Białowieskiego Parku Narodowego w Białowieży. W szerszym rozumieniu, rolę „bramy” spełniałaby cała miejscowość, w której taki punkt byłby zorganizowany.

Rycina 27. Brama wejściowa do obszaru ochrony ścisłej BPN w Białowieży.

Fot. Grzegorz Rąkowski

Miejscowości, w których zasadne byłoby umieszczenie „bram”, nie muszą być zlokalizowane dokładnie na granicy obszaru chronionego, czyli w tym przypadku, na obrzeżu Puszczy Białowieskiej, bo niektóre z nich mogą leżeć np. na polanach puszczańskich. Muszą one spełniać jednak kilka podstawowych warunków:

- musi być do nich dobry dojazd asfaltowymi drogami publicznymi
- muszą w nich istnieć węzły szlaków turystycznych, mogących stanowić punkty startowe wycieczek po Puszczy
- powinny się w nich znajdować istniały w nich różnego typu atrakcje dla turystów i/lub elementy infrastruktury turystycznej, w tym obiekty bazy noclegowej.

Uwzględniając dane dotyczące rozmieszczenia atrakcji turystycznych i infrastruktury turystycznej (Tabela 13) oraz przebieg szlaków turystycznych (Tabele 9 i 10) można wytypować kilka miejscowości, które spełniają te warunki. „Bramy” do Puszczy Białowieskiej powinny zostać w pewien sposób zhierarchizowane. Oprócz spełniającej rolę centrum zarządzania ruchem turystycznym w regionie głównej „bramy” w Hajnówce, której koncepcję i funkcje omówiono powyżej, do wspomnianego systemu „bram” do Puszczy, po niezbędnej adaptacji, powinny wejść, już istniejące punkty obsługi turystów w Białowieży i Narewce, jako centra wspomagające, z dużym zakresem usług. Szczególnie istotne jest to w pierwszej z tych miejscowości, gdzie ruch turystyczny jest największy, a turyści są często zagubieni, nie mają dostatecznej informacji i są zdani na samych sobie. Istniejące w Białowieży służące obsłudze ruchu turystycznego stosunkowo nieduże punkty prowadzone

przez PTTK i BPN (informacja turystyczna) powinny zostać połączone w jeden większy, nowoczesny ośrodek służący turystom, w którego organizację mogły by się wspólnie włączyć oba wspomniane podmioty. Pozostałe, niższej kategorii „bramy” do Puszczy, z punktami informacji turystycznej i uproszczonym, podstawowym zakresem usług i bazową infrastrukturą, opcjonalnie czynne tylko sezonowo, można zorganizować w miejscowościach do tego odpowiednich, w której, jak dotąd takich obiektów nie było. Jako miejsca lokalizacji takich witających turystów puszczańskich „bram” najbardziej odpowiednie byłyby: Babia Góra, Stare Masiewo, Gruszki, Stare Lewkowo i Świnoroje w gminie Narewka, Nowosady, Orzeszkowo i Topiło w gminie Hajnówka oraz Starzyna w gminie Dubicze Cerkiewne.

II.2.3. NOWE SZLAKI TURYSTYCZNE

Sieć szlaków pieszych i rowerowych w obrębie regionu Puszczy Białowieskiej jest zasadniczo dobrze, choć nierównomiernie rozwinięta. Najbardziej „nasycona” szlakami jest środkowa część Puszczy, między Hajnówką, Białowieżą i Narewką i tu liczba oraz zagęszczenie szlaków są całkowicie wystarczające, wymagające jedynie ewentualnych stosunkowo niewielkich korekt i uzupełnień. Brakuje jednak jednego lub kilku szlaków głównych, które tworzyłyby czytelną oś całego regionu, jak to zazwyczaj bywa w popularnych rejonach turystycznych, i których powstanie i funkcjonowanie można byłoby wykorzystać również w celach promocyjnych. Poza tym, planując bardziej równomierne rozproszenie ruchu turystycznego, aby uniknąć jego nadmiernego zagęszczenia w okolicach Białowieży, co jest jednym z celów niniejszej koncepcji, należałoby zaplanować powstanie nowych szlaków w mniej dotąd popularnych fragmentach Puszczy Białowieskiej i na jej obrzeżach. W ten sposób można zachęcić turystów do odwiedzenia tych terenów i skierować tam część ruchu turystycznego.

Szlaki główne

Najważniejszym „flagowym” szlakiem turystycznym i osią regionu powinien stać się **centralny szlak**, który można by nazwać np. **„W ostępach Puszczy Białowieskiej”**, prowadzący przez całą Puszcę Białowieską, łącząc najważniejsze jej atrakcje przyrodnicze, krajobrazowe i kulturowe. Taka centralna trasa turystyczna powinna składać się z dwu równoległych do siebie i często się przeplatających, a czasem nakładających się na siebie „nitek”, które tworzyć będą **szlak pieszy i szlak rowerowy**. Oba szlaki powinny zostać wyznakowane kolorem czerwonym, zarezerwowanym dla szlaków głównych, a ich punktami terminalnymi powinny być miejscowości, w których znajdują się stacje kolejowe; w tym przypadku powinny to być Czeremcha – na południu i Siemianówka – na północy.

Trasa proponowanego szlaku centralnego (z uwzględniającymi charakter terenu pewnymi modyfikacjami dotyczącymi trasy pieszej i rowerowej) mogłaby przebiegać np. tak: Czeremcha (muzeum kolejnictwa) – Opaka Duża (drewniana cerkiew) – Jodłówka (drewniany dwór) – Starzyna – Nikiforowszczyzna – Wygon – rez. „Starzyna” – Topiło – rez. „Michnówka” – rez. „Łoszanka-Myśliszcze” – Olemburska Droga – rez. „Berezowo” – rez. „Podcerkwa” – Sitnica Droga – Białowieża (obiekty BPN, zabytki, drewniana zabudowa i liczne inne atrakcje) – Pogorzelce – ur. Stara Białowieża (grupa pomnikowych dębów i ścieżka edukacyjna) – Carska Tropina – ur. Kosy Most – Masiewo Stare – rez. „Siemianówka” – Babia Góra – Siemianówka (zabytkowa cerkiew, ośrodek edukacji ekologicznej) – łącznie ok. 85 km.

Spore odcinki proponowanej trasy pokrywają się z już istniejącymi fragmentami znakowanych szlaków, np. żółtego szlaku pieszego i zielonego szlaku rowerowego, na odcinku z Topiła

do Białowieży, oraz niebieskiego szlaku pieszego, na odcinku z Białowieży do Siemianówki. W związku z powyższym, niezbędne będzie bądź włączenie tych odcinków do proponowanego szlaku centralnego i ich przeznakowanie, bądź pewna korekta ich przebiegu, aby uniknąć dublowania tras.

Równoległe do szlaku centralnego, jako jego dopełnienie, podobną **parę szlaków** głównych (pieszego i rowerowego) można poprowadzić po zachodnim i północnym obrzeżu Puszczy Białowieskiej, gdzie główną atrakcją będą walory kulturowe miejscowości na trasie, z tymi samymi punktami terminalnymi w Czeremsze i Siemianówce. Taki podwójny pieszo-rowerowy szlak, wyznakowany np. kolorem niebieskim, można by nazwać „**Skrajem Królewskiej Puszczy**”.

Jego **trasa** (podobnie jak w przypadku szlaku centralnego, z uwzględniającymi charakter terenu pewnymi modyfikacjami dotyczącymi trasy pieszej i rowerowej) mogłaby przebiegać np. tak: Czeremcha (muzeum kolejnictwa) – Repczyce (zalew) – Dobrowoda (studnia ze „świętą wodą”) – Kleszczel (zabytkowe świątynie i drewniana zabudowa) – Suchowolce – Saki (zabytkowa cerkiew i prawosławne sanktuarium) – Grabowiec (wiatrak) – Dubicze Cerkiewne (wiatrak i zabytkowa cerkiew) – Stary Kornin (zabytkowe świątynie i stara zabudowa) – Nowoberezowo (zabytkowe świątynie i stara zabudowa) – Hajnówka (muzea i zespół innych atrakcji) – Dubiny (wioska tematyczna) – Nowosady – Borysówka (wioska tematyczna) – Przybudki (pomnikowy dąb) – Waśki – Hajdukowszczyzna – Eliaszków – Nowa Łuka – Stary Dwór (ośrodek rekreacyjny nad Zalewem Siemianówka) – Siemianówka (zabytkowa cerkiew, ośrodek edukacji ekologicznej) – łącznie ok. 100 km.

Podobnie jak w przypadku szlaku centralnego, niektóre odcinki proponowanej trasy pokrywają się z już istniejącymi fragmentami znakowanych szlaków, np. żółtego pieszego „Szlaku prawosławnych świątyń” i niebieskiego szlaku rowerowego „Do Puszczy Ładzkiej”, ale są to odcinki dość krótkie i ich częściowe dublowanie się ze szlakiem głównym nie będzie problemem, a przeznakowanie nie będzie konieczne.

Rycina 28. Las o charakterze naturalnym w Puszczy Ładzkiej. Fot. Grzegorz Rąkowski

Inne szlaki i ścieżki przyrodnicze

W Puszczy Białowieskiej są trzy obszary, w których jest zdecydowanie za mało szlaków turystycznych. Pierwszym z nich jest **północna część BPN**, na północ od rzeki Hwoźnej. Jest to teren o bardzo wysokich walorach przyrodniczych, ale biegnie tamtędy zaledwie jeden dłuższy, zielony „Szlak Wilczy” ze Starego Masiewa do ur. Kosy Most, a sensowne byłoby wyznakowanie co najmniej jeszcze jednego szlaku biegnącego inną trasą i łączącego oba te miejsca. Na omawianym terenie jest tylko jedna, bardzo krótka ścieżka przyrodnicza, będąca sięgaczem „Wilczego Szlaku”. Inną, dłuższą ścieżkę, również w formie sięgacza tego szlaku, można by wytyczyć w bardzo ciekawym przyrodniczo i krajobrazowo rejonie ujścia Hwoźnej do Narewki w ur. Widły.

Poza krótkim odcinkiem niebieskiego szlaku rowerowego innych szlaków pozbawiona jest rzadko odwiedzana przez turystów **Puszcza Ładzka**, czyli wysunięta na północny zachód „wypustka” Puszczy Białowieskiej. Jej dużym atutem jest położenie w widłach malowniczych i ciekawych przyrodniczo dolin rzek Narewki i górnej Narwi. Tu można by wyznakować co najmniej dwa szlaki piesze. Jeden, mający charakter pętli biegnącej po obrzeżach Puszczy Ładzkiej, z możliwościami rozpoczęcia wędrowki w leżących na jej obrzeżach węzłach szlaków turystycznych w Narewce i Narwi. Drugi szlak także łączący obie te miejscowości, w wariantcie pieszym i rowerowym, można poprowadzić przez środek Puszczy Ładzkiej. Interesującą ścieżkę przyrodniczą można wyznaczyć w objętej ochroną rezerwatową **dolinie strumienia Waliczówka** w środkowej części Puszczy Ładzkiej.

Za mało szlaków turystycznych jest w również mniej popularnej wśród turystów **południowo-zachodniej części Puszczy Białowieskiej**, położonej na południowy zachód od linii kolejowej Hajnówka – Białowieża. Jej głównymi atrakcjami jest znaczna liczba rezerwatów przyrody i wyjątkowo malownicza dolina rzeki Leśnej Prawej. Tu zasadne byłoby np. wyznakowanie dłuższego szlaku pieszego łączącego okrężną trasą Białowieżę z Hajnówką, prowadzącego z południowej części Białowieży na południowy zachód leśnymi trybami do leśnej osady Przewłoka, a następnie, na północny zachód równolegle do doliny Leśnej, do Hajnówki. Inną trasę pieszą, mającą charakter pętli, można poprowadzić z węzła szlaków w Topile do rezerwatów „Sitki” i „Starzyna”, a następnie przez malownicze uroczyska Okońce i Wilczy Gród z śródleśnymi łąkami w górnym brzegu rzeki Perebel, z powrotem do Topiła. Sensowne wydaje się także połączenie tego ważnego węzła turystycznego szlakami łącznikowymi ze stacjami kolejowymi w Policznej i Witowie.

Rycina 29. Las w rezerwacie „Starzyna”. Fot. Grzegorz Rąkowski

Uzupełnieniem szlaków pieszych powinny stać się **ścieżki przyrodnicze**, które można wytyczyć na terenie niektórych rezerwatów w tym rejonie. Co najmniej jedna z nich, z trasą poprowadzoną na kładkach i wieżą widokową, powinna zostać wybudowana w **dolinie rzeki Leśnej Prawej**, płynącej w otoczeniu śródleśnych łąk. Pozwoliłaby ona zapoznać się zwiedzającym z ciekawym ekosystemem leśnej doliny rzecznej z siedliskami otwartymi i półotwartymi. Najlepszym miejscem na lokalizację takiej ścieżki byłyby okolice mostu na Olemburskim Trybie. Podobną ścieżkę można by wybudować w okolicach wsi Orzeszkowo, w mającej zbliżony charakter dolinie rzeki Chwiszczey, będącej dopływem Leśnej. Ścieżkę przyrodniczą warto by było także wyznaczyć w **rezerwacie „Jelonka”**, położonym niedaleko wsi Jelonka, przy szosie z Kleszczel do Dubicz Cerkiewnych, w lasach Nadleśnictwa Bielsk przylegających do obrzeży Puszczy Białowieskiej, ale nie zaliczanym do jej kompleksu. Rezerwat utworzono w celu śledzenia sukcesji lasu na terenach porolnych. Odpowiednie tablice informacyjne mogłyby objaśnić zwiedzającym ten interesujący proces przyrodniczy, a wytyczona ścieżka mogłaby połączyć trzy wybudowane na obrzeżach rezerwatu wiaty turystyczne.

II.2.4. OCHRONA UNIKATOWEGO KRAJOBRAZU KULTUROWEGO

Zespół położonych w regionie Puszczy Białowieskiej kilkudziesięciu wsi, osad i przysiółków, stanowi niezwykle cenny w skali kraju i Europy zespół osadniczy. Znajdujące się tu miejscowości w większości zachowały historyczne, XVI-wieczne układy przestrzenne i niemal całkowicie drewnianą zabudowę, często z pięknymi zdobieniami i oryginalnymi pomieszczeniami gospodarczymi, związanymi z tradycyjnymi zajęciami miejscowej ludności. Także formy i sposoby rolniczego użytkowania gruntów pozostały tu tradycyjne. Ten zabytkowy kulturowy krajobraz wiejski jest dziś zagrożony nieuchronnymi zmianami cywilizacyjnymi oraz postępującą presją urbanizacyjną i wymaga ochrony na równi z przyrodą regionu, nie tylko dlatego, że stanowi cenną pamiątkę wielowiekowych związków człowieka z puszczą, ale również z tego względu, że obszarów o takim krajobrazie i tak wyglądających drewnianych wsi nigdzie indziej już w Polsce nie ma (Rąkowski 2004, Rąkowski 2010).

Ważne są tu trzy aspekty sygnalizowanego problemu. Pierwszy – to potrzeba formalnej ochrony prawnej krajobrazu kulturowego i drewnianej zabudowy wsi, drugi – to niezbędny zakres konkretnych czynnych działań w tym kierunku i wreszcie trzeci – to możliwości i perspektywy wykorzystania tych unikatowych walorów dla promocji i rozwoju turystyki na obrzeżach puszczy, co pomogłoby rozgęścić ruch turystyczny nadmiernie skoncentrowany w Białowieży. Należy nie tylko podnosić świadomość wartości własnego dziedzictwa kulturowego, tradycji ciesielskich, snycerskich i dawnych zawodów typowych dla wsi i małych miasteczek, ale tworzyć mechanizmy ich kultywowania poprzez tworzenie warunków do ich prezentacji turystom i wycieczkowiczom.

W sprawie formalnej ochrony walorów kulturowych niezbędne są następujące działania, które powinny być prowadzone we współpracy z wojewódzkim konserwatorem zabytków (Rąkowski 2010):

- szczegółowa inwentaryzacja drewnianej zabudowy wsi na obrzeżach Puszczy Białowieskiej i na jej polanach, z wytypowaniem obiektów najcenniejszych do objęcia szczególną ochroną, bowiem wiele mających walory zabytkowe i kulturowe drewnianych budynków wiejskich jest pozbawionych ochrony prawnej i nie znajduje się ani w rejestrach, ani w ewidencji zabytków, zarówno na poziomie wojewódzkim, jak i gminnym.
- stworzenie mapy walorów kulturowych regionu, wraz z ich waloryzacją oraz wyznaczenie stref ochrony konserwatorskiej, z wytypowaniem miejscowości i rejonów do objęcia szczególną ochroną, ze względu na ich zabytkową zabudowę i historyczne układy przestrzenne.

- precyzyjne określenie zasad ochrony walorów kulturowych przez wprowadzenie odpowiednich zmian do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.
- stworzenie programu ochrony walorów kulturowych regionu i zapewnienie odpowiedniego nadzoru nad jego realizacją.

Piękne drewniane wsie położone w rejonie Puszczy Białowieskiej, mogą stać się znakomitymi punktami wypadowymi do wycieczek przyrodniczych i kulturowych, a ich wykorzystanie do promocji turystyki i lokalizacji bazy noclegowej mogłoby przynieść dochód ich mieszkańcom. Trzeba to jednak zrobić w taki sposób, aby na cele turystyczne mogła zostać zaadaptowana istniejąca drewniana zabudowa. W przeciwnym bowiem razie zaczęłyby tam wyrastać pseudonowoczesne murowane domy, które bezpowrotnie zniszczą unikatowy krajobraz kulturowy (lub rozprzestrzeni się tzw. siding, czyli pokrywanie elewacji drewnianych domów metalowymi lub plastikowymi listwami). Stworzenie systemu niedrogich kwatery agroturystycznych w tradycyjnych drewnianych domach we wsiach na obrzeżu puszczy mogłoby stanowić rozsądną alternatywę dla nowoczesnych hoteli w Białowieży i innych wyższej klasy obiektów bazy noclegowej, a jednocześnie przyczyniłoby się do uratowania cennych zabytków budownictwa wiejskiego. Możliwość noclegu w autentycznej wiejskiej chacie, zlokalizowanej we wsi z całkowicie drewnianą zabudową, atrakcyjnie położoną na skraju słynnej puszczy byłaby sama w sobie niezwykłą atrakcją turystyczną, którą można by skutecznie promować. Stworzyło by to także możliwość zwiedzenia mało znanych, a wcale nie mniej ciekawych pod względem przyrodniczym i kulturowym okolic, co mogłoby przyciągnąć również wielu spośród tych turystów, którzy od lat odwiedzają Białowieżę i znają jej najbliższe okolice (Rąkowski 2010). Atrakcyjność takiej oferty można by zwiększyć przez stworzenie w kwaterach możliwości degustacji regionalnych potraw i produktów lub kupienia miejscowych pamiątek. Trzeba dodać, że w niektórych przypadkach już tak się dzieje i że coraz więcej kwatery agroturystycznych w regionie oferuje możliwość noclegów w tradycyjnych drewnianych domach oraz dodatkowe usługi, w tym także wyżywienie. Na razie jednak dzieje się to na stosunkowo niewielką skalę, ale biorąc pod uwagę liczbę wciąż jeszcze zachowanych starych wiejskich domów, często z pięknymi zdobieniami, możliwości w tym zakresie są znacznie większe.

Rycina 30. Zespół drewnianej zabudowy we wsi Trześcianka. Fot. Grzegorz Rąkowski

Kwestia ochrony walorów kulturowych regionu wymaga odpowiedniego nagłośnienia i akcji edukacyjnej. Bezcenne walory przyrodnicze Puszczy Białowieskiej są powszechnie znane, z niezwyklej rangi kulturowych walorów jej okolic sprawę zdają sobie jedynie nieliczni. Także sami mieszkańcy puszczańskich wsi często nie zdają sobie sprawy z tego, że ich stare chaty mają jakąkolwiek wartość. Trzeba im to uświadomić i pokazać, że zwarte zespoły drewnianej zabudowy, to w dzisiejszej Polsce coś wyjątkowego, z czego można być dumnym, czymś, co może stanowić atrakcję turystyczną i przyciągnąć turystów, a co łatwo może zniszczyć nawet jeden dom niepasujący do całości. Oczywiście, nikt nie wymaga, aby miejscowa społeczność mieszkała w „żywym skansenie” li tylko gwoli uciechy turystów. Stąd należy przedstawić możliwości wykorzystania tych niezwyklej walorów do osiągania zysków z turystyki wiejskiej. Z drugiej zaś strony, dla tych mieszkańców omawianych wsi, którzy pragną się budować, należy opracować projekty nowych domów, o nowoczesnym wnętrzu, które z zewnątrz będą wyglądały jak tradycyjne chaty. Tego rodzaju nowa zabudowa nie zniszczy zabytkowych walorów wsi (Rąkowski 2004, Rąkowski 2010).

Konkludując, na podstawie wyżej przedstawionych założeń, celowe wydaje się opracowanie i wdrożenie programu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zapewnienie odpowiedniego nadzoru nad jego realizacją. Finansowe możliwości realizacji projektu mogą zapewnić różnego rodzaju fundusze europejskie i środki pomocowe. Akcja i działania na rzecz ochrony bezcennych walorów kulturowych wsi w regionie Puszczy Białowieskiej muszą jednak zostać podjęte możliwie jak najszybciej, w przeciwnym bowiem wypadku, wobec szybko postępujących zmian krajobrazu wiejskiego, za lat kilkanaście walorów tych już po prostu może nie być.

II.2.5. PRZEWIDYWANE REZULTATY WDROŻENIA KONCEPCJI ROZWOJU TURYSTYKI W REGIONIE PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ

1. Uznanie turystyki za główny lub jeden z głównych elementów rozwoju ekonomicznego regionu oraz aktywizacja gospodarcza powiatu hajnowskiego i jego poszczególnych gmin i ich zrównoważony rozwój w oparciu o turystykę.
2. Stworzenie wyrazistego wizerunku regionu Puszczy Białowieskiej jako obszaru o unikatowych w skali kraju i Europy walorach środowiska przyrodniczego i kulturowego, czego potwierdzeniem jest uzyskany status obiektu Światowego Dziedzictwa UNESCO.
3. Wzrost krajowego i zagranicznego ruchu turystycznego w regionie, w tym zwłaszcza poza Białowieżą i Białowieskim Parkiem Narodowym.
4. Zmiana struktury ruchu turystycznego skoncentrowanego głównie w Białowieży, w kierunku zrównoważonych form turystyki przyrodniczej, kulturowej i aktywnej, bardziej równomiernie rozproszonej po regionie.
5. Wydłużenie sezonu turystycznego na cały rok.
6. Rozwój lokalnych podmiotów gospodarczych bezpośrednio i pośrednio związanych z turystyką oraz wzrost zatrudnienia w tej branży gospodarki.
7. Wzrost dochodów z turystyki w budżetach samorządowych i indywidualnych budżetach mieszkańców regionu.
8. Zachowanie i skuteczna ochrona unikatowego krajobrazu kulturowego regionu oraz najcenniejszych obiektów i zespołów wiejskiego budownictwa drewnianego.
9. Wzrost świadomości ekologicznej i regionalnej społeczności lokalnych oraz poczucia dumy z dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego regionu.

BIBLIOGRAFIA

Publikacje i opracowania

- Antczak A. 2009, *Puszcza Białowieska i okolice*, Dom Wydawniczy Benkowski, Białystok.
- Białowiecki Park Narodowy. *Poznać, zrozumieć, zachować* 2009, red. C. Okołów, M. Karaś, Bołbot A., Białowiecki Park Narodowy, Białowieża.
- Bohdan A., Sulej A. 2020, Pierwsze stanowisko *Erechites hieracifolia* (Asteraceae) w Puszczy Białowieskiej, „Przegląd Przyrodniczy” XXXI, 4, ss. 69–73.
- Boryczka E.M. 2022, *Dziedzictwo niematerialne Puszczy Białowieskiej. Ekspertyza*, Warszawa (mps).
- Brzeziecki B. 2017: *Puszcza Białowieska jako ostoja różnorodności biologicznej*. Sylwan 161, ss. 971–981.
- Chmielewska M. 2022, *Zaplecze dla zielonych szkół*, „Hajnowka Nasze Miasto” 27 XII 2022, (online) <https://hajnowka.naszemiasto.pl/hotel-bartnik-jest-juz-wlasnoscia-miasta-powstanie-tam/ar/c1-9147233>.
- Czarnecki K., 2009, *Atrakcyjność turystyczna i ruch turystyczny w parkach narodowych województwa podlaskiego*, ss. 165–173; https://sj.wne.sggw.pl/pdf/EIOGZ_2009_n73_s165.pdf.
- Dawidziuk J., Ksepko M. 2016. *Analiza założeń i realizacja planów urządzenia lasu sporządzonych dla nadleśnictw Puszczy Białowieskiej na lata 2002–2011 i 2012–2021*, w: *Stan ekosystemów leśnych Puszczy Białowieskiej*. Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych, Warszawa.
- Durydiwka M., Kociszewski P. 2013, *Wielokulturowość Podlasia i możliwości jej wykorzystania w turystyce*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6/2013, ss. 5–29.
- Drzewiecki M. 2001, *Podstawy agroturystyki*, Wydawnictwo OPO, Bydgoszcz.
- Finland national parks 2018. National parks and hiking areas generate income to local businesses in Finland*. www.metsa.fi/web/en/economicbenefitsofnational.
- Gawęł A. 2007: *Zdobnictwo drewnianych domów na Białostocczyźnie*, Orthdruk, Białystok.
- Giergiczny M. 2009; *Rekreacyjna wartość Białowieckiego Parku Narodowego*. *Ekonomia i Środowisko* 2, ss. 116–128.
- Giergiczny M., Draus B., Szkop Z., Wasiak A., Valasiuk S., Żylicz T., 2022, *Wykonanie trzeciego stadium przypadku dla ekonomicznych wartości usług ekosystemowych*. Uniwersytet Warszawski, Warszawski Ośrodek Ekonomii Ekologicznej, Warszawa (mps).
- Harabin Z., Wrona A., Rąkowski G. 2000: *Tak i nie dla turystyki w parkach narodowych*, w: *Turystyka w parkach narodowych. Materiały IV Krajowej Konferencji „Ochrona Przyrody a turystyka”*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Rzeszów, ss. 17–28.
- Hedemann O. 1939, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa.
- Informacja Ministra Rozwoju, Pracy i Technologii na temat wsparcia dla gospodarstw agroturystycznych i promocji agroturystyki w Polsce*, 2021 (raport ze wspólnego posiedzenia Komisji Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki i Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi w dniu 28 października 2021 r.), (online) https://mir.krakow.pl/resources/articles/14265/28%20pazdz%2021_Informacja%20MRiT_wsparcie%20agroturystyki.pdf.
- Jak bezpiecznie zwiedzać Region Puszczy Białowieskiej*, 2022, Podlaska Regionalna Organizacja Turystyczna, Białystok.
- Jalinik M. 2014: *Kierunki zagospodarowania turystycznego-rekreacyjnego Puszczy Białowieskiej*, „Ekonomiczne Problemy Turystyki” nr 2 (26), ss. 167–182.

- Jalinik M. 2016a, *Możliwości rozwoju sylwanoturystyki w Puszczy Białowieskiej*, „Ekonomiczne Problemy Turystyki” nr 1 (33), ss. 313–322.
- Jalinik M. 2016b, *Ruch turystyczny na obszarze Puszczy Białowieskiej w świetle badań*. „Europa Regionum”, t. XXVIII, ss. 109–122.
- Jalinik M. 2017: *Tourist traffic in the Białowieża Forest in the light of research*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” nr 437, ss. 247–256.
- Janczewski A. 2018, *Rośnie zainteresowanie turystów Białowieżą – tak wynika z danych Białowieskiego Parku Narodowego*, Polskie Radio Białystok 27.12.2018, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/index/id/163657>.
- Jerczyński T., Fyałkowska K., Wroniewski M., Piatkowski M., Obidziński A. 2018, *Występowanie wybranych obcych gatunków roślin w centralnej części Puszczy Białowieskiej*, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie”, r. 20, z. 56/2/2018, ss. 108–116.
- Jędrzejewski W., Jędrzejewska B. 1994, *Projekt utworzenia Parku Narodowego Puszczy Białowieskiej*, *Chrońmy Przyrodę Ojczystą* 51(3), ss. 16–34.
- Kaleńczuk K. 2009, *Białowieski Park Narodowy, jego działalność w zakresie ochrony przyrody oraz realizacja funkcji edukacyjnej i przyrodniczej* (mps).
- Karcow G. 1903, *Białowieżskaja Puszcza. Jejo istoriczeskij ocierk, sowriemiennoje ochotnicz’je chozajajstwo i Wysoczajszije ochoty w Puszczie*, Sankt-Pietierburg’.
- Karpiński J.J. 1972. *Puszcza Białowieska*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Keczyński E. i A. 1999, *Drewniane cerkwie Białostocczyzny*, Związek Białoruski w RP, Białystok-Białowieża.
- Korbel J. 2015–2016, *Południowa część Puszczy Białowieskiej*, „Dziki Życie”, nr 12/2015–1/2016, online), <https://dzikiezycie.pl/archiwum/2015/stycz-2016/poludniowa-czesc-puszczy-bialowieskiej>.
- Kozak M. 2011, *Turystyka jako czynnik rozwoju regionów Polski Wschodniej. Ekspertyza na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego*, Warszawa (mps).
- Kruczek Z. 2021, *Frekwencja w atrakcjach turystycznych w roku 2020 roku*, Polska Organizacja Turystyczna, Kraków – Warszawa.
- Kruczek Z., Przybyło-Kisiełewska K., 2019, *Ruch turystyczny w parkach narodowych i konsekwencje nadmiernej frekwencji zwiedzających*, [w:] *Parki narodowe i otoczenie społeczno-gospodarcze. Skazani na dialog*, red. B. Walas i in., Sucha Beskidzka, ss. 160–171.
- Kuczyński Z. 2018, *Ekonomiczne tło funkcjonowania PGL Lasy Państwowe na terenie Puszczy Białowieskiej. Raport*, Towarzystwo Ochrony Krajobrazu, Hajnówka, https://drive.google.com/file/d/1pKdQzrbICWtoy_dMmFaNL-Leg8401Me/view.
- Kujawa A., Orczewska A., Falkowski M., Blicharska M., Bohdan A., Buchholz L., Chylarecki P., Gutowski J. M., Latałowa M., Mysłajek R. W., Nowak S., Walankiewicz W., Zalewska A. 2016: *Puszcza Białowieska – obiekt światowego dziedzictwa UNESCO – priorytety ochronne*. *Leśne Prace Badawcze* 77, ss. 302–323.
- Łuniewski A., Łuniewski S. 2021, *Ścieżki edukacyjne w Białowieskim Parku Narodowym jako atrakcja turystyczna*, [w:] *Wybrane aspekty działalności pozaprodukcyjnej na obszarach przyrodniczo cennych*, red. S. Łuniewski i M. Jalinik, Fundacja Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Białystok, ss. 14–22.
- Managing Natural World Heritage. World Heritage Resource Manual*, 2012, UNESCO / ICCROM / ICOMOS / IUCN, Paris, <https://whc.unesco.org/en/managing-natural-world-heritage>.
- Matela L. 2007: *Magiczne zakątki. Przewodnik po miejscach mocy Podlasia, Suwalszczyzny, Mazur i ziemi łomżyńskiej*, Studio Astropsychologii, Białystok.

- Mobilny przewodnik po Puszczy Białowieskiej, <https://e-puszcza.pl>.
- Niedziałkowski K. 2016: *Dlaczego leśnicy nie chcą rozszerzenia Białowieskiego Parku Narodowego? Motywacja pracowników Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe w perspektywie aktorów społecznych zaangażowanych w dyskusję wokół Puszczy Białowieskiej*, „Leśne Prace Badawcze” 77, ss. 358–370.
- Ochrona przyrody i gospodarka leśna w Puszczy Białowieskiej. Informacja o wynikach kontroli, 2018, Najwyższa Izba Kontroli, Departament Środowiska, Warszawa.
- Ochrona środowiska 2022, GUS
- Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, WHC.21/01 31 July 2021, UNESCO World Heritage Centre, <https://whc.unesco.org/en/guidelines>.
- Panfiluk E. 2010, *Identyfikacja produktu turystycznego Puszczy Białowieskiej*, „Ekonomiczne Problemy Usług”, nr 52/2010, ss. 363–376.
- Pedersen A. 2002: *Managing Tourism at World Heritage Sites: a Practical Manual for World Heritage Site Managers*, UNESCO World Heritage Centre, Paris, <https://whc.unesco.org/en/series/1>.
- Pietrzak-Zawadka J., Zawadka J. 2018: *Atrakcyjność turystyczna obszarów chronionych w województwie podlaskim w opinii jego mieszkańców*, Economic and Regional Studies 11, no 3, ss. 70–83.
- Podawca K., Pawłat-Zawrzykraj A. 2018: *Diversifying tourism in municipalities within impact areas of national parks*. Polish Journal of Environmental Studies 27, ss. 2213–2227.
- Powiat hajnowski, 2020, Urząd Statystyczny w Białymstoku.
- Przygraniczne znakowane szlaki turystyczne Puszczy Knyszyńskiej i Białowieskiej, 2007, Podlaska Regionalna Organizacja Turystyczna, Białystok.
- Pstrocka-Rak M. *Jak zarządzać ruchem turystycznym w parkach narodowych i na obszarach Natura 2000. Poradnik dla pracowników parków narodowych*, http://www.wigry.org.pl/inf_i_rozw/budowa_por/por4_1.htm.
- Puszcza Białowieska. Przewodnik dla osób z niepełnosprawnościami, 2021. Lokalna Organizacja Turystyczna „Region Puszczy Białowieskiej”/Havran Wydawnictwo domowe, Wejherowo.
- Puszcza Białowieska na weekend. Mini przewodnik po regionie, 2020. Lokalna Organizacja Turystyczna „Region Puszczy Białowieskiej”/Havran Wydawnictwo domowe, Wejherowo.
- Puszcza Białowieska w czterech porach roku, 2018, Wydawca: Powiat Hajnowski, Warszawa.
- Radziejowski J. 2011: *Obszary przyrody chronionej. Historia, stan obecny, wyzwania przyszłości*. Wszechnica Polska, Warszawa.
- Raport otwarcia. Wykonanie zintegrowanego planu zarządzania dla Obiektu Światowego Dziedzictwa Puszcza Białowieska 2022, oprac. B. Rajkowska i in., Warszawa, https://ios.edu.pl/wp-content/uploads/2022/01/Bialowieza-Forest_raport-otwarcia.pdf.
- Raport TOK 2018: *Ekonomiczne tło funkcjonowania PGL Lasy Państwowe na terenie Puszczy Białowieskiej – z lat 2005–2017*. Towarzystwo Ochrony Krajobrazu, Białowieża. https://drive.google.com/file/d/1pKdQzrbICWtoy_dMmFalNL-Leg8401Me/view.
- Rąkowski G. 2000: *Transgraniczne obszary chronione na wschodnim pograniczu Polski. Zarys koncepcji*. Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
- Rąkowski G. 2002: *Turystyka jako forma zrównoważonego wykorzystania zasobów przyrody – szanse i zagrożenia*, w: *Turystyka na obszarze Zielonych Płuc Polski. Szanse i zagrożenia*, red. G. Rąkowski. Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska, Białystok, ss. 7–14.
- Rąkowski G. 2004, *Możliwości i warunki rozwoju turystyki zrównoważonej na obrzeżach Puszczy Białowieskiej a ochrona unikatowego krajobrazu kulturowego regionu*, Hajnówka (mps).
- Rąkowski G. 2009: *Parki narodowe w Polsce*. Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.

- Rąkowski G. 2010: *Przyrodnicze i kulturowe walory Puszczy Białowieskiej*. Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych, 42: 274–283.
- Rąkowski G. 2019: *Polska egzotyczna, cz. I*, Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków.
- Rąkowski G., Walczak M., Smogorzewska M. 2010: *Obszary Natura 2000 w Polsce I. Obszary specjalnej ochrony ptaków*. Instytut Ochrony Środowiska – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Rąkowski G., Walczak M., Smogorzewska M. 2012: *Obszary Natura 2000 w Polsce II. Specjalne obszary ochrony siedlisk w Polsce Północnej*. Instytut Ochrony Środowiska – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa.
- Rąkowski G., Wójcik J., Walczak M., Smogorzewska M., Brodowska M. 2005: *Rezerваты przyrody w Polsce Północnej*. Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
- Rutkiewicz A. 2013, *Leśne produkty turystyczne Puszczy Białowieskiej*, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie”, r. 15, z. 37.4/2013, ss. 270–278.
- Rybka M. 2022, *Główny Urząd Statystyczny: agroturystyka z dwucyfrowym wzrostem*, [swiatrolnika.info](https://swiatrolnika.info/informacje/gus-agroturystyka-z-dwucyfrowym-wzrostem.html) 21.05.2022, Instytut Gospodarki Rolnej, <https://swiatrolnika.info/informacje/gus-agroturystyka-z-dwucyfrowym-wzrostem.html>.
- Samusikowie K. i J. 2015: *Dwory i pałace Polski północno-wschodniej*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok.
- Sieci współpracy w turystyce wiejskiej. Stan obecny i nowe wyzwania*, red. J. Wojciechowska 2017, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków–Łódź.
- Snopek A. 2013, *Teoria i praktyka rozwoju ekoturystyki w Puszczy Białowieskiej – przykład gmin Białowieża i Hajnówka*, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie”, r. 15, z. 37/4/2013, ss. 293–298.
- Sokołowski A.W. 2004, *Lasy Puszczy Białowieskiej*, Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa.
- Sosna G., Troc-Sosna A. 2006, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*. Orthdruk, Białystok.
- Stan ekosystemów leśnych Puszczy Białowieskiej* 2016. Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych, Warszawa.
- Standardowy Formularz Danych dla obszaru Natura 2000 Puszcza Białowieska PLC200004* 2023, <https://crfop.gdos.gov.pl/CRFOP/widok/viewnatura2000.jsf?fop=PL.ZIPOP.1393.N2K.PLC200004.B>.
- Ścieżkami prawosławia. Białostocczyzna* 1998, red. A. Radziukiewicz. Prawosławna Parafia św. Jerzego w Białymstoku, Białystok.
- Turystyczna baza noclegowa w Polsce w 2016 r.* 2017, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Turystyka biznesowa. Baza noclegowo-konferencyjna w województwie podlaskim*. Przewodnik, Białystok, b.r.w.
- Turystyka w województwie podlaskim w 2019 r.* 2020, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok, <https://bialystok.stat.gov.pl/opracowania-biezace/opracowania-sygnalne/sport-turystyka/turystyka-w-wojewodztwie-podlaskim-w-2019-r-2,20.html>.
- Turystyka w województwie podlaskim w 2020 r.* 2021, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok, <https://bialystok.stat.gov.pl/opracowania-biezace/opracowania-sygnalne/sport-turystyka/turystyka-w-wojewodztwie-podlaskim-w-2020-r-2,21.html?pdf=1>.
- Turystyka w województwie podlaskim w 2021 r.* 2022, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok, <https://bialystok.stat.gov.pl/opracowania-biezace/opracowania-sygnalne/sport-turystyka/turystyka-w-wojewodztwie-podlaskim-w-2021-r-2,22.html?pdf=1>.
- Walas B., Kruczek Z. 2010, *Promocja i informacja w turystyce*, Proksenia, Kraków.

- Waloryzacja przyrodnicza i kulturowa gmin powiatu hajnowskiego – raport 2014. Ekovert, Wrocław, <https://docplayer.pl/7702740-Spis-tresci-1-przedmiot-podstawa-i-cel-opracowania-3-2-metodyka-3.html>.
- Wesołowski T., Gutowski J.M., Jaroszewicz B., Kowalczyk R., Niedziałkowski L., Rok J., Wójcik J.M. 2018, *Park narodowy w Puszczy Białowieskiej – ochrona przyrody i rozwój lokalnych społeczności*, www.forestbiology.org, Article 2 (2018): 1, ss. 1–28.
- Więcko E. 1972: *Puszcza Białowieska*. PWN, Warszawa.
- World Heritage and Sustainable Tourism Programme 2012, <https://whc.unesco.org/archive/2012/whc12-36com-5E-en.pdf>.
- World Heritage Forests. Leveraging Conservation at the Landscape Level. Proceedings of the 2nd World Heritage Forest Meeting, March 9–11, 2005, Nancy, France 2006, UNESCO World Heritage Centre, Paris.
- Wpływ projektów z zakresu turystyki i kultury na rozwój społeczno-gospodarczy regionu. Potencjał turystyczny województwa podlaskiego 2015, red. E. Panfiluk, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego, Białystok.
- Wykorzystanie turystycznych obiektów noclegowych w 2021 roku 2022, GUS, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/turystyka/wykorzystanie-turystycznej-bazy-noclegowej-w-polsce-w-2021-r-6,32.html>.
- Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Nauki, Oświaty i Kultury 2015, Międzynarodowy Komitet Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego, Centrum Światowego Dziedzictwa, Paryż WHC.15/01 8 lipca 2015 r., <https://swiatowedziedzictwo.nid.pl/media/uploads/dokumenty/wytyczne-operacyjne/wt-operacyjne-pol/wo2015-tekst-glowny-pl148421293082.pdf>.
- Ziółkowski R., Szpilko D. 2014, *Regionalne badania ruchu turystycznego w województwie podlaskim*. Białystok.

Strategie, programy, analizy, plany ochrony, koncepcje i dokumenty planistyczne

- Analiza kluczowych sektorów województwa podlaskiego. Sektor turystyki – analiza uczestników ruchu turystycznego, red. A. Kowalewska i in., Białystok 2010.
- Analiza sytuacji powiatu hajnowskiego – szanse i problemy. Opracowanie analityczne stanowiące raport końcowy z realizacji Zadania A w ramach projektu „Prowadzenie Centrum Wdrażania Projektów przy Białowieskim Parku Narodowym” 2014, red. A. Bołtomiuk, Warszawa, <https://docer.pl/doc/ev01ncx>.
- Jakimiuk S., Rąkowski G., Szczuka N. 2005, *Koncepcja rozwoju turystyki w regionie Puszczy Białowieskiej z uwzględnieniem ochrony wartości przyrodniczych i kulturowych*, WWF Polska, Hajnówka (mps).
- Jednolity program gospodarczo-ochronny Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Puszcza Białowieska” na lata 2022–2031 2021, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Białymstoku, Białystok, <https://bialowieza.bialystok.lasy.gov.pl/documents/62676/0/Program+gospodarczo-ochronny+LKP+Puszcza+Bia%C5%82owieska+2022+-+2021/cf6ede02-385e-9dab-b48b-a91c53849077>.
- Miejski program opieki nad zabytkami miasta Hajnówka na lata 2012–2015, Hajnówka (mps), <https://fs.siteor.com/hajnowka->

[bip/article_attachments/attachments/12384/original/Miejski Program opieki nad zabytkami miasta Hajn%C3%B3wka.pdf?1340307114](http://bip/article_attachments/attachments/12384/original/Miejski_Program_opieki_nad_zabytkami_miasta_Hajn%C3%B3wka.pdf?1340307114).

Owsiak J., Andrzejewska G., Przybyszewska-Gudelis R., Sewerniak J., Szwedowska G. 1999: *Strategia rozwoju turystyki w gminach Puszczy Białowieskiej*, Toruń (mps).

Plan ochrony dla Białowieskiego Parku Narodowego oraz części Obszaru Specjalnej Ochrony Ptaków Puszcza Białowieska (kod obszaru PLC 200004) pokrywającej się z granicami parku 2014. Dziennik Ustaw, 8 grudnia 2014, poz. 1735, https://bpn.com.pl/images/stories/opisy/przyroda/plan_ochrony/1_d2014000173501_plan_ochrony_bpn.pdf

Plan rozwoju lokalnego miasta Hajnówka 2020, <http://hajnowka.pl/sites/default/files/2021/07/1456/Plan%20Rozwoju%20Lokalnego%20Miasta%20Hajn%C3%B3wka.pdf>

Plan zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 Dolina Górnej Narwi PLB200007 2014, https://edziennik.bialystok.uw.gov.pl/WDU_B/2014/2338/akt.pdf

Plan zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 Ostoja w Dolinie Górnej Narwi PLH200010 2014, https://edziennik.bialystok.uw.gov.pl/WDU_B/2014/2339/akt.pdf

Plan zadań ochronnych dla obszaru Natura 2000 Puszcza Białowieska PLC200004 2015, https://edziennik.bialystok.uw.gov.pl/WDU_B/2015/3600/oryginal/akt.pdf.

Podstawy strategii zarządzania Puszczą Białowieską 2001, Biuro Projektu DANCEE „Puszcza Białowieska”, Białowieża.

Program gospodarczo-ochronny Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Puszcza Białowieska” na lata 2012–2021 2011, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Białymstoku, Białystok (mps).

Program na rzecz Puszczy. 2016. Program Działań na rzecz Puszczy Białowieskiej. Puszcza Białowieska – ochrona naturalnych procesów czy aktywna ochrona przyrody? PGL Lasy Państwowe. [www.mos.gov.pl/fileadmin/user_upload/mos/Puszcza Bialowieska/Program dzialan na rzecz Puszczy Bialowieskiej/Puszcza Bialowieska ochrona naturalnych.pdf](http://www.mos.gov.pl/fileadmin/user_upload/mos/Puszcza_Bialowieska/Program_dzialan_na_rzecz_Puszczy_Bialowieskiej/Puszcza_Bialowieska_ochrona_naturalnych.pdf).

Program ochrony przyrody. Plan urządzenia lasu Nadleśnictwa Białowieża na okres 01.01.2012 – 31.12.2021, 2012, Biuro Urządzania Lasu i Geodezji Leśnej, Oddział w Białymstoku, Białystok, <https://bialowieza.bialystok.lasy.gov.pl/documents/62676/35182396/Program+Ochrony+Przyrody+Nadle%C5%9Bnictwa+Bia%C5%82owie%C5%BCa+na+lata+2012-2021/b98acba0-fff2-f9ca-e319-c559320b8b68>.

Program ochrony przyrody. Plan urządzenia lasu Nadleśnictwa Browsk na okres 01.01.2012 – 31.12.2021, 2012, Biuro Urządzania Lasu i Geodezji Leśnej, Oddział w Białymstoku, Białystok, <https://browsk.bialystok.lasy.gov.pl/documents/62664/0/Program+Ochrony+Przyrody+na+okres+2012-2021+.pdf/d8a17723-f137-4686-bfa5-17967c4bb07a>.

Program ochrony przyrody. Plan urządzenia lasu Nadleśnictwa Hajnówka na okres 01.01.2012 – 31.12.2021, 2012, Biuro Urządzania Lasu i Geodezji Leśnej, Oddział w Białymstoku, Białystok, <https://hajnowka.bialystok.lasy.gov.pl/documents/62688/0/Plan+Ochrony+Przyrody/c341e181-a090-4f57-aaf0-e5c661305f36>.

Rąkowski G. 1998: *Turystyka na obszarach objętych siecią ECONET–PL*, w: *Strategia wdrażania krajowej sieci ekologicznej ECONET–Polska*, red. A. Liro. Fundacja IUCN Poland, Warszawa, ss. 199–223.

Rąkowski G. 2000: *Koncepcja udostępnienia dla turystyki obszarów chronionych w Polsce*, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa (mps).

Rąkowski G. 2004: *Koncepcja rozwoju turystyki na obszarze Krainy Żubra*, Hajnówka.

- Rąkowski G. 2005, *Wstępna koncepcja rozwoju turystyki w regionie Puszczy Białowieskiej*, Warszawa (mps.)
- Stan i perspektywy rozwoju agroturystyki w województwie podlaskim*, oprac. R. Ziółkowski, M. Jarocka, H. Kiryluk, A. Busłowska, A. Tomkiel 2020. Podlaska Regionalna Agencja Turystyczna, Białystok.
- Strategia marki Puszcza Białowieska* 2015, Kancelaria Doradcza Synergia, Lublin, <https://lot.bialowieza.pl/wp-content/uploads/2015/12/Strategia-Marki-Puszcza-Bia%C5%82owieska-www.pdf>.
- Strategia Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe na lata 2014–2030* 2013. Lasy Państwowe, Warszawa.
- Strategia rozwoju miasta Hajnówka na lata 2016–2025* 2016, https://fs.siteor.com/hajnowka-bip/article_attachments/attachments/93495/original/Strategia_rozwoju.pdf?1464611239.
- Strategia rozwoju turystyki województwa podlaskiego do 2010 r.*, 2001, Politechnika Białostocka, Hajnówka (mps).
- Strategia Rozwoju Województwa Podlaskiego 2030* 2020. Sejmik Województwa Podlaskiego, Białystok, <https://strategia.wrotaPodlasia.pl/pl/strategia-rozwoju-wojewodztwa-podlaskiego-2030>.
- Strategia zarządzania i promocji turystyki regionu Puszczy Białowieskiej wraz z opracowaniem dwóch produktów turystycznych regionu* 2014. Ekoton/2 BA Doradztwo Strategiczne, Białystok. http://bip.st.hajnowka.wrotaPodlasia.pl/prl/strategia_2015.html
- Strategia zrównoważonego rozwoju powiatu hajnowskiego do 2015 roku* 2000. Białystok–Hajnówka.
- Strategia zrównoważonego rozwoju powiatu hajnowskiego na lata 2015–2020* 2014. Hajnówka, <https://docplayer.pl/59511004-Strategia-zrownowazonego-rozwoju-powiatu-hajnowskiego-na-lata.html>
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Białowieża* 1999 Białowieża, <https://bip.bialowieza.pl/organy/172/dokumenty/1167/wiadomosc/590921/studium-uw warunkowan-i-kierunkow-zagospodarowania-przestrzennego>
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Białowieża (projekt)* 2018, Białowieża, <http://www.gmina.bialowieza.pl/pl/konsultacjespoleczne/studium-uw warunkowan-i-kierunkow-zagospodarowania-przestrzennego-gminy-bialowieza.html>
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Czeremcha* 1999, Czeremcha, <https://www.czeremcha.pl/pliki/studium/2022/Uchwala.pdf>
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Czyże* 1999, Czyże, <http://bip.ug.czyze.wrotaPodlasia.pl/stud-uw-ar-i-kier-zago.html>.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Dubicze Cerkiewne* 1999, Dubicze Cerkiewne, <http://bip.ug.dubicze.wrotaPodlasia.pl/6167c9c5aba/stud-uw-ar-i-kier-zago.htm>.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Hajnówka* 2017, Hajnówka, <http://bip.ug.hajnowka.wrotaPodlasia.pl/progr-zamie/zagos-przes.html>
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Kleszczele* 1999, Kleszczele, <http://bip.um.kleszczele.wrotaPodlasia.pl/5789a39798baa80/stud-uw-ar-i-kier-zago.html>.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Kleszczele (projekt)* 2021, Kleszczele,

http://bip.um.kleszczele.wrotapodlasia.pl/5789a39798baa80/sporzadzenie_studium/_do-publicznego-wgladu.html.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Narew 2009, Narew, http://bip.ug.narew.wrotapodlasia.pl/6cf963dc4ae/7d52251131c/7bdbef72cf2b095/uchwa_a_nr_xxv_156_.html.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Narewka 2010, Narewka, http://bip.ug.narewka.wrotapodlasia.pl/zagosp_prze/studium-uwarunkowan-i-kierunkow-zagospodarowania-przestrzennego.html

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Hajnówka 2016, Hajnówka, https://mapa.inspire-hub.pl/upload/Studium TEKST_hajnowka.pdf?action_type=4.

Zintegrowana strategia rozwoju obszarów wiejskich regionu Puszczy Białowieskiej. Centralna część Krainy Żubra 2006–2013 2006. Lokalna Grupa Działania „Puszcza Białowieska”, Hajnówka, <https://docplayer.pl/10559033-Zintegrowana-strategia-rozwoju-obszarow-wiejskich-regionu-puszczy-bialowieskiej-centralna-czesc-krainy-zubra-2006-2013.html>.

Mapy i plany

Hajnówka. Powiat hajnowski. Plan miasta 1:10 000, Agencja TD, Białystok 2010.

Puszcza Białowieska. Część polska. Mapa przyrodnicza 1:50 000, Polskie Towarzystwo Ochrony Ptaków, Białystok 2001.

Puszcza Białowieska. Mapa turystyczna 1:50 000, Agencja TD, Białystok 2014.

Region Puszczy Białowieskiej. Mapa turystyczna 1:100 000, Agencja TD, Białystok 2010.

Strony internetowe

Agroturystyczne Stowarzyszenie „Puszcza Białowieska” w Narewce, <https://www.agrokwaterra.eu>

Bank Danych Lokalnych GUS, <https://bdl.stat.gov.pl>

Białowieski Park Narodowy, <https://www.bpn.com.pl>

Białowieskie Stowarzyszenie Agroturystyczne „Żubr” w Białowieży, <https://www.agrobialowieza.pl>

Białowieża: atrakcje, zabytki, trasy spacerowe. Co warto zobaczyć i jak zaplanować zwiedzanie?

<https://www.podrozepoeuropie.pl/bialowieza-atrakcje>.

Białowieża Travel, <https://bialowieza.travel>

Biuro Podróży „Junior”, Białystok <https://bialowieza.net.pl>

Gmina Białowieża, <http://www.gmina.bialowieza.pl>

Gmina Czeremcha, www.czeremcha.pl

Gmina Czyże, <http://www.ugczyze.pl>

Gmina Dubicze Cerkiewne, www.dubicze-cerkiewne.pl

Gmina Hajnówka, <https://gmina-hajnowka.pl>

Gmina Narew, www.portals.narew-gmina.pl

Gmina Narewka, <https://www.narewka.pl>

Lokalna Organizacja Turystyczna „Region Puszczy Białowieskiej”, <https://lot.bialowieza.pl>

Nadleśnictwo Białowieża, <https://bialowieza.bialystok.lasy.gov.pl>

Nadleśnictwo Bielsk, <https://bielsk.bialystok.lasy.gov.pl>

Nadleśnictwo Browsk, <https://browsk.bialystok.lasy.gov.pl>

Nadleśnictwo Hajnówka, <https://hajnowka.bialystok.lasy.gov.pl>

Oddział PTTK Białowieża, <http://pttk.bialowieza.pl>

Polski Komitet ds. UNESCO, <https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/znak-swiatowego-dziedzictwa>

Powiat hajnowski, <https://samorząd.gov.pl/web/powiat-hajnowski>

Raporty o terenie OnGeo (miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego), <https://ongeo.pl>

Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Białymstoku, <https://www.gov.pl/web/rdos-bialystok>

Sobór św. Trójcy w Hajnówce, <http://sobor.pl>

Urząd Miasta Hajnówka, <http://www.hajnowka.pl>

Urząd Miejski w Kleszczelach, <https://umkleszczele.wrotapodlasia.pl>

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, <https://wuoźbialystok.bip.gov.pl>